

ŐSZI

GÉCZI JÁNOS
CSÁNYI VILMOS

KÉK

ÉLET
TÖRTÉNET
KONSTRUKCIÓ

Őszi kék

Géczi János, Csányi Vilmos
Athenaeum (2018)

Címke: Apaság, beszélgetés

Mihez kezdenénk, ha holnaptól ezer évig élhetnénk? Hogyan ad értelmet az ember saját pillanatnyi létének a földi élet végtelen folyamatában? Értelmezhető-e evolúciós szempontból a kultúra és a morál? Hogyan okoz tragédiát a legjobb emberi szándék is? Miért vágyakozunk mindig máshová, és miért keressük a kapcsolatot földön kívüli fajokkal, ha még a delfinekkal sem tudunk egy jót beszélgetni?

Csányi Vilmos etológus és Géczi János író párbeszéde nem mindennapi intellektuális utazásra csalja el az olvasót. Két homo sapiens próbál átlépni az emberi megismerés korlátain. Két barát beszélget életről és halálról, alkotásról és kudarcról, apaságról és önmagunk becsapásáról. Arról, ami fontos, és arról, amit sohasem érthetünk meg.

„Mindig utálom, amikor az életemről kérdeznek” – mondja az interjú alanya. A kérdésekre adott válaszok azonban lépésről lépésre nemcsak a tudós elfogulatlan ítéleteit, de egy kivételes ember kivételes életének személyes fordulópontjait és meghatározó felismeréseit is felfedik az olvasó előtt.

Géczi János és Csányi Vilmos

Őszi kék

– Élet Történet Konstrukció –

A kérdezőről

Géczi János 1954-ben született a Hajdú-Bihar megyei Monostorpályiban. Az e kötetben feltett kérdések távolról sem a laikuséi: végzettségét tekintve kutató biológus, igaz, utóbb költőként és regényíróként, majd művelődéstörténészként és a neveléstudomány művelőjeként vált ismertté. Önmeghatározása szerint ráadásul elsősorban költő: középiskolás kora óta jelennek meg versei. A műfajok keveredése és elmosódása általában is meghatározza életművét – akárcsak a kort, amelynek szülötte. A kultúra, amelyet szenvedélyesen vizsgál, művel és megél, nem hermetikusan elkülöníthető fiókok halmaza, hanem szervesen, folyamatos határátlépésekből épülő és meg-megújuló univerzum.

A szépirodalom és a természettudományos gondolkodás párbeszédéből ered egyik jellemző műfaja, a szociográfia is. 1982-ben megjelent könyvét, a *Vadnarancsokat* a hatalom szó szerint a boltok könyvespolcairól hívta vissza, hogy bezúzathassa, mégis (vagy ezért is) ez tette országos hírűvé a nevét. Az azóta százezernél is több példányban elkelt kötetben a szerző szemtelen nyíltsággal beszélt(etett) mindarról, amiről a korban tilos volt. Négy fiatal monológján, „élettörténet-rekonstrukcióján” keresztül mutatta be a társadalom szélére sodródott, deviáns vagy deviánsnak bélyegzett egzisztenciák (drogosok, melegek, vallási szektások, pszichiátriai betegek) kisiklását és kudarcait, próbálkozásait és kirekesztettségét – mindezen keresztül pedig azt, hogyan is bánt a létező szocializmus társadalma az elesettekkel, a kiszolgáltatottakkal, a kivételesekkel. Az „abnormálison” keresztül szemlélte a „normálist”, a határhelyzet felől a mindennapost. Interjúmódszerét azóta egyetemeken tanítják, és utóbb, Likó Marcellról, a Vad Fruttik énekeséről szóló könyvében (*A Bunkerrajzoló*) ugyanezzel a technikával írta le a rendszerváltás nemzedékének céltalan sodródását és a megkapaszkodás lehetőségét.

Géczinél a folyamatos kérdezés nem a pusztán kíváncsiságot szolgálja, hanem a hétköznapi udvariasság eszköze, hanem létezési mód, amelyet a megértés, a rendszerezés, a lényeg feltárásának parancsa hajt. Nem száraz tények, hanem a „valóság” után nyomoz, hanem azt figyeli, hogyan alkotja meg beszélgetőtársa önmagát és világát a saját története által. Az egyedi mögött az általánost, a jelenség mögött a működési elvet, az individuum mögött a közösségi lényt keresi. És mindenekelőtt az embert mint kultúrateremtő, jelentésadó, szakadatlanul értelmező, teremtő és romboló állatot. Ennek megfelelően az emberiség történelmét sem királyok és hadvezérek, politikai játszmák és véres csaták sorozataként fogja fel. Az Annales-iskola, a történelmi antropológia, a mikrotörténet- és mentalitástörténet-írás patinás hagyományainak megfelelően „alulról” írja a történelmet – úgy, ahogy azt az élő és lélegző ember minden korban megéli.

Ettől nem függetlenül érdeklődése egyik legizgalmasabb iránya az úgynevezett *civilizációs élőlények* sorsa. Vagyis azoké az állatoké és növényeké (a lóé, a sertésé, a gabonáé, a szőlőé stb.), amelyeket az ember az évezredek során kulturális jelentéssel ruházott fel, sűrű szimbólumokká avatott, és a civilizációjába, önképébe épített. Géczi az ember által kitartóan „gondozott”, több száz ilyen élőlény közül a rózsát választotta. Az elmúlt két évtizedben alighanem túlzás nélkül mindent elolvasott a rózsáról, aminek eredménye eddig öt könyv, valamint számtalan könyvfejezet, tanulmány és cikk. Ambíciója nem kevesebb, mint a rózsaszemszögéből megírni az emberiség történetét: vonatkozó művei az ókortól a modernitásig tárgyalják, hogy az elérhető források alapján mit, mikor és hogyan gondolt, illetve érzett az ember a rózsával kapcsolatban, mit kezdett vele Afrikától Európán át Ázsiáig, a görög antikvitástól az iszlámon át a kereszténységig.

Érdemes említést tenni e kutakodás egyik kedves kultúrtörténelmi melléktermékéről is. Audrey Hepburn, John F. Kennedy vagy Balzac mellett szerzőnk azon kevesek egyike, akiről rózsát neveztek el. A rózsák neve: Géczi.

Filippov Gábor

Bevezető fecsegés

– *Mikor születtél? Ki voltál, és ki vagy most?*

– Nagyon régen születtem, egészen kicsi babaként, 1935 májusában. Most az MTA rendes tagja és az ELTE professor emeritusa vagyok, nyugdíjas, balatonalmádi lakos. Közben persze felnőttem, „hun házasodunk hun meg elválunk / különb féle jerekekkel kísérletezünk”.¹ A lányom Kanadában él, a fiam pedig Angliában, ahol a Cambridge-i Egyetemen a molekuláris modellezés professzora. Feleségem, Éva a Fesztiválzenekarban hegedült... Meséljek Janka kutyáról is?

– *Iskola, egyetem? Munkahelyek?*

– Igazán szép tőled, hogy az óvodáról lemondasz, pedig izgalmas hely lehetett – legalábbis a hallomások alapján, mert én nem jártam óvodába. Általános iskola, vegyipari technikum, majd az ELTE kutató vegyész szaka. Azután rövid átmeneti munka a Chinoi egyik szerves kémiai laboratóriumában, majd a Semmelweis Egyetem Kémiai Intézete, Straub F. Brunó tanszéke, ahol Krámer Miklós lett a főnököm, és baktériumokkal foglalkoztunk. Akkoriban indult a molekuláris biológia, és mi egy bakteriális enzimfehérje, a penicillináz bioszintézisét vizsgáltuk. Ebből a témából írtam a kandidátusi disszertációm is.

– *Ezután jöttek a kutyák?*

– Nem, az csak később következett, előtte még sok penicillináz, egyévnyi amerikai vendégkutatás Olga Greengard harvardi laboratóriumában, Bostonban, ahol emlősök fehérjeszintézisének szabályozásával foglalkoztunk. Sokat idézett cikkek lettek belőle, majd itthon egy kisebb munkacsoport és a nagydoktori következett. Pont akkor indult a Szegedi Biológiai Központ, Straub nagy műve.

– *Lementél? Ott mit csináltál?*

– Oda el se mentem, személyes konfliktusok miatt. Szegeden neurokemiával szerettem volna foglalkozni, akkoriban az érdekelt a legjobban. Szentágothai János professzor támogatott is ebben, de

végül a saját ügyetlenkedésem miatt nem valósult meg. Közben Lajtha Ábel professzor egy évre meghívott New Yorkba igazi neurokémiát csinálni. Izgalmas volt, de amikor visszajöttem az ELTE-re, az új tanszékvezető mellett nem látszottak jó kilátások a munkára, ezért elfogadtam Ádám Györgynek, az ELTE rektorának az ajánlatát, hogy pályázzak meg egy professzori állást az ELTE Genetikai Tanszékén. Halak viselkedésgenetikájával szerettem volna foglalkozni.

– *Ezt meg is kaptad. De hogy kerültél Gödre?*

– Ó, hát én nehéz ember vagyok... A genetikai tanszékre két professzort neveztek ki: Vida Gábort és engem. Az a hely azonban túl kicsi lett volna kettőnknek, ezért elfogadtam a rektor ajánlatát, hogy az immunológiai és mikrobiológiai csoportokkal együtt az Alsógödi Biológiai Állomáson munkálkodjam. Szabadon dolgozhattam, igaz, pénztől és egyetemi támogatástól is szabadon, de szinte úsztam a szabadságban.

– *Magatartás-genetika és kutyák?*

– Nagyon türelmetlen vagy. A magatartás-genetikai kutatást halakon folytattuk, és azzal az eredménnyel végződött, hogy a viselkedési elemeket a várakozásunkkal ellentétben nem egy vagy néhány, hanem nagyon sok gén határozza meg. Ezért azokkal az eszközökkel, amelyek a rendelkezésemre álltak, nem volt érdemes folytatni ezt a munkát.

– *Végre a kutyáknál vagyunk!*

– Türelem! Rendelkezésemre álló eszközökről beszéltem: azokat be is kellett szerezni, mert az induláskor évi harmincötezer forintot kaptam kutatásra az egyetemtől. Hely, veszekedés, ármány volt bőven, ennek ellenére nagyon hamar iparinak nevezhető munkát vállaltunk. Tölg Istvánnak, a Temperáltvizű Halszaporító Gazdaság igazgatójának a sokoldalú segítségével pontynemesítésbe fogtunk egy új szaporítási mód, a szűznemzés ipari méretű kidolgozásával.

– *A paradicsommal is hal, a ponty is...*

– Pontosan. Mindkét állatból genetikailag homogén törzseket csináltunk, és a ponty esetében ezek keresztezésével nyertünk nagy teljesítményű hibrid törzseket. Sikerült: volt belőle felszerelés, épület, cikkek, munkatársak. A magatartás-genetika felé tett első lépések a

paradicsomhalakkal sikeresek voltak, de hamar beláttam, hogy ennek a munkának a művelése jelentős támogatás nélkül teljesen reménytelen, ezért az akkor sokkal olcsóbb etológia felé fordultunk. Az a kutatásunk, amelyben kimutattuk, hogy a paradicsomhalak két, szemnek tűnő folt alapján ismerik fel és kerülik el a ragadozókat, elismerést hozott, és sok etológiai tankönyvbe is bekerült. Topál József kollégám pedig utóbb egereken is kimutatta a szemfelismerés jelentőségét, amiből az is kiderült, hogy az eredmények valamennyire általánosíthatók is.

– *Az egész tanszék ezen a témán dolgozott?*

– Az egész tanszék mindössze néhány emberből állt, de elkezdtük a nyulak és az ürgék terepetológiai kutatását Altbacher Vilmos kollégámmal, aki ma a Kaposvári Egyetemen tanszékvezető, Kampis Györggyel pedig evolúcióelméleti vizsgálatokba fogtunk – ő jó ideig az ELTE TTK Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszékének volt a vezetője. Én már korábban megírtam *Az evolúció általános elmélete* című könyvemet, amely aztán Amerikában is megjelent. Itthon leginkább felháborodást keltett: a filozófusok azon rágódtak, hogyan egyeztethető össze az egész a marxizmussal, a biológusok pedig azon, hogy lehet egy vegyész annyira pofátlan, hogy elméleti biológiával merészel foglalkozni.

Nem akarok megfélemlíteni Nagy András kollégámról sem, akivel a ginogenezis² témájában dolgoztunk együtt. Ő később áttért a klónozásra, ma pedig világhírű sejtbiológus Kanadában, épp nemrégiben választottuk az MTA külső tagjává – egyébként ugyanabban az évben, amikor Miklósi Ádámot, tanszékvezető-utódomat is levelező taggá választottuk a kutyás eredmények alapján. Gerlai Róbert tanítványom pedig Amerikában lett neves magatartás-genetikus. Mindig is azt mondogattam, hogy tábornoknevelde vagyunk...

– *Na végre, a kutyák! A hátad mögött azt mesélik, hogy az egész Bukfencnek köszönhető.*

– A jó mesékre jellemző, hogy mindig van bennük egy parányi igazságmag. Még Bukfenc előtt volt egy nagy kutyaprojektünk. Hosszú történet, nem mesélem el, a lényege, hogy két év után beláttam, nem lehet úgy etológiai vizsgálatokat végezni kutyákon,

hogy van húsz-harminc kutyád egy falkában. Nekünk ennyink volt, és ez túl soknak bizonyult. Persze nem ketrecekben tartottuk őket, hanem teljesen szabadon, mivel a biológiai állomáson remek szabad területek álltak rendelkezésre. A kutyák mindig ott voltak, ahol valami érdekes esemény történt, és kiderült, hogy mindenkivel valamiféle kapcsolatba lépnek, akivel csak találkoznak; nemcsak a tanszék munkatársaival, hanem a gödi biológiai állomás minden alkalmazottjával is. Amikor olyannal találkoztak, akit szerettek, ezt viharosan ki is nyilvánították – egyébként elég kínos, amikor nyolctíz kutya akar ölelgetni egy jól öltözött férfit vagy hölgyet. És persze olyanok is voltak, akik ellenszenvet váltottak ki belőlük, például azért, mert a hátunk mögött fadarabokat vagdostak hozzájuk. Ezeket a tényezőket azonban lehetetlen volt figyelembe venni a kísérletek értékelésekor. Azt meg különösen nehéz volt így analizálni, hogy a kutyák egymással is társas kapcsolatokat építettek ki: kialakultak barátságok, ellenszenvek, dominancia, szubmisszió és így tovább. Végül be kellett látnom, hogy így nem lehet, és Boldizsárt kivéve az összes kutyát elajándékoztuk.

– *Boldizsárt miért nem?*

– Azért, mert ő sok kilométeres távolságokból, három különböző leendő gazdától is visszaszökött Gödre. Érdekelte az etológia. Végül feladtuk, és ő lett a biológiai állomás alkalmazott kutyája. Képzeld, még leltári száma is volt.

– *Bukfenc?*

– Bukfenc és később Jeromos valamennyi publikus történetét megírtam különböző könyvekben – *A kutyák szőrös gyerekek* és a *Jeromos, a barátom* talán még a piacon is van.

– *A meséket én is nagy élvezettel olvastam, de most a kutatás érdekel: hogyan lett Bukfenc történeteiből etológia?*

– Ez tulajdonképpen nagyon egyszerű. Már elegünk volt a paradicsomhalakból, mert úgy ismertük őket, mint a tenyerünket. Mindenki unta a témát, én is. Tudtam azonban, hogy kutyaügyben tartozom magamnak, mert az első nekifutás sikertelen volt, ugyanakkor láttam, hogy a kutya roppant bonyolult lény. Nem hal vagy egér, hanem sokkal több. Közben jött Bukfenc, én meg időnként elmeséltem a fiúknak, milyen fura dolgokat művel otthon,

de nincs rá tudományos magyarázatom. Egyszer azután összehívtam őket, és előadtam, hogy fordulóponthoz érkeztünk: a paradicsomhal-korszaknak vége. Át lehet jelentkezni a nyulas etológias csoportba, lehet állást keresni, vagy pedig lehet velem kutya kutatásokat végezni. Nagyon fancsali képet vágtak. Hosszas tünődés után úgy döntöttek, velem maradnak, de persze mondtam meg, mit kell majd csinálni. Fogalmam sincs, válaszoltam. Csak abban vagyok biztos, hogy a hagyományos módon nem lehet, Gödön nem lesznek kutyák, így a kísérletekbe a gazdákat is be kell vonni. A többit meg majd meglátjuk. Elszontyolodtak.

– *Még azt se tudja, mit...*

– Kénytelen voltam kicsit előreszaladni elméletileg, és elmagyaráztam, hogy a mai kutyák éppen olyan helyzetben vannak, mint amilyenben az ősember volt, amikor már közösségekben élt, de még nem tudott beszélni. Beszéd nélkül a közös tevékenység egyetlen eszköze a „szociális megértés”. Értetni kell, hogy a csoportban ki mit, illetve miért csinál. Nem mindent, csak az élethez leginkább szükséges dolgokat. Gondolják csak végig: a kutyák kitűnőek ebben. A korai, nyelv előtti embereknek is annak kellett lenniük, mert ezekből a közösségekből fejlődött ki a kultúra. Valójában a humánetológiát akarjuk vizsgálni, kutya modellek segítségével.

– *Ezt megértették, és elfogadták.*

– Sajnos a szakma nem. A kollégák makacsul azt hajtogatták, hogy kutyákkal nem lehet etológiai kísérleteket végezni, mert hiszen hol van a természetes környezetük, amelyben szabadon élnek, és megfigyelhetők? Hiába mondtam, hogy a háziasított kutyáknak az emberi közösség a természetes környezetük, üveges szemmel meredtek rám. Közben mi gyártottuk a tudományos közleményeket, amelyeket eleinte sokszor azzal küldtek vissza, hogy az eredményeket nem hiszik el, esetleg valami más ürüggyel. De aztán sokat segített a morálon, amikor etológus PhD-re jelentkezett nálam Gácsi Márta egy közgazdászdiplomával és három gyerekkel az oldalán, ráadásul még igazi kutyás is volt: tenyésztő és tréner. Ezekről mi mindig óvakodtunk, mert állatnak nézték a kutyákat, de

Márta nem ilyen volt, és később nagy része lett az eredményeinkben.

– *Milyen volt a szakmai fogadtatás?*

– A biológiai tanszékcsopotról a barátaim megint elkezdtek kárörvendezni, hogy lám, mi nem végzünk tudományos munkát, csak játszodozunk itt a kutyákkal. Négy-öt évvel később azonban a szakma kezdett megtörni, először a konferenciákon, ahol érvelni és vitatkozni lehetett. Emlékszem egy hawaii etológuskongresszusra, ahol Naderi Szima tanítványommal együtt álldogáltunk a poszterünk³ mellett. Odajött valaki, elolvasta, megvetően végigmért bennünket, és azt mondta: „Fényévnyi távolságra vannak attól, hogy ezt igazolják.” Szima sírni kezdett, de aztán odalépett hozzánk egy úr, és így szólt: „Nekem labradorom van, és minden állításukat elhiszem.” Több mint tíz évig tartott ez a vesztegár. De közben a *Bukfenc és Jeromos* című könyvem, amely az addigi tudományos eredményeinket foglalta össze népszerű stílusban, Amerikában, Angliában, Németországban, Olaszországban, Oroszországban és Szlovákiában is megjelent fordításban, ami azért jelezte, hogy nem rossz az irány. Ettől függetlenül egy értelmes ember valószínűleg már régen abba hagyta volna – én azonban hittem a kutyákban, a tanszék pedig bennem. Ez a legfontosabb dolog, amit az élettől kaptam. Hosszú, fordulatos történet volt ez, de most csak a végét mondom el.

– *Nos?*

– Topál Jóska munkatársam sok munkával és közreműködővel írt egy nagy cikket. Ez arról szólt, hogy a kutyák éppen úgy viselkednek egy ismert gyerekpszichológiai tesztben, mint a gyerekek, a farkasok viszont nem. Az ebből származó felismerésekre építve egyben megoldott egy, a tesztrel kapcsolatos, jó ötvenéves problémát is. Elküldtük a legnevesebb amerikai folyóiratnak, a *Science*-nek, de csak kivagyiságból, mondván, úgyse fogják elfogadni. Pont tőlünk, és pont egy kutyás cikket – ugyan! Aztán nagy sokára jött egy udvarias levél a szerkesztőségtől, hogy hosszas megfontolás után úgy döntöttek, elfogadják, ha egy hétre vendégül látjuk a szerkesztőség egyik, az állatviselkedésben járatos munkatársát, hogy megismerhesse a tanszék munkáját. Ez eléggé elképesztő

volt, soha nem hallottam még hasonlóról. Nyilván féltek, hogy beleszaladnak valami kelet-európai csalafintaságba. Egy kedves, idősebb hölgy érkezett hozzánk, aki mindenkivel beszélt, és minden akkor folyó kísérletet megtekintett.

Végül közölték a cikket, de nemcsak azt, hanem mellékeltek egy négyoldalas szerkesztői interjút is. Ez is különleges eljárás volt: neves viselkedéskutatók véleményét is tartalmazta, és arról szólt, hogy új irányzatot nyitottunk a kutyaelme etológiai vizsgálatával. Az egyik hozzászóló találta ki „a kutyák szőrös gyerekek” fordulatot, amelyet azóta is igen eredményesen használunk. Ez 2009 végén történt: a szakma végül befogadott, és magasra emelt. Elfogadták a kiindulási elképzelésemet, amely szerint a kutya viselkedése alkalmas modellként szolgálhat arra, hogy az ember szociális evolúcióját a nyelv előtti szakaszában vizsgáljuk. Azóta már több mint száz laboratóriumban foglalkoznak kutyaetológiával a mi módszereink alapján, és arra is rájöttek, hogy a kutya kiválóan alkalmas az emberi szocialitás vizsgálatára. Emellett a kutyaélettan és a -genetika is fellendült, megint csak az emberi összehasonlítások vonatkozásában. Több, az állati elméről szóló amerikai és német könyvben kaptam rövidebb önálló fejezeteket a kutyakísérleteinkkel. A tanszékünkéről még egy alapos tudománySZociológiai munka is készült: Mund Katalin írt rólunk disszertációt, amelyből élvezetes könyv is született 2015-ben, *A kutyaetológia kulisszatitkai – Egy új tudomány születése* címmel.

Nem panaszkodhatom, ráadásul munkatársaim, akik közül többeket már név szerint is emlegettem itt, idővel önállósodhattak, és rendkívül sikeresen viszik tovább a kutyatémát. Kubinyi Enikő, a legtehetségesebb hölgytanítványom például nemrégiben nagy összeget nyert egy európai uniós pályázaton az öregedő kutyák viselkedésének tanulmányozására. Nagy és kitűnő csoporttal dolgozik, ráadásul nagyon eredményesen: a kutya az emberi öregedésnek is jó modellje. Pongrácz Péter kollégám nagy szakértője lett a kutyák hangképzésének. Andics Attila és Gácsi Márta elsőként volt képes éber kutyák agyának fMRI-vizsgálatára,⁴ amelynek nyomán az egész világot bejárta a hír, hogy a kutyák az emberi beszédből nemcsak az intonációt értik meg, hanem a

szavakat is. Topál Jóska, az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos igazgatóhelyettese a kutyák és a gyerekek összehasonlításával folytat fontos, úttörő munkát. Miklósi Ádám professzor, akadémikus vezetésével az egész tanszék nemzetközi szinten is elismert, kitűnő munkát végez.

– *Te pedig mindent otthagytál, és elkezdted novellákat és regényeket írni.*

– Idővel félre kellett állnom: nem akadályozhattam a sikeres munkát, és nem is teszem – de valamivel nekem is foglalkoznom kell. Egész kutatói tevékenységem alatt írtam tudomány-népszerűsítő cikkeket, több százat, köztük néhány sikeres könyvet is. Valahogy az írás nem tűnt számomra elérhetetlennek. Az egyetlen kellemetlen tényező, amelyet még ma sem tudok kiküszöbölni, az, hogy nem a mondatok irodalmi szépsége érdekel, hanem az elmesélt történetben betöltött funkciójuk. Ezért az irodalmi közvélemény máig nem fogad be. Érdekes, amit írok, de nem felel meg a jelenlegi kánonnak. Jól ismerem az illetet, és csodálkoznék is, ha nem így lenne. Az olvasók meg irodalmi tájékozottság híján több tízezer példányt vettek meg a könyveimből – lelük rajta.

Az elbeszéléseket leszámítva tíz szépirodalmi kötetem jelent meg. Tudnék idézni a negatív kritikákból is, de csupán élvezetből. Hagy idézzek inkább a kedvenc saját regényem, a *Kisfiam, Ikarosz* rövid ismertetéséből, egy kiváló antropológus és író tollából: „Csányi regénye mítosz, utópia és realista ábrázolás elképesztően egyedi szötte, a legsötétebb szatírától az óvatosan tanító hangvételig mindent megtalálunk benne, s a műfajokat olyan sikeresen vegyíti, hogy a könyv végén természetesnek hat, hogy parabolisztikusság, életszeretet és maró pesszimizmus egyszerre uralkodó utóízek” (Magyar Narancs, Vonnák Diána).

Köszönöm szépen, ennél többre már nem vágyom.

Ebben az írásban foglaltam össze mindazt, amit a világról, az életről megismertem és megtapasztaltam. Aki életem titkait kutatja, ezt olvassa el.

– *Milyen részed van a közéletben?*

– Nem sok, az én megközelítésem a politikához túlságosan absztrakt. Azt meg, ami mindebből igazán érdekes lehet, már

megírtam a regényeimben.

Amint a kutyák elkezdenek beszélni

– Nyilvánvaló, hogy az ember mentalitását befolyásolja az életmódja és az élőlények különböző csoportjai közötti viszonya is. Mindenekelőtt az érdekelne, hogy milyen feljegyzésre érdemes gyerekkori élményeid vannak az állatokkal kapcsolatban.

– A családukban az állatok minduntalan megjelentek, majd rejtélyesen eltűntek. Volt minálunk egér, bagoly, kacsa, kutya, macska, galambok, majd főleg halak... Apám idővel rájött, az a legegyszerűbb, ha halakat hoz nekem, mivel apró helyen elférnek, és nem kiabálnak.

A helyes bagolyfiókkal az volt a baj, hogy félt. Kezdetben, ha simogattam, mozdulatlanul tűrte, de körülbelül két hét után kezdett elszaladni. Nyilván az elején dermedési reakciót kapott, mozdulatlanná vált: kisebb állatok így próbálják megtéveszteni a ragadozókat. Aztán amikor már nem félt annyira, igyekezett elmenekülni. Kizárólagosan húst evett, amivel nem is lett volna baj, amíg apám és anyám el nem kezdett szimatolni. De a hálósobában, ahol ők aludtak, ismeretlen és rémes szag kezdett terjengeni. Persze engem vettek elő, mint mindig, mivel volt már ott korábban hangyaboly is, így ezt is velem hozták összefüggésbe. Kirámolták hát a szobát, kivéve a terjedelmes, háromajtós tölgyfa ruhásszekrényt, amit apám nem tudott megmozdítani – nem is találtak semmit. A segítségül hívott szomszédok jóvoltából aztán ezt a szekrényt is elhúzták, és ráleltek a középső láb mögötti hányóhelyre, ahová a bagoly azért járt, hogy a begyéből kiürítse az emészthetetlen darabokat. Aztán a madár eltűnt az életterünkből. Állították, hogy elrepült, ami nem lehetett igaz, mert a fióka még nem tudhatott repülni.

A nagymamától kapott jércét nem engedtem levágni. Közvetlen viszonyom volt vele: mivel én a konyhában aludtam, ahol ő is élt, éjjelente odabújt hozzám, és együtt pihentünk. Végül persze elintézték szegényt: a család – persze engem kivéve – megette.

Ugyanez történt Karcival, a kacsával is. Akkoriban a második emeleten éltünk, és a helyes kiskacsával egy darabig nem is volt baj, azon kívül, hogy félt a víztől. Kistányérban fürdött, a fejét külön is megmosta, aztán beleállt a tányérnyi tócsájába, és úgy locspocsolt. De amikor elvittük a Rákos-patakhoz, hápogva messze rohant, mert félt a folyóvíztől. Aztán a szomszédok lázadtak fel ellene. Mindig, amikor iskolába mentem, folyamatosan, fület sértően hápogott, egészen addig, amíg a hazaérkezésem jeleként meg nem hallotta a lépteimet. Végezetül hosszas, bonyolult tárgyalások eredményeképpen egy kutyára cseréltem.

Tizenkét éves koromra elolvastam a *Révai nagy lexikonának* kémiai szócikkeit. Szinte minden érdekelt, és minden betűt elolvastam, ami csak eljutott hozzám. Bárminek utánamentem: ha valami felkeltette az érdeklődésemet, megkerestem a lexikonokban, de akkor mindenekelőtt a kémia kötötte le a figyelmemet, és nem az állatok. Az állatok annyiban izgattak, hogy ha varangyos békát fogtunk, volt mivel riogatni anyánk barátnőjét, illetve élvezettel neveltem a héját, és gondoztam a nyulaimat.

A nyúltartásra akkor nyílt mód, amikor lakást cseréltünk. Az első emeleten laktunk, de az udvari fa- és szénraktárnak való kulipintyó is a mi használatunkba került: abban lettek felállítva a nyúlketrecek. A fehér anyanyulam szerette a tejport. Az 1945 utáni UNRRA-segélyként⁵ kapott szeretetcsomagokban, a tartós élelmiszerek között sajt és tejpor is volt. Mindaz, ami Amerikából érkezett, végül a piacon kötött ki. Anyámék is ott vásárolták a tejporkockákat, én pedig olykor ezzel is ettem a nyulat. A paprikás krumplit is nagyon szerette, lehetőleg jó sok kolbásszal.

– *Ez a közvetlen, az élőlényeket magaddal egyenrangúnak tudó viszony hosszasan megmaradt? Az én állatok iránti gyermekkori rajongásom például kamaszkoromban a növények felé fordult.*

– Az állattartás, ha váltakozó állatokkal is, egyetemista korom kezdetéig megmaradt. Szüleim türelmesek voltak ebben. Középiskolásként legalább ötven akváriumot gondoztam, ami szinte minden szabadidőmet lefoglalta. Idővel díszhaltenyészetem lett, kereskedtem is, az egyik barátommal mi szállítottuk sok akvaristaboltnak az eladásra kínálható példányokat.

Ehhez külön helyünk volt. Barátom édesapját, amikor egyszer éppen be volt rúgva, rávettük, hogy adja át nekünk a kisszobájukat haltenyésztés céljából. Mivel tudtuk, hogy amikor kijózanodik, bánni fogja az egyezséget, még az alku utáni éjjel felszedtük a szoba parkettáját: az akvarizmus komoly locspoccsal jár. Nagyon káromkodott, amikor felébredt. Elevenszülőktől kezdve neonhalakig mindent tenyésztettünk, nem is eredménytelenül. Ha telefonáltak egy díszhalboltból, máris zacskóztuk vagy üvegeztük az igényelt halakat, és vittük is a megrendelőnek.

– *Falusi gyerekként a legerősebb állatélményeim – a lovak és a baromfiudvar lakói mellett – a házőrző kutyákhoz fűződnek. Neked, városban lakó család sarjának is fontos jószág volt a kutya?*

– A zuglói lakásban, még '56 előtt, élt velünk egy tacsó, akit Péternek hívtunk. Utóbb szopornyica vitte el, ami ellen akkoriban még nem létezett oltás. Az öcsémmel együtt hamar rájöttünk, hogy előbb hallja, mint mi, ha jön hozzánk valaki, olyankor pedig nyüszít, és az előszoba ajtajához szalad. Mi, fiúk eltanultuk ezt a nyüszítést: úgy gyakoroltuk be, hogy ő ne hallhassa. Amikor úgy gondoltuk, hogy már mind a ketten elég jól tudjuk utánozni a hangot, kipróbáltuk: a tacsó az ajtóhoz rohant, töprengett, aztán visszafordult, ránk nézett, és végigmért minket. A tekintetével szabályosan lehülyézett. Ezt követően a mi jelzésünkre soha többé nem reagált. Az ilyen élményeink azonban akkor még nem összegződtek, nem rendszereződtek.

A felnőtt racionális, elemző gondolkodásával szemben a gyerek parallel gondolkodik: bármit magába szív, mindent lát, mindenre emlékszik, de nem feltétlenül képes az élmények szisztematikus feldolgozására. A gyerekkor a rendezetlen, párhuzamos tudásról szól: az osztályozás, mint minden gerinces állatban, már az embergyerekekben is működik, de többnyire még kevés, korán elsajátított, általánosabb osztály felhasználásával. Az „állat”, „növény”, „baba”, „kutya”, „ember”, „jó”, „rossz” a gyerekek számára is gyűjtőfogalmak. A gyermek azonban idővel magyarázatokat kap, többnyire a gyerektársaktól, és hiedelmeket épít. Ami érdekli, azt megjegyzi, akkor is, ha még nem teljesen érti. Ha az ismeretdarab, esetleg csak évek múlva, összeáll más ismeretek darabjaival,

értelmezhető dologgá válik. Általában akkor, amikor az ember magyarázni kezdi a világát, azaz a pubertás környékén. Valami motiváció ébresztette cél elrendezési a kaotikus tudást, amelyből így rendezett tudás strukturálódik. Célok nélkül nincs rendeződés. S a céllal együtt jár a motiváció, valamiféle kíváncsiság is. A kutyák – ha az emlősök közül csak a nekünk oly fontosakra tekintünk – már érdeklődőek, az emberre pedig extrém és határtalan kíváncsiság jellemző – legalábbis gyerekkorában, amíg le nem szoktatják róla. A sokféle figyelem eredménye, hogy a pubertás táján elkezdődik az összefoglaló, értelmező világkép alkotása. A fejlődő gyerekmeg az egészet meg akarja érteni. Szeretné a dolgokat rendezni, a főbb elemeket rendszerbe illeszteni, megkeresi az elgondolható szerkezetét. Ez a képességünk faji sajátosság, a közösségek kultúráit ez az érdeklődés fejlesztette ki.

– *A konkrét élményeiden túl mi váltotta ki az állatok iránti érdeklődésedet?*

– Engem gyermekként az állatokban a személyiségük érdekelt. Velem egyenrangú valaminek találtam őket, akik azonban nem tudnak beszélni. És ugyanolyan tulajdonságokat véltem felfedezni bennük, mint amilyenek számomra is adottak voltak. Hogy mindez így természetes, az meg sem kérdőjeleződött. De hát az archaikus ember is ekként vélekedhetett: az állatok gondolkodnak, csak nem tudnak beszélni. Az állat – s ezt gyerekkoromtól hiszem – személyiség. Valaki. Nem lehet vele úgy bánni, mint egy tárggyal. Jó pár éve írtam egy könyvecskét *Jeromos, a barátom* címmel. Jeromos egy pumi-husky hibrid volt, és a cím nem a hatásvadászati eszköze. Az embernek a legtöbb szociális közegben fontosak a baráti kapcsolatok. Hosszú lenne itt elemezni a barátság összetevőit: a legfontosabbak az azonos hiedelmek, elvek, a kölcsönös segítség, de az igazi barát leginkább érzelmileg kapcsolódik hozzám. Reagál egy tekintetre, érintésre, tagja a saját kétszemélyes közösségünknek, képes azonnal viszonzni a közös kultúra szólítását. A barátság sokkal több, mint nyelvi kapcsolat, és Jeromos igaz barátom volt.

– *Beszélhetünk-e arról, hogy állatoknak van személyiségük? Mindez nem csupán világképi, de még csak nem is tudományos*

szempontból érdekes – a mindennapi életét élő ember környezetéhez való viszonyát is jellemzi.

– Ma, amikor az állat személyiségét már kutatók vizsgálják, pszichológiai struktúráját tételezzük. Amikor abbahagytam a kutatómunkát, éppen kezdtek megjelenni azok a külföldi etológiai közlemények, amelyekben az állat személyiségéről elmélkedtek. Érzékelték a fajok közti különbségeket is, de azt is nagy felfedezésként közölték, hogy az azonos fajba tartozó egyedek sem egyformák. Nevetséges dolog, miért is lennének egyformák? Mindezt kitörő örömmel és jelentős tudományos eredményként írták le. Az állatnak is van személyisége, tudjuk, attól függően, hogy milyen környezetben nő fel, és milyen genetikai meghatározódás egyéni megtestesülése. A különbözőség oka is ezekben a tényezőkben rejti.

– A személyiség mindenekelőtt társas viszonyban értelmezhető, azt hiszem. A közösségek egyedeit a személyiségük jellemzi...

– Az állatnak, akárcsak az embernek, van közösségi tapasztalata. Gyerekkoromban, akvaristaként, a medencék átrendezése közben arra a felismerésre jutottam, hogy ha több faj egyede él közös akváriumban, és ha ezek közül két különböző fajú halat átteszek egy másikba, amelyikben már mások is élnek, akkor ez a kettő néhány napig állandóan egymás mellett maradt. Lenyűgöző, hogy ezek szerint a haltárshoz, vagyis az élete egyetlen olyan darabjához ragaszkodott, amely a régi környezetből átkerült az újba; és ez a darab tartozhatott egy másik fajhoz is. Ott kellett lennie mellette. Később persze aztán, két-három nap után, elváltak egymástól. A környezet – úgy állandó, mint változó részeiben – fontos, még akkor is, ha azt egy másik, egy idegen faj egyede képezi.

– Egy évszázaddal ezelőtt az európai kultúra termékének tekinthető tudományban még hallani sem lehetett arról, hogy az emberen kívül bármi másnak lehet személyisége. Bármely állatnak van, lehet személyisége?

– Minden alapja megvan annak, hogy a személyiségjegyek létezését kiterjesszük az állatokra. A gerincesekre feltétlenül. A lábásfejűek, a polipok még puhatestűek, a gerinceseknél alacsonyabb szintet képező csoportba tartoznak, mégis szintén

nagyon értelmesek: tanulnak, olyan dolgokat csinálnak, amiket nem kellene nekik. Azt gondolom, hogy a törzsek szintjén azért vannak elválasztó tulajdonságok.

Meglehet, hogy a két egyed közti kötődés képessége kizárólag gerincestulajdonság. Tudható, hogy az imprinting nem kizárólag a csirkéknél, kacsáknál létezik, de mindenféle más gerinceseknél is. Efféle nyomon elindulva magyarázatot kaphatunk az egyedek között szövődő különböző, barátságyszerű kapcsolatokat eredményező viszonyokra. Egy Nagy Endre Afrika-kutató állatkertjéről készült filmen egyszer találkoztam egy emlős és egy madár együtt járásának példájával: volt egy kacska és egy antilop, akik tartósan és kölcsönösen ragaszkodtak egymáshoz. Sejtésem szerint a gerincességnek része a barátkozásra való képesség. Arra a kérdésre azonban, hogy egy polippal lehet-e barátkozni, nem tudok mit mondani.

– Az ilyen tárgyú következtetésekre lehetőséget adó etológiai kutatásaitokkal miként szembesült a világ? Milyen volt a fogadtatásotok a tudományban, és ha lehet ilyesmiről beszélni, milyen a közvélekedésben?

– A mi kutatásaink eredményeit, bennük az említetthez hasonló tapasztalatainkat nehezen fogadta el a tudományos közvélemény. A kutyákkal való foglalkozás első tíz évében nem hitték el, amit csinálunk. Jelentéktelennek értékelték, mondjam úgy, a köznapihoz közel esőnek. Sorra érkeztek vissza a cikkek azzal, hogy bár azokban minden rendben van, nincs baj a módszerekkel, az ellenőrizhetőséggel, a következtetések logikájával és egyebekkel, nem hisszük el, és nem közöljük. Ez persze pofátlan szerkesztői hozzáállás, mivel az editor dolga nem az, hogy megítélje a műről, igaz-e, vagy nem, hanem kizárólag annyi, hogy a közlésre benyújtott művet elbírálja, megvizsgálja, hogy az a szakma szabályai szerint készült-e el, vagy sem. Aztán majd a tartalmi kérdésekről az idők során kiderül, már ha megismétlik, hogy el lehet-e hinni, és beépül-e a tudományos közbeszédbe. Idővel azonban elkezdtek elhinni azt, amiről beszéltünk. Egy *Science*- cikkünk nyomán szabaddá vált a pálya a véleményünk számára, és a kutyaelme vizsgálata ma már gyorsan fejlődő, elismert része az etológiának.

– *A tudomány pillanatnyi énképével és persze a fejlettségével nyilván megokolhatóak az ilyesfajta reakciók. A rohamosan átalakuló viselkedéstudomány képviselőinek álláspontjai sem mindig illeszthetők ugyanabba a rendszerbe.*

– A pályám kezdetén az etológia, amelyet műveltem, még harcban állt a viselkedést leegyszerűsítetten, pszichológiai szempontból vizsgáló behaviorizmussal. A behaviorizmus lényege, hogy különböző tudománytörténeti okokból az állati viselkedést kizárólag reflexek, tanulási mechanizmusok alapján igyekeztek magyarázni. Először csak arról volt szó, hogy az agy működése túlságosan bonyolult, tegyük félre az esetleges gondolkodás lehetőségét, mindent a látható viselkedés alapján magyarázzunk. Később ezt a maga idején hasznos gondolatot tovább egyszerűsítették: az állatok nem, csak az ember gondolkodik. Mindez a 2012-es *Cambridge-i nyilatkozatig* tartott. E deklarációban a vezető neurobiológusok elfogadták, hogy a gerinces állatok agya hasonlóképpen van felépítve, és minden állat gondolkodik, de vannak köztük faji különbségek. Az emberi agy a gerincesagyaktól elvileg nem különbözik, és nem alkot más minőséget. Ugyanabba a halmazba tartozik, mint a többi gerincesé. Továbbá hogy nem kizárólag az ember, de a többi állat is érez, emlékszik, gondolkodik.

A nyilatkozat – elvileg – mindenféle teológiai és filozófia vita végét jelentette, és persze a biológiaiaknak is. Akkor még, negyven-ötven éve, érzéstelenítés nélkül műtötték az emberbabákat, mivel azt gondolták, hogy nem fáj nekik, csupán vokalizálnak! Nem lehetnek érzéseik, mivel még nem beszélnek.

– *Az ember és az állat közötti viszony, az azonosságok és a különbségek belátása miként történt, illetve történik?*

– Az ember-állat határ újradefiniálása csak részben az etológia eredménye. Mindez bonyolultán és lassan zajlott le.

A tudománytörténet szerint elsőként mindig egy-egy rész tudomány kezdett el önállóan fejlődni. A kémia esetében ez az ezerhétszázas évekkel indult meg, amikor alapvető kísérletek eredményeként a kémikusok rájöttek, hogy az ő alapozó tudományuk kizárólag a fizika. Mindent a fizikára lehet visszavezetni, ennek következtében a mai kémiai diszciplína alapvetően a fizikára

épül. A biológiában ez a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiben következett be. A biológia, amely csak a molekuláris biológia kifejlődésével találta meg a kémiai alapjait, egykoron csupán megfigyelésekkel és a megfigyelések rendszerezésével épült fel. A mitikus kacsa is egy biológiai leírás része volt, amiként az is, ha az udvaron nőnek a kacsák; a tudományág a hasonlóságok alapján alkotta meg a belső rendszerét. Linné még nem evolúciós alapon hozta létre a szisztematikáját, és miután az elterjedt, sokáig nem is válhatott elvvé a törzsfajlódási szemléletmód. Lamarck és Cuvier elmélettel rendelkezett a fejlődésről, és aztán ezt teljesítette ki Darwin. Maga a fejlődés gondolata azonban, ne feledjük el, a társadalomból – a bölcsészet környezetéből – érkezett a természettudományba. Azzal például, hogy a primitív népek – ahogy a más kontinensen lakókat akkoriban nevezték – és a „fejlett” népek összehasonlításával rájöttek, kell lennie egy iránynak, amelyet fejlődésnek tekinthetnek. A pszichológia, amely a teológiából vált ki, egykor azzal vált érdekessé, hogy úgy akart foglalkozni az emberi lélekkel, hogy nem vitatkozott tovább arról, létezik-e egyáltalán. Természetesnek tekintette, hogy van. Elhagyta a teológiát, és a viselkedése alapján vizsgálta az emberi lelket. És gyorsan kiderült, hogy bonyolult dolog emberekkel kísérletezni úgy, hogy az tudományosan, statisztikailag, etikailag meg egyéb szempontok szerint is érvényes maradjon.

Rájöttek, hogy egerekkel, galambokkal és patkányokkal tanulmányozható a tanulás, és a modell állatok segítségével, vélték, mindent megtudunk az emberi tanulásról. Lényegében ez a három állat vonult be a laboratóriumokba, és a tanulmányozásukhoz fejlesztették ki az első, nagyon precíz mérési módszereket. A tanulást mérni, statisztikailag elemezni, apró részleteit feltárni nagyon produktív dolognak tűnt. Ekként jött létre a kísérleti állatpszichológia. Majd csak ezek után kezdtek bizonyos típusú megfigyeléseket végezni embereken is. Ahányféle pszichológia van, az mind úgy érezte, hogy neki külön nyelvet, külön szabályokat és törvényeket kell találnia, mígnem elméleteket kezdtek alkotni, de csak idővel ébredtek rá arra, hogy, akárcsak a kémiának a fizikára, nekik is szükségük van a biológiára. A pszichológiai elméleteknek

igényük mutatkozott végre a biológiai alapokra. A pszichológiát sokáig, sok helyen kizárólag társadalomtudománynak tekintették: az irányzataik többségének például semmi igénye nem volt arra – holott idővel megjelent az etológia is –, hogy kapcsolatot keressen bármiféle biológiai ismeretrendszerrel. A törzsfajlódásra figyelmet szánó mai evolúciós pszichológiáig nagyon lassú volt az út.

– *Ebben a kérdéskörben mennyire volt egységes a viselkedéstudomány képviselőinek a nézetrendszere?*

– Az etológiában sem volt evidens, hogy az állatok és az ember közös rendszer részeként is vizsgálható. Hamilton,⁶ Wilson⁷ és mások ugyan mondogatták, hogy a viselkedéstudományoknak legyen kiépített kapcsolatuk a fizika, a kémia, a biológia, illetve a pszichológia irányába is, sőt azt is kijelentették, hogy az etológiának az emberre ugyancsak vonatkoznia kell: rá is érvényesek annak törvényei és szabályai, róla is beszélnek az ismeretei. Konrad Lorenz, az első humán-etológiai könyv szerzője művében csupán annyit mondott e kérdésről, hogy az ember is viselkedik. Ezért ugyanazokkal a módszerekkel lehet leírni az emberi viselkedést, mint az állatokét, csak az összetettebb tanulás miatt ez komplikáltabb. Az a meglepő helyzet alakult ki, hogy a humán-etológia nem vált önálló adatszerző tudománnyá. Nem válhatott azzá, ugyanis az adatai már korábbról megvoltak: a szociológia, a pszichológia, az antropológia szállította azokat, amelyek azonban evolúciós értelmezésben nem foglalkoztak velük. A humán-etológia mindössze rendet próbált teremteni a különböző tudományokból érkező adatok között azzal, hogy ezeket egy evolúciós értelmezésben újrakonstruálta.

Amikor Robert Trivers⁸ és társai munkájára alapozva elindult az új, több élettudományra fókuszáló pszichológia, ráébredtek arra, hogy ha a pszichológia mindegyik adata rá lesz húzva egy biológiailag hiteles evolúciós elméletre, akkor előáll az evolúciós pszichológia – csupán az volt a baj, hogy korainak bizonyult az igyekezet. Akkor még nem volt meg a hajlam az állati viselkedést tanulmányozó etológia fogadására. Amelyet amúgy az amerikaiak utáltak, és politikai okokból unos-untalan szociobiológiának nevezték.

– *Azt hiszem, az etológia fejlődésébe, mint minden társadalmi jelentőséghez jutó természettudományéba, tudományidegen események is beleszóltak.*

– Egy időben Lorenz et fasiszta eszméhez való vonzódással gyanúsították. Valóban létezik olyan cikke húszéves korából, amelynek a végén olyasmit írt, hogy pártunk és államunk sokat tett a faji tisztaság megőrzéséért. Mindazok számára, akik éltek diktatórikus államban, és ugyancsak sokan vagyunk a huszadik század szülöttei, nem kell magyaráznom, hogy az efféle lengedező politikai farok a közlemények végén ugyancsak tömegjelenség volt. Aki pedig Lorenz műveit olvassa, tapasztalja, hogy rendkívül humánus, értelmes ember volt, annak ellenére, hogy nem volt aktív ellenálló. Tény, hogy az amerikai tudományos közvélemény gyakorta hivatkozott aggályosan Lorenz agresszióról alkotott nézetére is. Az agresszióról szóló háromszáz oldalas könyvének egyik, néhány oldalas részében arról beszél, hogy az ember is az állatvilág része, s ekként az emberben is megjelenik az agresszió. Sokak számára ez volt a bizonyíték! Szó, ami szó, az angol etológiai irányzat inkább a kísérletező Nikolaas Tinbergen,⁹ nem pedig az inkább a kísérletekhez illeszkedő elméletek alkotására törekvő Konrad Lorenz követését szorgalmazta.

Visszatérve az evolúciós pszichológiára: túl korán jött, a megjelenésekor nem vált inspirációs forrássá. Még nem dőlt el, melyiknek jut majd tér: az etológia, vagy a szociobiológia nézetrendszere lesz-e a főszó, és az sem körvonalazódott, hogy az ember és az emberi közösségek az evolúció során milyen szelekciós tényezők hatására jöttek létre.

– *A versengés lenne az, amely a fő különbséget jelentheti az állat és az emberállat között? Ezt éppen a te munkásságodból és a műveidből tanultam...*

– A szociobiológia, illetve az etológia azt találta, s ebben azonos a véleményük, hogy az összes állati csoportban iszonyatosan erős versengés van a csoporttagok között. Kizárólag az anyaállat nem vetélkedik a kölykével, amíg az kicsi, és gondozásra szorul. Ezenkívül mindenki mindenkivel versenyben áll a pozícióért, az élelemért, az alvóhelyért, a fajfenntartási előnyökért, egyebekért, és

ezt evolúciósan egyszerűen lehet magyarázni. Az evolúció a darwini elveknek megfelelően az életrevalóbb számára kedvező. De az embernél ez a dolog nem stimmel. Egyrészt mert nincs mindenki mindenkivel versenyben. Másrészt nem életrevalók is vannak, és mégis megmaradnak, de ismerünk olyat is, hogy nem az életrevalóbbak viszik tovább a leszármazási vonalat, meg olyat is, hogy éppen ezektől származnak hasznos felfedezések. Valamint egyedül mi építünk kórházakat, adunk vért betegeknek, gondozzuk az öregeket, legyengülteket.

– *A darwini elvek értékelése és az evolúciós folyamatok árnyalt értelmezése meglehetősen bonyolult eljárás és szüntelen feladat. Kétségtelen, hogy az emberiség utóbbi kétszáz évében a legnagyobb tudományos fejlemény az, amit a darwini evolúciós tan eredményezett.*

– Mindenféle mechanizmusok vannak az evolúciós elméletben, amelyek azt mondják, nem oly egyszerű a dolog a valóságban – azaz a darwini elv érvényes, és hat, de nem mindig működik egyszerűen, azaz nem több egy elvnél. A gyakorlat, az oldalhajtások miatt számtalanszor félresiklik. A múlt század hatvanas-nyolcvanas éveiben disputa bontakozott ki arról, hogy az ember esetében csoport szelekcióval lehet-e magyarázni az emberi közösségek kialakulását és az ember azon tulajdonságait, amelyek csak rá jellemzőek. Harminc éven át tartó vita kerekedett, és mára mindenféle tisztességes munkák azt bizonyítják, hogy a csoport szelekció megjelenhetett az ember evolúciójában, és az eredményezte ezt a világot, amelyben élünk. De ismétlem, az evolúciós pszichológia akkor keletkezett, amikor ez a vita még nem dőlhetett el. S az a baromság, hogy minden tulajdonságot vissza kell vezetni az egyének versenyére, az evolúciós pszichológiában a mai napig fennmaradt. Az evolúciós pszichológiai írásokban sokszor olyan képtelenségek vannak, hogy ha veszel egy pszichológiai tulajdonságot – például hogy a férfiak általában utálják az anyósukat –, akkor ez visszavezethető a versengésre. Valószínűleg évtizedekig fog tartani, amíg az evolúciós pszichológia felfedezi, hogy a csoport szelekciót is el kell fogadnia az etológiából, mert akkor tud majd tisztességesen elszámolni a pszichológiai tulajdonságokkal. Az

a közösségekkel operáló vonal, amelyet én igyekeztem kialakítani és képviselni, éppen ezen a felismerésen alapult, és meglehetősen egyedül voltam vele. Ma már nem, hiszen lassan tőlem teljesen függetlenül ismét észreveszik. Amióta eldőlt a vita, rendes pszichológus nem követi el ezt a durva hibát, amely még harminc évvel ezelőtt is norma volt.

– *Ha összegezed a beszélgetésünk fő témáját, miben látod az ember és az állat közösségét?*

– Az álláspontom az, hogy az ember biológiailag az állatfajok egyike. De van néhány sajátos tulajdonsága is, amilyen például a nyelv meg a közösségek képzése. Az emberi közösségeket valószínűleg a gondolatok átvitelének a lehetősége hozta létre, ez az, ami az állatoknál nem létezik. Az embernél idővel kialakult egy olyan evolúciós út, aminek a végén a nyelv is megjelent, ámbár emlékezzünk arra, hogy nem csupán nyelvvel lehet gondolatokat közvetíteni. Ott van például a testi kommunikáció, avagy nem nyelvi hangokkal, jelekkel, mozdulatokkal is lehet gondolatot közölni. A gondolatátvitel a közösség(ek) kialakításának egyik lehetséges feltétele. S bár vannak közösségekben élő állatok: hiéna, kutyák, farkasok, csimpánzok stb. is, ezeknél az egyedek közötti verseny változatlanul fennáll. Az emberi közösségek esetében éppen ellenkezőleg van, az ilyen verseny nagymértékben visszaszorult. A korai, majd a kifejlett archaikus társadalmak közösségeiben a verseny mindenkor minimális lehetett, és amennyit a még máig is fennmaradt archaikus közösségekről tudni lehet, az éppen az, hogy a központi probléma a verseny visszaszorítása. Az egalitárius viszonyok között élők nem szerették, ha valaki monopolhelyzetbe igyekezett kerülni. Perui indiánokról följegyeztek ilyesmire utaló történeteket. Ha időnként vadászni mennek, megbeszélik, hogy hova menjenek. S bár tisztában vannak vele, hogy léteznek jó vadászok meg kevésbé jók, ha egy kitűnő vadász a hozzáértésére és sikerességére apellálva rá akarja erőltetni a saját elképzelését a többiekre, a közösség ellentmond, és direkt nem mennek oda, ahová a jó vadász javasolta. Mert nem szeretnék azt, hogy valaki hatalommá változtassa önmagát.

Amikor a nyelv megjelent, akkor a gondolati struktúrák már intenzíven jelen voltak, és csakis a nyelv korlátozta, hogy mely gondolatokat adtak át egymásnak. Mondhatjuk azt is, hogy míg az állat az elméje börtönében él, mert nem képes gondolatot átvenni és átadni, az ember a nyelve börtönében él. A beszélt nyelv révén az ember kultúrájának új világa nyílik meg. És ezt tekintjük a legfontosabb különbségnek az állatok és az ember között. Ez egy speciális dolog, mivel az agy, amely nekünk jutott, éppen csak valamivel nagyobb, mint a csimpánzé. Annyi a különbség, hogy ő nem tud gondolatot kommunikálni, mi pedig képesek vagyunk erre az agyunkkal. Ennek megvannak a következményei, de ezek annak a kicsi különbségnek az eredményei, hogy mi tudunk gondolatot kommunikálni. Nem az a csodás, hogy a repülő repül, a villany meg ég, hanem az a kicsi dolog, hogy a nyelv segítségével gondolatot lehet átadni a fajtársaknak.

– *Az, hogy rendszerezett ismereteink alapján mit gondolunk az állat és az ember közötti azonosságokról, illetve különbségekről, nagyon sokat elmond a korszakunk mentalitásáról is. Sőt, olykor többet erről, mint a tudományosnak gondolt tényekről.*

– Az a tény, hogy a különböző művelődéstörténeti korszakokban milyen állatképünk volt, nem az állatokról, hanem az emberről szól. Az ősember mást gondolt az „állatszág” lényegének, mint például egy reneszánsz humanista. Arisztotelész szerint a növény és az állat csak a mozgás képességében különbözött egymástól; szerinte egyébként ennek az volt az oka, hogy a teremtő olyan lélekrészt is juttatott az állat lelkébe, amely a mozgásért a felelős. Előfordult, hogy perbe fogták a rovarokat: mivel a sáskák mindent lelegeltek, kirendelt ügyvédek pereskedtek azért, hogy menjenek el.

– *Borges magyarul is elérhető műve [10](#) kitűnő forrás az állatokról szóló elképzelések áttekintésére. De már olvasható erről Albertus Magnus [11](#) éppen úgy, mint Hildegard von Bingen, [12](#) hogy csak két középkori skolasztikust említsek – akik révén a skolasztika inkább tanulmányozható, mint az állattan.*

– Borges *Képzelt lények* könyve című munkája kultúrtörténeti gyűjtemény, olyan enciklopédia, amelybe összegyűjtötte a különböző kultúrákban megjelenő állatias vagy állati formákat. Kizárólag olyan

állatok szerepelnek benne, amelyek az emberi fantázia alkotásai – ezek pedig úgy jöttek létre, hogy az ember a pillanatnyi állatképét kiegészítette a világképe segítségével elgondolhatóval. Mondjuk a káosz állatai nem csupán állatias tulajdonsággal, de a káosz jellemzőivel is el lettek látva. Ez a kartotékozó gondolkodás a könyv sajátossága is lett.

– *Úgy tűnik azonban, mintha az említett szerzők állatai gondolkodni is tudnának. Engem még úgy tanítottak, hogy az ilyen kérdés felvetése tudománytalan.*

– Remélhetőleg ma már a közgondolkodás is elfogadja, hogy az állatok is gondolkodnak. A jellemzőjük az, hogy nem nyelvben, hanem képekben: képeket látnak, és azokban gondolkodnak. Tudjuk, hogy az autistáink legtöbbször ugyancsak képekben gondolkodik – amiből egyébként az is következik, hogy az ő segítségükkel az állati gondolkodás sajátosságairól is szerezhetünk információkat. Amúgy van egy ismert és kiváló neurológus, etológus-kutató, Temple Grandin,¹³ aki autista, és aki éppen állatviselkedéssel foglalkozik. A saját tömondataival meséli el, mit is jelent, illetve milyen is képekben gondolkodni. Azt állítja, hogy autistaként ő is képekben gondolkodik, így amikor megvan a gondolatmenete eredménye, az egy rendkívül gazdag kép lesz. És aztán ezt kell lefordítania a mi szegényes nyelvünkre, aminek során a kép minden gazdagsága, komplexitása elvész, és ezzel eltűnik a gondolat elevensége.

Míg az autista a gazdag képet egyszerű szöveggé alakítja át, vannak képzőművészek – M. Nagy Szilvia¹⁴ vagy Anna Margit, hogy hazai példákra szorítkozzak –, akik egyszerű szövegből csinálnak gazdag képeket; M. Nagy egyébként éppenséggel Borges állatkollekció-leírásaiból. Annak idején megkérdeztem Anna Margittól, hogyan festi a képeit. Azt válaszolta, hogy néha egy éven át is gondolkodik egyik-másik témán, de amikor elgondolta, akkor leül, és egyetlen óra alatt megfesti. Számomra ez azt igazolja, hogy ő is képekben gondolkodik. Nem úgy működik a dolog, hogy egy pillanat alatt meglátja a képet, hanem a gondolkodási folyamat révén jut el hozzá. Pont úgy, ahogy az, aki fogalmakban gondolkodik, szintén nem képes azonnal elbeszélni a dolgot: őrlődik rajta,

variánsokat próbálgat, mígnem eljut valamilyen következtetésig. Úgyhogy a művészet eredete ugyancsak a gondolatátadásban keresendő. Amikor a gondolat keletkezik, először még rendkívül komplex, az érzelmekkel és a rációval egyaránt összefüggő struktúra; amikor pedig szavakra fordítjuk, nyelvet csinálunk belőle, akkor elveszünk ebből a gazdagságból, szükségszerűen elszegényítjük.

– *A kutyákkal kapcsolatban is ismert érveid vannak az állatok gondolkodására, illetve a hozzájuk kapcsolható érzelmekre vonatkozóan. Egyéb tapasztalataid is igazolják ezt?*

– Arra, hogy az állati gondolathoz – amely tehát képi – emocionalitás is tartozik, példaként a saját tapasztalatomat tudom elmesélni. Zebulon növényevő, levegőből lélegző hal volt, hatvan-nyolcvan centiméteres lény, aki a lakásomban élt az akváriumában. Egy alkalommal este elfelejtettem megetetni. Másnap reggel, amikor a salátáját vittem neki, megkapta az ujjamat, és „rányelt”. Mindketten megijedtünk. Ő talán kicsit jobban, én csupán megtapasztaltam, hogy apró, smirgliszerű fogai vannak, amelyek kizárólag növényfogyasztásra alkalmasak. Zebulon annyira megijedt, hogy gyorsan visszarántotta magát. Attól kezdve éveken át óvatosabban vette el tőlem a salátát, véletlenül se érjen az ujjamhoz. Különösen finom érzékre vall, ha egy hal így felismeri, ha valakinek kellemetlenséget okoz, és ezért éveket tartózkodik tőle, hogy ez még egyszer előforduljon. Ez nagyon csiszolt képesség, Zebulon húsz milligrammos agyához mérten pedig különösen az.

A legokosabb rovarok, a méhek agya egy milligrammos, mégis van rá kísérleti bizonyíték, hogy gondolkodnak. Csináltak egy robotmehet, amellyel a méhek kommunikációját tudták utánózni. A méhek reagáltak a robotméh táncára, és arra a helyre mentek, amelyet az a kommunikációja révén kijelölt: éppenséggel egy tóparthoz kötött csónakhoz, amelyben mézet helyeztek el. De ha a csónakot a tó közepére húzták, akkor már el se indultak. Ez azt jelenti, hogy a méh képes felfogni, ha az üzenet hamis, hiszen a tó közepén nem lehet méz. A méhek ebben az esetben gyanúperrel éltek, felismerték a kommunikáció hamisságát. Mindez hihetetlenül komplex gondolkodást feltételez.

Azt gondolom, hogy mi, emberek nagyon keveset tudunk az állatokról, sokkal kevesebbet, mint amennyit lehetne. De ez idővel fejlődni fog, amint a kutyák elkezdenek beszélni. Akkor majd egy csomó izgalmas dolgot meg lehet tőlük kérdezni.

Saját császárfa

– *Melyek az első növényélményeid?*

– 1941-ben, hatéves koromban Erdélybe utaztunk apámmal, aki ottani származású. Buksi mackó is jött, azt én vittem magammal. Később mondtam, ez a dög minnek jött velünk, hiszen nekem kellett cipelni egész úton. Ott lógott a hónom alatt. A hatalmas fenyőfák és fenyőerdők maradtak meg az emlékeimben. Ezek a legintenzívebb növényélményeim. Valószínűleg ezek ihlették az egyik kedvenc saját novellámat, *A lény és az őrző* t, ami a kis kötet címe is lett a 2003-as Alibi-kiadásban.

– *Merre jártatok?*

– Ünökön, de nem emlékszem, hogy ott pontosan hol. Nehezen másztunk fel rá. Aztán Radnaborberek, Kolozsvár, majd Dés, ahol az apám született.

– *Apád elvitt a gyerekkora helyszínére, Erdélybe. Eszerint az első növényélmény helyett nem is kert-, hanem tájélményed van.*

– Mint már említettem, *faélményem van.*

– *Miért szereted a növényeket?*

Ez komoly, bonyolult kérdés. Sok mindent szeretek a világban; a családot, a barátaimat, a kutyákat, a könyveket, még téged is, persze a Buborékot¹⁵ kicsit jobban, mert ő viszontszeret. A növény, bármilyen növény, nem csak kertészeti ritkaság, nekem élőlény. Lehet vele valamennyire kommunikálni, ha mindennap megnézed, láthatod, hogy tegnap mi történt vele, reagál ebben a kapcsolatban vízre, tápsóra, érintésre. Ha figyeled, rájössz, hogy mikor van táncos kedvében, új hajtásokkal mutatja, fejlődik, okosodik, aztán meg elfárad, megpihen, és késő ősztől tavaszig nem is szól hozzád. De tavasszal minden kezdődik előlről.

– *Miként hoztad létre a saját kertedet?*

– Volt Évának egy telke Balatonedericsen, amelyen se víz, se villany, se gáz, se kerítés nem volt. Igaz, szomszéd se. 1991-ben eladtuk. Féltünk, hogy a pénznek csökkenni fog az értéke. Be

kellene fektetnünk valamibe az összeget! Ahhoz nem volt elég, hogy Budán vásároljunk házat, de véletlenül rábukkantunk egy hirdetésre, amely szerint Nógrádon telket árulnak. Nógrád emlékezetes a számunkra: ha a Börzsönyben kirándultunk, ezen a településen mentünk keresztül. Esténként fejkendő nénikék ültek a padon, és pletykáltak, gazdag élet látszott a faluban, ami Évinek tetszett. Jó, hát Nógrád! Menjünk, nézzük meg! Esős napon érkeztünk, körülnéztünk, ott állt egy Hajnika típusú cseh faház, szépnek tűnt a kilátás, ami a feleségemnek fontos, és ott volt egy elhanyagolt telek. De volt víz és villany, és még egy kerítés félig, egyik oldalán hiányosan. Éppen annyiért lehetett megvenni, amennyiért a balatoni telket eladtuk, hát gyorsan megvásároltuk... Úgy gondoltuk, ez majd turistafekvőhely lesz: innen megyünk tovább a Börzsönybe a kutyával. S milyen jó lesz így, mert nem kell szombatoként hazajönni, lesz hol aludni, és vasárnap innen indulunk tovább.

– *Nógrádot így választottátok? Legyen valahol szálláshely?*

– Ez volt az elképzelésünk. A következő év tavaszán elkezdtünk körülnézni, mit lehet csinálni. Rendbe kellett hozni a házat, megcsináltatni a kerítést; víz volt, de a kapu előtt, így azt is be kellett hozatni. Azt gondoltam, hogy ha itt ez a darab föld, amit kirándulások idején leginkább éjjel fogunk használni, azért valahogy nézzen ki. Teljesen elhanyagolt domb, mindenféle hepehupákkal és ősgyepel.

– *Első telepések vagytok?*

– Nem, a környéket az odamenetelünk előtt harminc évvel parcellázták szét. Almás volt, nekünk is élt egy öreg almafánk: ezt egy darabig tartottuk, de nagyon öreg volt, mindenféle betegségei voltak. Egy dombból mit lehet csinálni? Lejtő volt az egész, amelyből kialakítottunk egy kétteraszos szintet, ami azt jelentette, hogy földet raktunk a felső ház elé, ennek a háznak a pincéje elől pedig el kellett hordani a földet. Ahol patio lett kialakítva, ott is domb emelkedett, szét lett a terítve a kert másik oldalára. Így alakult ki két, nagyjából vízszintes terasz. Aztán elültettünk a babérmeggyesort és néhány utóbb nagyra nőtt növényt.

Idővel meglett a kerítés, meglett a víz, de szüntelenül ott kellett tartózkodni, mivel ha nem voltunk ott, akkor a munkások nem

dolgoztak. A munka kezdetétől egyszer sem jutottunk el a Börzsönybe – mindig akadt valami, amit a kertben csinálni kellett.

– *A kert a turistáskodás végét jelentette...*

– Megszüntette, Évi nagy keserűségére. Mondogattam ugyan neki, hogy jó, jó, fogunk menni, csak hozzam ezt rendbe... nem szeretek félkész dolgokkal a hátam mögött sétálni, amikor tudom, hogy valamit tennem kell.

Az anyagi helyzetünk nem engedte meg, hogy kertészünk legyen, elhatároztam hát, hogy utánanézek mindennek, mert az sokkal egyszerűbb. Idővel kiderült, mennyi mindent lehet kapni, pedig akkor még nem volt ez a mai, bőséges kertészárudai ellátottság, szegényes volt a növények választéka. Az egyetem egyik kertésze az egyetem gödi biológiai állomásán dolgozott, ahol én is, tőle kértünk javaslatokat. Meg is nézte Nógrádot, néha tanácsokat adott. Jól leszúrt, ha nem úgy csináltam, ahogy ő gondolta. Rájöttem, hogy a kertészetnek, mint minden szakmának, megvan a maga szakismerete: a kertész tudja, hogy taxonómiailag melyik növény hova tartozik, mikor virágzik, ugyanakkor tele van korláttal is. Olyan korlátokkal, amelyek engem nem akadályoztak, mivel szaktudással se rendelkeztem, amelyből ezek fakadtak. Ez előnyös, egyben hátrányos pozíció is. Az ember olykor baromságokat csinál, néha pedig olyat, amit a szakértő nem csinálhat, hiszen őt arra tanították, hogy mit nem szabad. A kertésznek az volt az elképzelése, hogy ha elültetünk valamit, akkor másnap ahhoz már nem szabad hozzányúlni, pláne átültetni, mivel el fog pusztulni. Sérül a gyökérzete! Én a tapasztalatból azt láttam, hogy a nógrádi agyagos talaj miatt mintha cserépbe ültetném a növényeket: a kiásott lyuk és benne a növény a gyökérzetnyi földdel zárt konténerként működik. A második évben is nyugodtan ki lehetett venni bármelyiket, mert az olyan volt, mintha edényből emelném ki. Persze nem tudtam, mekkora lesz a kifejlődött növény, ahogy azt se, hogy mennyire gyorsan fog növekedni; ebben máig bizonytalan vagyok, mivel ez függ a helyi klímától. A balatonalmádi kertemben a rózsák kétszer olyan gyorsan nőnek, mint Nógrádban, de más fajok néha elpusztulnak, itt melegebb van, nem való minden nógrádi növény ide. Mit kínlódtam a kékszakállal Nógrádon, hogy egyáltalán kis

bokor legyen belőle! Itt pedig egy vacakot elültettünk, és máris természetes példány nőtt belőle, minden beavatkozás nélkül. A helyi klíma és a talaj nagyon számít. A kertész adott egyszer egy öreg mirtuszlevelű bukszust, ami keskeny levelű, szépséges fajta. Kis fácska volt, ő pedig épp akkor ment nyugdíjba. Mondta, nem hagyja az egyetemre, mert csak tönkre fogják tenni. Ha akarom, nekem adja. Dézsában élt, onnan emeltük ki. Három-négy különböző ponton is volt a nógrádi kertben, mindig csak rosszabb állapotba került, mígnem egyszer találtam egy alkalmas helyet, ahol két hónap múlva elkezdett új leveleket, ágakat hozni. Formásan nézett ki, nem mertem többé kivenni. Nagyon egyedi dolog, hogy melyik növényt hova lehet ültetni, mit szabad vele csinálni. Nyilván biológiai ismeretek kellene a nevelésükhöz, de fontos a helyismeret is. A kertészek nem használnak műtrágyát, mert az halálos bűn, hiszen a földből táplálkozik a növény... Van, ahol a földből táplálkozik a növény, mert tápanyagban gazdag, és van, ahol nem: az agyagban például nincs elég. Úgyhogy azt követően, hogy jó sokat vitatkoztunk, csináltattam talajanalízist. Kiderült, hogy a földemben nincs magnézium, nincs elég felvehető kalcium, nincs kálium, nincs vas, nincs réz... nem is tudom, a szilikátokon kívül miből állt. És ha az ember műtrágyát szórt a mifelénk alacsony fűre, akkor két héttel később fél méter magas lett. A fűvet nem nagyon tápláltam, mert akkor egyfolytában nyírni kell. A többi növényt is ki kell tanulni. Vannak növekedési fázisok, és ha az ember pont a megfelelő fázisban, alkalmas időben ad nekik enni meg inni, akkor azt megszolgálják – azon túl pedig fölösleges.

– *Ősszel kell trágyázni?*

– Műtrágyával nem. A nitrogén pillanatok alatt eltűnik a talajból, elbontják a baktériumok, és kiszáll belőle. Tavasszal nem adhatsz még egyszer, ha ősszel már adtál, nincs értelme. A szerves trágyát ősszel adom, annak állnia, bomlani kell.

A kertészek kertről alkotott elképzelései nem pontosak. Dolgozik itt Almádiban egy kiváló kertész, hozatott nekem egy kocsinyi trágyát. Úgy-ahogy beledolgozták a földbe, és kérte, nehogy öntözzem, mert eltűnik a trágya. A növények nem a trágyán szeretnek nőni, hanem azon a földön, amely a trágya lebomlása

során keletkezik: ez egy humuszszerű valami. Öntözni, időnként forgatni szükséges, s tavaszra majd lesz egy valamire használható közeg. Mindent összevetve, kialakítottam a saját elképzeléseimet. A gyakorlat eldöntötte, hogy baromságokat gondolok-e, mert a szerencsétlen növények tönkrementek, vagy olyat, ami ellentétben van ugyan a kertészek véleményével, de hasznos, mert a végeredmény igazolja. Autodidakta vagyok, nem szakképzett kertész.

– *Mennyi idő alatt alakul ki egy-egy kerted szerkezete?*

– Két szempont van. Az egyik, hogy ha az ember lát egy érdekes növényt, azt szeretné kipróbálni. A másik, hogy valamilyen esztétikai követelménynek is meg kell felelni. A kert a természet egy darabját hozza a házad közelébe – mondják sokan. Egy nagy fenét! Az ember fantáziája a természetről számomra nem érdekes. Azok a zöld csíkok, amelyeket gyepnek neveznek, vagy a bokrokban és facsoportokban a kultúra által befolyásolt, esztétikailag elfogadható struktúrába való rendezettség (ennek példái a franciakert vagy az angolkert, ahol pontosan szabályozott, hogy milyen sövényt, milyen ágyást, mit hova lehet) – nos, ezek mind nem érdekeltek. Nem akartam meghatározott típusú kertet csinálni, mivel az kötött szabályokat jelent. Nem gondoltam, hogy elvégzek valami feladatot a hatályos szabályok szerint, és annak örülök, ha kialakult az angolkertem. Abszolút nem érdekelt volna a megalkotása, és ha megvan, akkor a végeredménye sem. Az izgatott, hogy egy konkrét növényt hogyan és hova lehet úgy elültetni, hogy valamilyen harmóniában legyen a környezetével.

Amikor a látogatók ráismernek nálam valamelyik kertstílusra, kiigazítom őket. Az én kertem nem a kertészeti hagyományok valamelyike szerint lett létrehozva. Jöttek a barátaink, ismerőseink csodálni a kertet, s valaki kertészféle mondta, hogy ez kínai kert. Fogalmunk sem volt róla, hogy mi a kínai kert, amire elmagyarázta, hogy nincs „grand dizájn”, helyette az egymással összehangolt részletek a harmonikusak, átléphetesz az egyik részből a másikba, ahol máris más az egész, ott az újabb kertelemek érvényesülnek.

Azt mondtam korábban, hogy a növények is állatok. Ez, ugye, bizonyos értelemben nem az egyedi állatot jelenti, hanem azt, hogy

az egyes kompozíciók élő struktúrák. Néha sikerültek, néha kevésbé vonzóak. Hogy igazi kertész legyek, ahhoz nekem annyira kellene ismernem a növényeket, hogy hónapra pontosan előre meg tudjam mondani, milyen magasra és milyen szélesre nőnek, a talajnak is olyannak kellene lennie, hogy tényleg olyanokká fejlődjenek – akkor meg tudnám tervezni a kertet. Akarok itt egy kupacot, amelyben júliusban virág legyen, majd szeptemberben ilyen színű levél, a pucér talajon ki lehet alakítani ezt vagy azt – nos, ilyesmire nem vagyok alkalmas. Lusta vagyok, és nem szerzem meg az ilyen alkotásokhoz szükséges adatokat. E nagy mennyiségű információ, úgy látom, a kertészetben sincs meg, ahhoz számos növény életciklusát, fiziológiai tulajdonságait szükséges ismerni, hogy meg tudj választani olyan kompozíciókat, amilyenekre előzetesen gondolsz.

Nagyon szeretek kísérletezni, menet közben ezt-azt megváltoztatni. Mostanság kezdem az új, a balatonalmádi kertet úgy nézni, hogy próbálok előre beleképzelné nekem tetsző foltokat, ami nem egyszerű. Legalább három év, amíg ez a kert úgy alakul, hogy meg legyek vele elégedve. Ez folyamatos, struktúrát építő tevékenység, az ilyennel szeretek játszani. A legkülönbözőbb dolgokból szeretek struktúrákat csinálni, és szeretem, ha közben nincsenek kulturális előírások. Nem érdekel, hogy milyen szegélyt szabad használni, mit kell egymás mellé ültetni, mert az „úgy szép”. Kizárólag az érdekel, hogy nekem tetsző legyen az eredmény. Nógrád többé-kevésbé ilyen volt a maga ezerötszáz négyzetméterével.

– *Hány növényed volt a nógrádi kertedben?*

– Egy darabig számolgattam, és olyan ötszáz fajig, változatig jutottam.

– *Ha jól emlékszem, a nógrádi kert két téglalap alakú telekből készült. Az elsőként megvásárolt terület a méretét tekintve alkalmatlan volt a struktúrát felépítő kertről alkotott képzeted megvalósítására?*

– A házuk és a kertünk alatti saroktelken állt egy másik faépület. A gazdája évente egyszer eljött kaszálni a rétet, amúgy Érden volt házuk és kertjük, így ez a hely nem különösebben érdekelte őket.

Egyszer csak megjelent a tábla, hogy eladó a kert. Megvettük. És kezdődött előlről a tereprendezés. Ugyancsak elhanyagolt volt. Lebontattam a két telek közti kerítést; a betonaljzat megmaradt, mellette nőtt a babérmeggy, annak egyik részét kiszedtük. A ház köré készült az új terasz. Nem akartam tűzhelyet meg bográcsozóhelyet. Fiatal koromban szerettem volna, de akkoriban nem érdekelt, hogy egész évben nézzek egy tömbnyi betont, kormos hamuval, csak azért, mert évente kétszer bográcsozunk. A felső terasz nem alkalmas vendéglátásra, ott dolgozni lehetett. Lent megcsináltuk a nagy, mészkővel borított teraszt, ami jól szolgált, ezáltal lett a kertnek egy újabb szintje. Pontosabban kettő, mivel az egyik a terasz és a környéke a japánkerttel, a másik pedig a ház mögötti, még alacsonyabban húzódó rész, amely lejtős maradt. A munkamennyiség vált limitáló tényezővé. A terasz szakmunkáit kivéve mindent én végeztem, ezért mindig annyit lehetett haladni, amennyi munkát időnként bele tudtam fektetni. Olykor segítettek a gyomlálásban. Volt, aki jól segített, mások meg nem. Minden növényt én ültettem, minden növényt én szedtem ki vagy metszettem, csináltam, amit kellett. Közben több időm lett, de már egyre nehezebben láttam el a feladataimat. Ez 2016-ben érte el a csúcst, amikor egész nyáron dolgoztam, de nem új dolgok miatt, hanem hogy a régit fenn tudjam tartani. Mondtam Évinek, még legfeljebb egy év, és megválnék a kerttől. Majd hirtelen eladtuk az egészet a pesti lakással együtt, és Balatonalmádiba költöztünk. Itt a lakás és a kert együtt van.

– *A nógrádi kert labirintusnak tűnik, sok belső látványossággal. Ott van neked a felső terasz, amely a munkáé, illetve a lenti terasz, amely viszont közösségi vagy vendégfogadó tér. Ennek megfelelően a kettő köré kétfajta, egymástól eltérő növényvilág épült: fent inspiráló, lent pedig izgalmas, köztük sok-sok ösvénnyel. A háttérben pedig kalandozásokra csalogató zugok, hirtelen felnyíló terek, hol árnyliliomokkal, hol rózsákkal, hol dáliákkal, japán juharokkal és magasra nőtt íriszekkel vagy éppen liliomokkal. De számodra melyek voltak a legfontosabb pontok?*

– Felháborító dolgot fogok mondani: engem a panoráma nem érdekelt.

– *Engem se érdekel. A kert nem arra szolgál. A saját kertjeim is privát terüeknek készültek. Igaz, veled ellentétben én szerettem a kissé elvadult, benőtt ágyásokat.*

– Amikor az első kert készült, és elültettük az első fát, Évi odament hozzá, odatette a homlokát a fához, és azt mondta, ettől nem látni a panorámát. Számára ez szempont azóta is, még itt, Almádiban is, ahonnan minden pontról látni a Fűzfői-öblöt. Nekem a kert bezárkózást jelent a növénystruktúrába, ahonnan nem is akarok kilátni.

– *A nógrádi kerted peremén nőttek a legmagasabb növények, míg bent voltak a kisebb teret igénylők vagy a természetük szerint alacsonyabbak.*

– Ez az amfiteátrumszerű struktúra. Az ilyesmit nem csupán a kertészek használják. Nekem ez vált be. Amit belső osztásokkal tagoltam: a felső ház pincéje elé téglafalat húzattam, amely a nagy szél ellen is védett.

– *A szél ellen lett felhúzva?*

– Évi itt, Almádiban szüntelenül a szélre panaszkodik, merthogy Nógrádon nem volt. Elfelejtette, hogy ott is téglafallal állítottuk le a szelet. A kialakult kis tér ezáltal védetté vált. A mediterrán fényeknek és a szélcsendnek is alkalmas lett a terület, ez lett a patio. Ott megmaradtak a délszaki növények, semmi problémájuk nem lehetett. Ez volt talán a legvédettebb, leginkább hangsúlyozott pont. Innen indult el az ember a felső házba. Széles, bukszusokkal övezett út vezetett fölfelé, hol az árnyékliliomok zárt kertjébe, hol növényekkel kerített csapásokra, egy sziklás dombocskára, amelynek az aljában szétterülő boróka élt (amikor ez olyan tíz-tizenöt négyzetméter lett, és látszott, hogy az egész kertet be fogja nőni, akkor elbúcsúztam tőle); hol pedig egy síkra, egy törpe szillel, amely szintén terjedelmes szoliter növény (ez jó pár négyzetmétert meghatároz), hátul pedig egy cseresznyefával, amelynek a tövében régi pad állt.

– *A polip alakú boróka valóban jellegzetes növényed volt a sziklakertben.*

– Polip alakú, igen! A borókától nem messze, a két házat összekötő ösvény felső, egyenes résznek a végében, majdnem a

keleti kerítésnél nőtt a cseresznyefa.

– *A szomszéd kertjében csomó magonca nő.*

– A szomszéd kertet nem nagyon ápolták. A kertalakításhoz hozzátartozik a térigényre való ügyelés. Miután elkezdtem növényeket gyűjteni, kertészkedő ismerőseim, főleg, akik tudták, hogy húsz év múlva mekkora lesz egy-egy fa, azt tanácsolták, úgy ültessek, hogy húsz év múlva is örüljek majd a telepítéseknek. Nagy felháborodásukra elmagyaráztam, hogy én húsz év múlva talán már nem is leszek, engem az nem vonz, hogy akkor milyen lesz. Ellenben annál inkább, hogy most milyen. Tűrhető legyen: ha tíz év múlva sűrű lesz, akkor majd kivágom. Hosszas vitatkozás végén azt mondták, hogy jó, végül is azt csinálsz, amit akarsz, de én megjósolom, hogy nem fogod kivágni, mert addigra megszereted őket. A kerted pedig szörnyű, áthatolhatatlan dzsungellé válik. Amikor sok évvel később megtörtént az első fakivágás, tizenhét fát vágtak ki. Jött a kertész, és majdnem szívrohamot kapott, hogy ez sincs, az sincs, hogy tehetted ezt! Tény, hogy lazábbá vált a kert, és tényleg sűrű volt előtte, de hát el nem tudtam volna képzelni, hogy kivágatod. Erre annyit válaszoltam, hogy hát én egy gátlástalan szörnyeteg vagyok.

– *És amikor kivágtad ezt a nagy fát, mi vette át annak a szerepét?*

– Az óriási tuját azért kellett kivágni, mert már ütköztek az ágai más fákéival, miközben mellette a sokkal szebb szecsuanai óriásfenyő nőtt. Az maradt meg. Alatta, tőle kissé délre alakult ki a japánkert. A terasz alatt oldalvást, keletnek fekvő terület, ahol éltek ugyan növények, de amíg a *hostákat* oda nem telepítettem, addig elhanyagolt rész maradt. Meghagytam ősgyepnek, fűvet se kellett nyírni.

Szóval a kert kialakítása a ház környezetéből indult el, és egyre terjeszkedett, ameddig az erőnk, energiánk és az időnk engedte; építettük évről évre. Az alsó ház mögötti területen jó darabig rózsák nőttek, régi, monostori elrendezésben, kölapokkal négyzetesen elválasztva. S ott van az emésztő, amely fölött kavicságy terül, abba nem lehet növényeket süllyeszteni, mindössze egy-egy cserepes

növényt túrt meg. És ott volt a tér jobb sarka, ahol nősziromok meg levendulák éltek a hasonló gyöktörzsesekkel, hagymásokkal együtt.

A művelés intenzitása a patiótól indult, és körkörösén előrehaladva, a távolság növekedésével csökkent.

– *Kihagytad a nyárfát. Egyedül ez jelezte az irányt a messziről érkezőnek.*

– Az egykori almáskert legtetején, egymás mellett volt két gyönyörű, vastag törzsű nyárfa: messziről látszódtak, és legalább húsz méter magasra emelkedtek. Aztán a telek gazdát váltott, és az újnak első dolga az volt, hogy a nyárfát kivágja. Dühös voltam: hogy lehet így bánni egy gyönyörű fával, amely nem zavar senkit. Akkor én majd ültetek magamnak egyet itt! Jegenyenyár volt. Akkoriban sehol sem lehetett kapni a kertészetekben – valaki ígért egyet, de aztán nem lett belőle semmi. Valamelyik erdőszetben találtunk egy méternyi magasat, megvettük, elültettük. Alatta nőtt a lapu. A lapunak az a története, hogy Gödön acsalapuk voltak a tóparton, és én kértem belőlük. A kertész adott, de hangsúlyozta, hogy nem való erre a hegyre, nem marad meg. Ez kihívás volt. Természetesen megmaradt, csak bővebb öntözést igényelt. Egy darabig a felső ház mellett élt, aztán amikor megvettük az alsót, lekerült annak a pincéjéhez, közel a csaphoz, a nyárfa közelébe.

– *Jót tett neki a nyárfa.*

– Annak is jót tett, mert gyönyörű nyárfa lett, és nyilván nem egymásra hatottak, hanem a közös sok víz működött. A szomszédék félelme, hogy a nyárfa a házunkra fog dőlni, nem vált be.

– *Ez a fa a kert legnagyobb szintkülönbségű két részét köti össze egymással. A meredek lépcső előtt nő. Ugyancsak fákkal, három feketefenyővel megjelölt pont található a felső ház nyugatra néző oldalán, a kert kerítése előtt.*

– Ott eredetileg nem volt fa. Miután növényeket kezdtünk ültetni, mindig kerestem a megfelelőeket. Ez a feketefenyő nagyon tetszik, mert nem tömött koronás. Akkor Gödön dolgoztam, volt ott néhány magonc fenyőfácska. Ezeket fölvittem, és abból fejlődtek. Amúgy a császárfa is onnan ered, az őse a hivatali szobám előtt terebélyesedett az udvaron. A kert ellenkező oldalán egy hatalmas

cseresznyefa nőtt, egy szomorú szil és egy ugyancsak nagy szecsuani mamutfenyő.

– *Milyen volt a gödi telephely?*

– Képzeld el egy földszintes házat a magasabb udvaron, amelynek alagsora van, és az kilóg az alacsonyabb talajszint fölé. Az alagsorba helyezték a kazánházat és a műhelyt. Az alsó szinten, a szobaablakom alatt élt a császárfá. Májusonként, a születésnapom környékén gyönyörű, kék virágokat hozott. Abba szerettem bele még a kertezés előtt, és rögtön azt akartam, hogy legyen egy saját császárfánk. Nagy nehezen vásároltam egyet (akkor ezt még nem nagyon lehetett kapni), de kiszáradt. Másikat szereztem, azt pedig egy gondos madár kivéste, de úgy, hogy a törzset teljesen szétfaragta. Beláttam, itt nem lesz császárfá. Aztán viszont Évi talált Gödön egy kicsi, korcs példányt, amely a téglafalból ágaskodott elő. Én még egyszer császárfával nem kísérletezem, úgysem marad meg! De ez meg fog maradni! Kiderült, hogy ki kell vésni, és még akkor sem lesz tisztességesen kiszedve. A kertész is úgy gondolta, hogy ennek semmi értelme, de egy üveg borért cserébe az egyik fűtő kivéste. Görbe volt, kicsi és ronda. Elegem volt a császárfákból, olyan helyet kerestem neki, ahol biztos nem maradhat meg. A japánkert mögötti hely árnyékos, a császárfának napos hely való – ott legalább nem látom! Elültettem. Évi meg volt elégedve. Abból fejlődött ki a császárfánk.

– *És virágzott is?*

– Minden évben.

– *Érdekes, hogy amikor a növényekről beszélsz, folyamatosan az állatokhoz kapcsolt szavakat keversz a mondataidba: eteted a növényeket, a kertész rózsatenyésztő...*

– Ennek az oka az, hogy én mindenben amatőr vagyok. Vegyészként végeztem az egyetemen, de csak néhány hónapig vegyészkedtem. Biokémikus lettem, baktériumokkal, a fehérjeszintézis-szabályozással foglalkoztam, azokból a munkákból íródott a nagydoktori disszertációm. A biológiai tudományok doktora lettem – a biológusok felháborodására, mert még a taxonómiát se tanultam meg. Márpedig aki nem tudja minden felbukkanó gyomnak a nevét és rendszertani adatait, az nem igazi biológus. Valóban a

halaktól tanultam a biológiát, a kertből az ökológiát, a kutyáktól pedig az evolúciót és a humánétológiát.

Talán ezért tenyésztő nekem a rózsakertész – remélem, ez nem sértő. Tőle tanultam meg szeretni a rózsákat, illetve a technikákat is: szemezni, oltani. A rózsza hihetetlenül strapabíró növény. Egykoron az itthoni kínálat szerény volt, és ugyanúgy, mint neked, a kertészeknek is mindig akadtak elképzelései, hogy melyek a szépek, és melyek nem, ezek pedig nem mindig egyeztek az én elképzeléseimmel. Kiderült, hogy van egy német rózsacég, a világ egyik jelentős rózsatermesztője. Kérésre küldtek katalógust, én pedig tavaszra kinéztem belőle húsz olyan fajtát, amit szeretnék. A rózsák abszolút pontosan időben megjöttek. Igen ám, de sajnos kiderült, hogy vámolni kell – ez még az unió előtti időkben volt. Eltelt három hét, és semmi. Évi bement. Mondták, hogy képzeljen el egy hatalmas termet, hatalmas csomagokkal. Ebből az egyik a miénk. Majd sorra kerül. Hogy mikor, azt nem tudják, lehet, hogy csak júliusban. De hát ebben növények vannak, azok el fognak pusztulni! Széttárták a kezüket. Évi összeismerkedett az egyik ott dolgozó hölgyvel, akinek szintén volt kertje, így megértette a helyzetet, s megígérte, hogy amint megtalálják, telefonálni fog. Újabb két hét, de semmi. Beküldtem Évit, aki viszont nem akart bemenni, mert ha a nő megígérte, akkor biztosan telefonálni fog. Biztos elfelejtette, menjél be! Bement, és: jaj, istenem, itt volt pedig a telefonszám az íróasztalon, de elfelejtettem, na, keressük meg. Megkeresték, kiadták, Évi pedig hazahozta. A száron a kéreg be volt ráncosodva, mindegyik kihajtott már; hófehér hajtások voltak, amelyek gyorsan le is törtek... reménytelen helyzet volt. Mondtam a kertészeknek, hogy mi történt, s most fogom kidobni az egészet. Kiabálni kezdett, hogy ki ne dobjam, nyugodtan ültessem el mindet, meglátom, mi lesz. De hát ezek már kihajtottak és tönkrementek! Ültesd csak el! Hitetlenkedve elültettem, s ámulatomra mindegyik kihajtott.

Amikor az alsó ház elkészült, volt ott egy kis erdeifenyő, amely útjában volt a munkásoknak, és emiatt kiszedték. A kis gyökércsonkkal odatámasztották a házhoz, mielőtt elmentek. Már túl voltunk a rózsán, tudtam, hogy vannak csodák, de az majdnem

lehetetlen, hogy ebből a fenyőből bármi is kinőjön. Valami azt súgta, hogy ültessem el. Öntöztem, s megmaradt az is.

– *Hány hostád, vagyis árnyékliliomod volt?*

– A saját hibridjeimet nem számolva? Amit vettem, aminek neve volt, az olyan százötven.

– *Az ötszáz növényfajodon belül?*

– Nélkülük. A rózsák sincsenek benne az ötszázban: belőlük volt százharminc. Amikorra a kert éretté lett, rengeteg árnyékos hely tarkította. Beleszerettem az árnyliliomba. Akkoriban volt úgy hétszáz fajta a piacon, ma már több ezer van – minden évben több és több. A kertészetekben kiszedik az egyéves töveket, kimossák, papírba, fóliába csomagolva, repülőpostán bárhová elküldik. Darabja néhány euró. Vannak óriásiak, nagyok, közepesek, kicsik és minik. A kicsik egy része a patióban élt, a többi kisebb sarkokban. A *hosta* telepem évről évre terjedelmesebbé vált. Nekem a levélszín és -forma változatossága tetszett. A virágja nem érdekelt.

– *Honnan a nagy változatosság?*

– A *hosta* t szövettenyésztéssel szaporítják, ami azt jelenti, hogy egyetlen új változatból, mutánsból ezreket lehet szaporítani, klónozás ez, és minden példány az eredeti tulajdonságait mutatja. Ivarosan nem érdemes szaporítani őket, mert akkor a különlegesség eltűnik. Számptalan fajtája van, vannak zöldek, azokat akár a napra is lehet tenni. Aztán léteznek úgynevezett kékek, amúgy zöldeskékek; viaszréteg van a levél felső rétegén, ha ezt nap éri, akkor leolvad, és a viaszréteg bezöldül. Ha nem éri közvetlen fény, akkor sötét kékeszöld marad, ezt mondják kéknek. Ezek között is létezik olyan, amelyik bírja a teljes árnyékot, és olyan, amelyik ott rendesen meg sem nő. Olyan helyre kell tenni, ahol félárnyék van. Bár nem lesz kék, a szokásosnál jóval nagyobbra nő. S akadnak sárgászöldek, illetve fehér foltos típusok is, azoknak legalább félnapnyi fény az igénye, de ha annál több éri őket, akkor nem nőnek rendesen. A színek mellett a levélforma és a levél színmintázata adja a változatosságot, fantasztikus kombinációk léteznek. Játék, hogy a konkrét alfajt hova is lehet ültetni ahhoz, hogy szép legyen. Minden tő körülbelül harminc évig él, és három-négy éves korában lehet látni már, hogy milyen lesz. Azt mondják, hogy a talaj tekintetében

igénytelen, de ez nem egészen így van: agyagban nem szívesen él, kicsi lesz.

– *A nógrádi növényeidet fel tudod sorolni?*

– Nagyjából. Középen kezdem. Az alsó házhoz épített téglaszöglet kapujánál, amelyen át fel lehetett menni a felső pincébe, egy futólonc élt. Mellette egy *Viburnum tenia*, nagyon szép, fehér virágú, alatta egy *Ghost Spirit* nevű *hosta*, azt nagyon sajnálom, hogy otthagytam. Balról ugyancsak árnyékliliom, a *Christmas Tree* nevű. Balra, a kis patióban nő egy sárgarózsa, mellette a nagy arizonai ciprus; egy tarka, illetve egy nagy bokrú, nagy levelű bukszus, ezek alatt voltak a közepes *hosták*: a *Designer Genes* meg a *Paradise*, ezek mindegyikét látom magam előtt.

– *Volt a *hosták* között valami egérfüle is, nem?*

– Igen, de azok átkerültek cserépbe: a *Mouse Ears* meg a *Frosted Mouse Ears* és a törpe, a *Dwarf Mouse Ears* – azok is ott éltek.

– *Meg ott volt az a csíkos, kis levelű, árnyékszerű.*

– Voltak mások is a sarok felé; ősszel virágoznak, szürkések, a virágzatuk majdnem mint az orchideáé. Ha átlépünk a kapuboltozat alatt, akkor jobbra volt ismét egy bukszusváltozat és a gömb alakú hamisciprus, ami túl nagy volt, emiatt több ágat levágtam, ezért nyeszlettnek, néhány szálból állónak tűnhetett. Mellette ugyancsak egy hamisciprus, amelynek a lábát megkopasztottuk, és az ő oldalán tovább újabb *hosták*, egy *Love Pat*, abból áthoztam Almádiba egy tövet, majd a szürkéskékes, középen fehér foltos *hosta*. Mellette egy bukszus, illetve a fára, falra, házra, mindenre felkúszó lilaakác. Most, ha a kapuból a másik oldalon indulunk el megint, akkor néhány babérmeggy és újabb *hosták*, a *Hosta Dragon* meg a *Hosta Dinosaurus* volt ott lent, és mellette két rózsaszín, illetve sötétbordó fás peónia, azaz bazsarózsa.

– *Bizony, azt nagyon sajnálom.*

– Azt én is. Széltükben másfél-két métereseek. Sötétlila virágokat nevelt az erősebb, rózsaszínt a gyengébb. Mellettük a fűszercserje, *hosták*, a magnóliából a *Susan*, aztán egy feketefenyő, alatta egy apró hamisciprus és a kőfal, amely a pincéhez támaszkodott, és borostyánnal befutva, a tetején selyemakác, közelében a felnőtt,

Cordes-féle rózsza, piros, szimpla szíromlevelű. Majd a két malonyai tuja, a *Viburnum carlesii*, mellette a mocsári ciprus (ebből legutóbb egy volt, de előfordult ott három is, csak idővel elfogytak) és feketefenyők (abból ki kellett vágni néhányat, mert nagyon sűrűek lettek). Aztán a tamariska, *hosták*, labdarózsa, *Marlene Dietrich* piros rózsza, aztán nyári orgonák, ott élt az illatcserje, aztán újból erdefenyők, volt újabb hamisciprus, amiből mindig le kellett vágni, nagyon nőtt. S itt volt a vízcsap. Utána következett a juhar, a flamingójuhar, egy zanót a kapuban, a másik oldalon, illetve van még a *Sorbaria*, vagyis a tollas gyöngyvessző, kis bokor. Beljebb *Otto Luyken* babérmeggy. Mögötte a *Mozart* rózsafa, amögött orgona meg fagyalsövény, újabb dáliák és az aranyeső, aztán a nagy *Leyland*-ciprus, s máris átértünk a ház másik oldalára, ahol az egyik bangita élt és egy törpelevelű szilfa, számtalan *hosta* a mogyoróbokrok árnyékában, bukszus, a nagy cseresznyefa, amit már említettem, egy szomorú szil, no meg a sziklakert, roppant érdekes törpékkel...

– *Hogyan is adtad el a nógrádi kertet? Milyen érzések kavarogtak benned?*

– Amikor elhatároztuk 2017 elején, hogy Almádiba költözünk, nyilvánvaló lett, hogy a kertnek vége. Nógrádon számtalan eladó ház volt, és a kis, faházas telekért keveset fizettek. Nálunk ugyan két telek volt egybefűzve, de azt gondoltam, ez nehezebbé teszi az eladását. Azt kértem ingatlanos barátunktól, hogy majd tavasszal hirdesse meg a szokásos nógrádi átlagáron. Azután a költözés előkészítésének izgalmai közepette el is felejtettem az egészet. Egy decemberi napon az egyik barátom hívott fel telefonon, azt állítván, hogy az egyik internetes újságban megjelent, árulom a botanikus kertemet, és ő talált is rá vevőt. Ezzel átnyújtotta a telefonját a potenciális vevőnek. Zavarban voltam, mert az ingatlanos nem szólt róla, hogy meghirdette a kertet, az árat se fixáltuk le igazán. Az ismeretlen úr csak az árat kérdezte és azt, hogy mikor lehetne megnézni. Hasamra ütöttem, mondtam egy árat, vita nélkül elfogadta. Másnap elmentünk megnézni a kertet. Közben kiderült, hogy az internetes információ hatására az én ingatlanosom már huszonhárom érdeklődő nevét és címét jegyezte fel: mindegyikük

látatlanban megfizette volna a meghirdetett árat, ami persze magasabb volt, mint amennyiért én hirtelen eladtam.

– *Milyen növényeket telepítettél át Almádiba?*

– Néhányat csupán, de az újakkal talán kétszáz körül alakul a fajszám. Az almádi kert feleakkora, mint a nógrádi volt, és szerencsére teljesen lapos – hálásak is a térdeim. A földje köves, agyagos, ezért harminc centi vastagon tisztességes földdel borítottam be. Jól nőnek benne a növények.

– *Almádiban – túl az éghajlati, környezeti adottságain – egészen eltérő jellegű kertet hoztál létre, mint Nógrádban? Miként alakult ki ez a kert?*

– Mivel nincsenek teraszok, a kert tagolását magas fákkal oldottam meg: az egyik szélén császárfa nő, mellette olasz ciprusok, borókák, arizonai ciprus, tuja. A másik felén örököltem egy nagy diófát; meg is tartottuk. Alatta készült a japánkert-imitáció japán juharokkal. Kicsit beljebb, oldalvást a házunk teraszával a második kiemelkedő fa, pontosabban két szecsuanai mamutfenyő, egymáshoz közel. A kiemelkedő pontokat itt is amfiteátrumszerűen veszik körül a cserjék, középen hever a hatalmas madáritató kő és néhány kisebb növénykülönlegesség, és persze évelő virágok, rózsák, dáliaik mindenütt.

– *Melyek itt a legkülönlegesebb növénybeszerzéseid?*

– Sok fajtának van saját története. A császárfának elkészült egy hibrid változata: az amerikai fajt keresztezték az ázsiaival, és az eredmény egy rendkívül gyorsan növő, fagyűrő, ipari célra is használható növény. Lehet kapni kétéves, három-négy méter magas példányokat. Én hármat is rendeltem, szorosán egymás mellé ültettem őket, valami azonban nem volt megfelelő nekik, valószínűleg mélyre kerültek, és kihajtottak ugyan, de elszáradtak, majd elpusztultak. Nagyon el voltam keseredve, azt gondoltam, egy teljes évet elveszíthetek. Megkerestem az egyik hazai császárfatelepítőt, elsírtam a bánatomat; június volt, azt hittem, reménytelen eset vagyok. Már minden kétéves fát eladtak, de van neki egy dugi cserepe, amelyben egy húsz-harminc centiméteres fácska nő, második éves, háromágú, azt szívesen nekem adja. Megkerestük a világ végén található kertjében, nekem adta a kis fát, és nem

fogadott el érte semmit. A három ágból egyet levágtam, a tövet elültettem, és tavaly őszre lett egy „kétlábú”, ötméteres császárfánk, amely csak az idén indult igazán növekedésnek. A két „láb” ötlete a szecsuani mamutfenyőknél is működött. Két darab négyméteres példányt sikerült szereznem, és egymáshoz közel ültettem őket; az idén már uralják a kertrészt, ők is rohamosan nőnek. Jól látszik, hogy a koronák összefonódtak, és a fának két lába van.

Van itt azután egy mediterrán különlegesség. Talán emlékszel rá, amikor együtt voltunk a római botanikus kertben, ott decemberben találtunk egy nagy dézsában az ezüstszínű, finom, hosszúkás levelekkel borított cserjét, a *Barba Jovis* t, azaz a Jupiter-szakállt. Volt rajta néhány mag, amire te azt mondtad, hogy ezzel nem érdemes foglalkozni. Ez ismét kihívás volt. El is hoztam vagy tíz magot. Azután megnéztem a növény irodalmát: kiderült, hogy szigorúan védett különlegesség, kihalóban van, általában nem csíráznak ki a magjai. Több részletes leírást is találtam arról, hogy különleges, szakaszos hőkezeléssel a magoknak akár a tíz százalékát is sikerült csíráztatni, ehhez azonban műszerek, megfelelő felszerelés szükséges. Durvább módszert választottam: smirglipapíron lehántottam néhány mag kemény héját, majd tavasszal elültettem őket. A kísérlet négy példányt eredményezett. Közülük kettőt te kaptál, nem tudom, mit csináltál velük; mindenesetre az egyik az enyéim közül is elpusztult, mert nem jöttem rá, hogy rendkívül vízigényes, amit egy mediterrán fajról nem feltételezne az ember. Kiderült, hogy mediterrán ugyan, de hegylakó, s a nedves helyeket kedveli. A megmaradt, természetes cserjét az idén szeretném legalább három-négy példányban elszaporítani, mert aggódom érte.

A kultúra ehető részei

– Ha ez tévéinterjú lenne, megkérdezném, mit főzöl éppen. Mi kezdjük másként. Rekonstruáljunk, és konstruáljunk. A kultúra valamennyi része kapcsolatba hozható a táplálkozással. A kultúra kialakulásában meghatározónak gondoljuk mind az élelmiszer nyersanyagainak előállítását, mind a táplálék előállításának a technológiáját, alakítását, illetve az étkezéshez fűződő képzeteket, rítusokat, gyakorlatokat.

– Minden kultúrában vannak saját étkezési alapanyagok, szokások és eljárások; ahogy a civilizációk összeolvadnak, és a kis kultúrák helyett megatársadalmak alakulnak ki, az étkezési szokások egyrésztől lokalizálódnak, másrésztől generalizálódnak. Az E3000 belekerül mindenféle pörköltbe. Furcsa tendenciák érzékelhetők. A kisközösségben szigorúan megszabott, mit és hogyan lehet főzni, és ez korlátozott kulturális szegmens. Az összeolvadás néhány száz éve kezdődött, és mára a thai, a japán, az afrikai, a dél-amerikai és egyéb receptek sokasága kering az interneten. Ezekből választunk, de természetesen nem ugyanazokat a fűszereket használva, nem is tradicionális módon: nem utánozzuk azokat az apró mozzanatokat, amelyeket a helyi kultúrák nem írásos formában, hanem szokásokként tartalmaznak. Mennyi is az a „csipetnyi só”? Mit jelent az, hogy „egy picit forgasd át” – ezt hányszor és milyen hosszan? Ezen útmutatások eltűnése megváltoztatja az étel eredeti formáját, kutyulék válik belőle, ami vagy jó, vagy nem jó, vagy beillesztjük a saját kultúránkba, vagy pedig nem.

– Ha művelődéstörténeti szempontból nézzük, kevés ismeretünk van a táplálékról, a táplálkozásról vagy a táplálkozásnak a történetéről – a mindennapi dolgok leírása nem szokása a kultúránknak. Egy olasz professzor, Massimo Montanari nem is olyan régen áttekintette az európai történeti kultúrák táplálkozási szokásait. [16](#) Azt állítja, hogy az elérhető tápanyag és annak

előállítása alapvetően befolyásolja a mentalitást, illetve a magaskultúra eredményeit.

– Igen, ezzel teljesen egyetértek. Ha kérdezhetnék tőle, akkor a következőt kérdezném. A biológiánk meghatározza a táplálkozásunkat, ami a kulturális evolúció egy bizonyos szakaszán nyilvánvalóbb, mint később. Amikor az archaikus társadalmakban az emberek éheznek, és e biológiai igényüket igyekeznek kielégíteni, akkor szó sincsen étkezésről, étkezési kultúráról, hanem csak arról, hogy napok óta éhesek vagyunk, nem ettünk. Az ember arról ismert, hogy rengeteget képes zabálni, és kibírja, ha egy-két napig alig eszik valamit, mert ez bizonyos értelemben a biológiáját tükrözi. Az ember a korai időszakban ritkán jut nagyobb adag ehető dologhoz. Mikor kezdődik annak a tudatosulása, a társadalmi tudatban mikor jelenik meg az, hogy amikor eszünk, akkor étkezünk? Vagyis mikortól van rálátásunk arra, hogy különböző választható ételek vannak? Ilyesmi az őskorban nem nagyon volt, azt ettél, amit éppen találtál vagy mások találtak, odahoztak. Minimális a választék. Az éhség időszaka volt. Az éhség a legerősebb hajtóerő, mindent, amit el lehet rágni, meg szükséges enni. A főzés megjelenésének idejét egyre korábbi időszakokra helyezik az antropológusok, ma már úgy gondolják, a *Homo erectus* is főzött. Ez az eljárás elérhetővé tett csomó olyan táplálékot, amelyet nem lehetett megrágni, illetve olyan anyagok is bekerültek a táplálkozásba, amelyek mérgező voltuknál fogva korábban nyersen nem voltak felhasználhatók. A krumplihéjban szolanin található, mérgező, hascsikarást okozó vegyület, de a főzés során elbomlik. A gombák egy része főzetlenül káros az ember szervezetére. A főzés a táplálkozás számára lehetőségeket tár fel. Számomra az izgalmas kérdés az, hogyan is jelentek meg a táplálékhoz, táplálkozáshoz, étkezéshez kapcsolódó hiedelmek, elképzelések, gondolatok, amikor már relatív bőségnek kellett lennie, és amikor arról beszéltünk, hogy na, mit szeretnénk enni, s hogyan fogjuk ezt elkészíteni. Egyáltalán hogyan jelenik meg témaként az, hogy ez nem egy konkrét cupák, gomba vagy a gyümölcs, amelyet be kell kapni, mert valaki más fogja elenni előlem, hanem bizonyos értelemben eltávolodunk tőlük, és visszatekintünk rájuk, hogy tudunk

arról beszélni, mi tehetünk. Hogy léteznek dolgok, amiket meg lehet enni, ez nem magától értetődő.

– *Ha ebben a dimenzióban kellene a sarokpontokat kijelölni, én úgy vélem, érdemes végignézni, melyek azok a technológiák, amelyeket bevontunk az emberi kultúrába, amelyek segítségével táplálékká formáljuk a körülöttünk lévő szerves anyagot. Ilyen a tűzhasználat, a kooperáció, az agronómia megjelenése...*

– Még az ember letelepedése előttre tehető az a periódus, amikor a táborozás megszületett. Lehet tudni, hogy a majmoknak nincsenek bolháik: azért, mert naponta más-más fekhelyen éjszakáznak. Három hétig kell ugyanott feküdnöd ahhoz, hogy a bolhapetékből kikelő újak megtalálják a gazdatestet. Az embernek speciális bolhája van, amely akkor jelenhetett meg, amikor a legalább ennyi ideig tartó táborozás megjelent. Ez még nem az agrárium, hanem olyan időszak, amikor létezik ugyan munkamegosztás, illetve genetikailag megjelentek a nemek közötti párkapcsolat és a hűség bizonyos elemei. Ezek tették lehetővé, hogy a százhusz, százharminc vagy százötven fős csoportokban a terhes nők, gyerekek, öregek helyben maradjanak, miközben a vadászok elmennek, és jobb esetben néhány nap múltán döögöt vagy vadat hoznak, amit éppen találnak vagy elejtenek. Hozzáteve, hogy a szűkebb környezetben lévő gyümölcs, gyökér, bogyó, levél szedése az otthon maradt asszonyokra maradt, akik ezt lelkesen meg is tették. A jorubákról¹⁷ származó adatok szerint már korán élesen megkülönböztették az ételek két fajtáját. Az egyiket gyűjtögetni lehet: ez mindig azé, aki szedi, illetve a szűk családjáé. Az anya megosztja a gyerekével, vagy a gyerek az anyjával, de nem osztják meg a családok között. A második kategória a vadászott húse, amit a férfiak szereznek, és mindig valaki más osztja el; vagyis ez a hús nem azé a családé, amelyiknek a vadásza szerezte, hanem a közösségé. Nagy megtiszteltetés, ha valamelyik idősebb öreg eloszthatja a szerzeményt a családok között. Csak olyan oszthat, aki tisztességesen osztogat, és nagyjából mindenkinek jól kell járnia, ami nem egyszerű dolog. Osztáskor a zsákmányt ejtő vadásznak nem jár külön viszonzás, és azok a családok is ételhez jutnak, amelyekből nem került ki vadász, mert például meghalt az apa, az

anya pedig helyben maradt a három-négy gyerekkel. A hússzerzésben való részvételtől függetlenül kapja az adagját mindenki, ami magas fokú közösségi kapcsolatot jelent. A nagyon értékes fehérjéből arányosan részesülnek a családok, de a köretet már mindenkinek magának kell összeszednie. Engem tehát az is érdekel, az izgalmas az, hogy azon körülmények között, amikor megkülönböztetik a fehérjét, azaz a húst az összes többitől, akkor mi lesz a következő lépés.

Valószínűleg az is fontos, amikor megjelenik az agrárium: hogyan döntenek a továbbiakban a fölöslegben termelhető dolgokról. Mely fölöslegben lévő dolgok közül lehet választani?

– *A táplálék megszerzésére való összpontosítás korai eredményeinek egyike az, hogy új szocializációs mechanizmusok alakulhatnak ki. A csoportban kifejlődnek valamiféle társadalmi értelemben vett új szerkezetek, például az élelem megszerzésének a köre. Én is azt hiszem, hogy a második nagy lépés akkor következik be, amikor a könnyen romló anyagokkal kezdenek valamit. Hogy felfedezik és használják az erjesztéssel, szárítással, aszalással létrehozható ételt.*

– Az erjesztés nem mellékes dolog! Van olyan táplálék, mint a manióka, amit csak akkor szabad elfogyasztani, ha az öregasszonyok előbb megrágnak és kiköpködik, így megerjed: csakis így válik belőle étel. Ez zseniális technológia, de ezt fel kellett fedezni! Ilyesmit csak sok mérgezés után lehet észrevenni. Az ember csodálkozik, hogyan is sikerült. A sör, az alkoholtartalmú italok szintén az erjesztéses technológia fejleményei, akárcsak később a tejből származó erjesztett dolgok. Az erjesztés óriási előnye, hogy meghosszabbítja a begyűjtött anyag fogyaszthatóságát, a nyersanyagot olyan állapotba viszi, amelyben az ételt, ha mássá alakul is, tovább lehet tárolni. A kefir meg a joghurt is ilyesminek az eredménye; az étekl szánt anyag eltarthatóbb, és ezért alkalmasabb arra, hogy táplálék maradjon. A feldolgozott ételmet egymás közt megosztó társaság ezeket használja. Nyilvánvaló a folyamatos törekvés arra, hogy ne a pillanatnyi beszerezhetőség szabja meg a közösség ellátását, hiszen az fluktuál, vagyis váltakozó. Ezek az eljárások az ellátás

stabilitását, a csoport egyensúlyban maradását erősítik. Ha valakit érdekel az ilyesmi, nézze meg, milyen módszerekkel lehet a megszerzett, a vadon által hézagosan, változóan, különböző mennyiségben, különböző időpontokban nyújtott lehetőségekből egy viszonylag folyamatos ételmiszer-ellátást biztosítani.

A sütés funkciója is ehhez járul hozzá. A sütésnek két szerep jutott: hogy könnyebben rágható legyen az étel, illetve hogy el lehet tenni, nem rohad el; a kukacok csak jóval később mennek bele, mivel a sütés csírátlanít, sterilizál. A következő, hasonlóan fontos technológia a főzés. Ez bonyolultabb, tervezettebb eljárás. Edény szükséges ahhoz, hogy főzni lehessen. Először agyagból kell edényt csinálni, ami már a nagyon fejlett kultúra technikája. A tartósítási formák is az edényhasználat után jelennek meg: erjeszteni a tartályokban lehet. És mindemellett ott van a szárítás: ekkor a tartósítást szárítással végzik, „nyereg alatt puhítjuk”, ahogy annak idején mondtuk. Mindez összetett dolog. Továbbra is azt állítom, hogy szép lassan elérkezik egy pont, amikortól az embercsoport uralni kezdi azokat az ideákat, szokásokat, hiedelmeket, elképzeléseket, amelyek hozzájárulnak addig fölöslegesnek tartott anyagok ételként való későbbi hasznosításához – azaz az éhség leküzdése mellett a bőséget célozzák meg.

Etológus vagyok, a hangyákat tudnám kiemelni, akik mindenféle trükköt használnak. Nem főznek ugyan, de a magokat elteszik. Az amerikai fenyőszajkó pedig négy-ötezer magot dug el ősszel, és tavasszal mindegyik helyére emlékszik, ami speciális memóriára utal. A legkülönbözőbb állatok gyűjtenek és raktároznak, a gyűjtéshez pedig helyben lakás szükséges.

Az emberi evolúció elején nincs helyben lakás, így a tárolásnak sincs értelme. A táborozásnál még mindig nincs, mert néhány héten belül kifogynak a bogyók, gombák, gyökerek, elérik a gyümölcs, és tovább kell állni. Cipelni kellene a felhalmozott anyagokat, ami valószerűtlen. A tárolás valamilyen módja valószínűleg az agrárium előtt kezdődik, és idővel megnő a jelentősége. A gabona tavaszra való elraktározása és azonnali fel nem falása fontos közösségi koncepció. Az előrelátás és a tervezés jelenlétét bizonyítja. Ehhez

persze fölösleg szükséges, amely csak a nagy vadászatoknál és az agráriumban jelent meg.

– *Az életmódváltás, amely a mozgó, gyűjtögető életmódból a letelepedett életmódba való átmenetet jelenti, alapján megváltoztatja a korabeli emberi közösségeket. Részben, ahogy említetted, a munkafolyamatok szétválasztása következtében eltérő szerepű csoportok alakulhatnak ki, amelyeknek az elosztásban is speciális szerep jut, részben pedig a helyben lakó ember olyan dolgokra kényszerül rá, amelyeknek sok technikai következményük lesz. Ilyen következmény az erjesztés, a pácolás, a tartósítás is. Amúgy ezen eljárások többsége a növényekhez kapcsolódik, és a növényi alapú táplálkozás dominanciáját igazolják. A letelepedéssel együtt kell látnunk az edények elterjedését is.*

– Az a véleményem, hogy a felfedezések nem hirtelenjében történnek meg. Előttük kialakulnak azok az elemek, amelyekre a felfedezések épülhetnek. A vadászat és egyéb technikák addig is lehetővé tették élelmiszer-fölösleg képzését, csak éppen a szerzett húsok megrohadtak. Azzal küzdöttek, hogy a kukacos a húst ki kell dobni. Ötven-százezer évvel korábbról találták azokat a leleteket, amelyekből tudjuk, hogy őseink állatokat tereltek a meredek sziklafalak felé, és azok ezrével zuhantak a mélybe. De hiába pusztítottak el állattömegeket, a hús pocsékba ment, mert nem tudták raktározni. Bizonyos értelemben bőség volt, pazarló bőség, a limitáló tényező pedig a konzerválás. Táplálkozástörténészként a konzerválás evolúciója izgatna. Az edények valószínűleg sokkal ősbibek, mint tizenkétezer év, a konzerválásnak bizonyos fajtái pedig, gondolok itt a füstölésre, szárításra, savanyításra, a rövid ideig táborozó társaságnál is megjelenhettek, ott is volt egyensúlyra törekvés. Települések, városok szükségesek ahhoz, hogy rögzítsék és használják a lehetőségeket, amelyek rég megvoltak ugyan, csak nem lehetett használni őket, mivel az életmód másféle volt: nem mutatkozott rá szükség, hiszen tovább kellett menni. Ez összetett és komplikált feladat: miközben régen tudjuk, hogy a húst meg lehet füstölni, és akkor hónapokig eláll, hiába füstölünk meg most sok zebrát, ha minden más elfogy. Tovább kell menni, nem cipelhetjük magunkkal a füstölt zebrákat.

Összetett és bonyolult dolog, bizonyíték híján semmiképp se tudok pontos határidőket elfogadni. Ez lassú, kínkeserves, folyamatos átalakulás volt. Eretnek nézeteim vannak: nem azt vallom, hogy fölfedeznek dolgokat, és attól lehetséges az emberszaporulat, hanem fordítva gondolom – a szaporulat meglett, és fel kellett fedezni valamit, hogy a szaporulat meg is maradjon. Léteztek periódusok, amikor nem fedeztek fel semmit, és a szaporulat el is pusztult. Bármely biológiai lény túl tudná magát szaporítani, ha hagynák, és közben volna mit ennie. Darwintól megtanultuk: mindez az emberre is igaz. Az emberi kultúrák folyamatosan szaporodási nyomás alatt álltak. A legkorábbiak, amelyek még csak gyűjtögettek, vadásztak, csupán bizonyos létszámot érhettek el. Ma azt gondolják, hogy húszezer éve Európában összesen vagy húszezer ember élt, igaz, ezek nagyon bizonytalan adatok. Amikor a szaporodási nyomás váratlanul olyan találmányt kap, amelynek segítségével meg lehet növelni az ételfolyamot, a létszám megugrik. Eszerint a szaporodási nyomás a primer motívum. Mindenki más úgy gondolja, hogy az ember állandóan óriási felfedezéseket tett, és ettől szaporodott el. Az álláspontom szerint ez nem így van. Az emberiség állandó szaporodási nyomás alatt van, és egyre inkább képes kielégíteni annak igényeit, ahelyett, hogy a népességnövekedést korlátozná. Egyre jobban ellátja a szaporulatát, és ez tulajdonképpen a tragédiája. Van ugyan helikopterünk, atombombánk meg mindenféle hasznos dolgunk, de ezek nem azért léteznek, mert olyan ügyesek és okosak vagyunk, hanem azért, mert máskülönben ezt a rengeteg embert nem lehetne ellátni.

Ebbe a keretbe érdemes hozzávenni, amit most néhány mondatban elmondok. Chomsky¹⁸ és néhányan azt gondolják, a nyelv csak úgy kiugrott az ember fejéből, talán ötvenezer évvel ezelőtt. Ekkor az egyedek hirtelen rájönnek, hogy mindent meg lehet beszélni. Ezek az emberek nem biológusok, nem gondolkodnak evolúcióban, hanem a fene tudja, miben. Az egyik legmegalapozottabb könyv, Daniel Everettnek¹⁹ a nyelv eredetéről szóló műve azt állítja, hogy már a *Homo erectus* is beszélt. Az antropológia abból indul ki, és erre elég jó bizonyítékai vannak, hogy

a *Homo erectus* vándorolt, egyre nagyobb területeken széledt szét, tehát nem volt fix ökológiai fülkéje. Éppenséggel Afrikából kiindulva több más földrészt is meghódított.

– *Igen, a Homo erectus biztosan legalább három kontinensen élt.*

– A szerző elég jól alá tudja támasztani azt a teóriát, hogy a beszéd valószínűleg az *erectusok*nál jelent meg, azaz nem a *Homo sapiens*nél. Ugye mindez másfél millió éve lehetett. S így már az egész történet máshogy néz ki! Tekintsünk a nyelvre úgy, mint ami a lassú gondolatátadási fejlődés eredménye. A nagyagy azért jelenik meg, hogy a gondolatokat tördelje, átadja, megformálja, közösségi szintű, hiedelmekre alapozott, a korábinál egyszerűbben kivitelezett megértést hozzon létre. Ezekhez a lényegi folyamatokhoz idő kell. Ha tényleg másfél millió év szükséges hozzá, csomó mindent máris másképp látunk. Ilyesmik miatt nem szeretem a határidők kijelölését. A tudománytörténetben az ilyesfajta időkorlátokat előbb-utóbb mindig cáfolják. Egyre korábbra tesznek mindent, és elmosódnak a határok. Miközben a lezajlott folyamat lassú, és rendkívül nehezen rakható egybe.

– *Nem tagadnám azt, hogy érdemes szekvenciákban gondolkodni. A kronológiákban pedig valójában a sorrendiség az érdekes, nem az, hogyan datáljuk az egyes lépések kifejlődésének pontos kezdetét és végpontját. A természeti folyamatoknál nem lehet az ilyesmit fixen megállapítani. Amúgy persze hogy érdekesek a bizonytalanságok, ahogy a véletlenek is.*

– Még azt szeretném mindehhez ismételtlen hozzátenni, mert fontosnak gondolom, hogy az ember alaptulajdonsága az apró rítusok kialakítása és fenntartása a közösségeiben. A közösségek feltétlenül szükségesek az emberi léthez: nem egyedül, hanem a többiekkel. A valamilyen módon kölcsönhatásba kerülő cselekvések komplexeinek mindenki memóriájában meg kell lenniük, mindenki tudja a maga dolgát. Így bárki megéli a közössége akcióit, legyen szó csupán egy ebédről, vagy akár egy lakomáról.

– *Az ilyesmit fiatalabb koromban lebecsültem.*

– Igen, hogy ez fölösleges, értelmetlen! Locsognak közben, amikor csupán egy szelet kenyér elég hozzá, hogy az ember elverje az éhségét. Ma már azt hiszem, hogy ezt tanítani kellene. Régen a

közösségben magától értetődően alakult az ismeretek átadása, senki nem fitymálta azokat. Ebben a közösség nélküli világban viszont fontos jellemzője a kultúrának, hogy ezt nem tanítják az iskolában. Vannak dolgok, amelyekben tudatosan kell részt venni, mivel elveszett a háttér, a közösség – ezért tudatosság nélkül ezek végleg kihullnak a gyakorlatból. Az emberek szörnyűségeket esznek, elhíznak: valaki odaáll a jégszekrény elé, és telezabálja magát. De ha kellemes társaságban leül a terített asztalhoz, és kevés, de meghatározott formájú, ízű ételt eszik csevegés közben, attól nem fog elhízni – és ismeretlen élményekhez jut, amelyek aztán a többiekhez kötik.

– *Mi a napköziben sose szólhattunk egymáshoz, némán kellett ennünk. Csak otthon, étkezés közben beszéltünk a reggelinél vagy a vacsoránál. Vagy hisztiztünk, de mindegy, cselekedhettünk másképpen is. Ahogy visszaemlékszem az osztálytársaimnál tett látogatásokra, tulajdonképpen étellel fogadták a gyerekeket is. Lehet, hogy csak egy cukros-zsíros kenyeret kaptunk, de leültettek bennünket. És, bizony, másoknál is némák voltunk.*

– Igen! A szólás, hogy magyar ember evés közben nem beszél! Nem emlékszel erre? Ezek félresikerült kulturális elemek. A beszédnek az étkezés részének szükséges lennie. Az emberiség sok problémától megszabadulna, ha visszatérne a régi tudásához, és elfogadná, hogy az étkezés nem arra való, hogy ki-ki teletömje a hasát, hanem arra, hogy egy társaságban a kultúra bizonyos kérdéseiről folytasson eszmecserét. Ahogy elmegy a múzeumba is, és megnézi a képeket. Mi a célja annak, hogy a múzeumban Rembrandt-képeket nézegetek? Az, hogy megélem a kultúra egyik darabját. Szeretek másokkal együtt menni a múzeumba, mert szeretek beszélni róla, hogy amit éppen látok, miért tetszik, vagy miért nem. Az étkezés ugyanilyen része a kultúrának, és ugyanúgy kellene vele eljárni. Kiemelni ebből a mechanizált tömegnyomorból, amelybe került.

– *A táplálékkészítésnél bizony a nyelv is közrejátszik. A korábbi példához visszatérve: amikor azt mondom, hogy „egy csipet só”, azt nem nagyon lehet pontosnak mondani. Leginkább azért, mert a csipet só nem azt jelenti, hogy a két ujjunk közé fogott sómennyiség,*

amelynek pontos tömege van (hiszen az nem lehet egyforma egy nagyujjú és egy kisujjú embernél), hanem azt, hogy kell hozzá só, és pedig a lehető legkisebb mennyiség. A főzésben, mint minden kollektívumra vonatkozó utasításban, egyezmények vannak, amiből az következik, hogy az étel előállítása is nyelvi játszma. A sok feltétel együttesében valamikor mégiscsak megjelenik az, hogy az ételt is egy mintázattá összeállt, rögzült kultúraproduktumnak kezdjük tekinteni.

– Egyetértek! Az ízesítést se úgy képzelem, hogy nagy hirtelen elkezdtek ízesíteni. Az ember őse egy növényevő majomfaj, aki minden növényt, ami a környezetében előfordult, megkóstolt, és ha ehető volt, akkor elfogyasztotta. Amikor a *Homo* fajok sora egymás után elkezdi az ökológiai fülkáját kialakítani, és olyanná változtatja, hogy vándorolhasson, akkor érkezik el az a lehetőség, hogy olyan növények kerülnek elő, amelyek eddig nem fordulhattak elő, amiket meg kell kóstolni. Némelyik undorítóan keserű, a másik erős, de csak az endorfinok miatt – ha elmúlik az erősség, akkor jó érzést hagy maga után. Vándorlás közben megjelennek új, használatba vonható növények, állatok és azok fajtái, egy részük ehető, azokat eszik, míg másokról kiderül, hogy arra nem jók, mert szörnyű hascsikarást okoznak, de ha például egy darab hús mellé eszem, akkor azért az mégis jó. Ismét egy lassú, felfedezészerű folyamat, amelynek a gyökere a vándorlásban van. Manapság is látni, hogyan önt el bennünket a rengeteg ázsiai és afrikai fűszer: ezek ismeretlen ízeket, ingereket nyújtanak, ezerféle akad, ömlesztve kapjuk. Nem alakult ki az a tudás, amely mindezeket összehangoltan tudja használtatni egy másik kultúrában, nem tudjuk magától értetődően, milyen fűszereket érdemes együtt használni, ahogy azt se, milyen ízt hasznos belőlük előállítani. A származási helyükön mindez megszokott és többé-kevésbé rituális dolog, de modern világunkban mindent összekutyulunk.

– *Azt gondolom, hogy az embereknek egzotikumra is van igényük.*

– Nem csupán az embereknek, a majmoknak is van igényük a különlegességre. Ami nem úgy van, ahogy lenni szokott, azt meg kell vizsgálni. Erre remek csimpánzkísérletek vannak. Tízhektáros

területen több helyre elrejtenek ennivalót, és valamivel letakarják. Egyenként beengedik a csimpánzokat, akik körülnéznek, és megtalálják, megeszik az ételt. Aztán két-három nap múlva visszaviszik őket, de akkor már a rejtekhelyeken nincs semmi. Illetve egy helyen található, de az odébb van téve néhány centivel. Akkor azt lehet látni, hogy a csimpánzok körbejárnak: megnyitják az első kettőt vagy hármat, látják, hogy nincs alatta semmi, úgyhogy megrántják a vállukat, körülnéznek, és oda fognak rohanni, ahol látják, hogy valami különbség van az elhelyezésben. Ugye ott megint lehet valami. A lényeg az, hogy egyrészt a memóriája képes eltárolni egy tízhektárnyi terület apró részleteit, továbbá az, hogy az egyed figyel arra, nincs-e valami változás; és ha érzékelte, feltételezi, hogy ott valami újdonság lehet.

– Van itt valami, ami izgalmasnak tűnik. Rendben van, sok, táplálékként használt anyagnak érzékeljük az azonnali hatását: ha megmelegítjük az aludttejet, abból túró lesz, a töményebb ecet jobban savanyít, ezért azonnal elfogadjuk, és használatban tartjuk. De korántsem ilyen egyszerű az eset az összetettebb manipulációk esetében. Ha elegendő időn át megfelelően kezeljük, penésszel átszövetjük, hideg vagy meleg helyen érleljük, sózzuk vagy éppen nem sózzuk a túró, akkor egyfajta sajttá válik, ami valóban jobban eltartható, és más élvezeti értékkel bír, mint az egyszerűbb túró. A túróból az eljárás során valami más alakult ki. A kakaóbabból egyszer csak csokoládé válik, a kávécserjéből pedig forrázás hatására izgatószer lesz. Amikor valami a hosszú, pontosan követendő eljárások eredményeképpen válik fogyaszthatóvá és élvezhetővé, az olyanfajta tudatosságot és figyelmet igényel, ami kulturális sajátossága az embernek.

– Nem én lennék, ha nem mondanék ellent! Hérón²⁰ gőzlabdája lényegében a gőzgép alapelvét tartalmazta, de az antikvitásban a kutyát se érdekelte, a görögök játéknak tartották. Több száz év telt el, amíg az ipari fejlődés olyan szintre ért, hogy ezt az elvet valódi géppé lehetett formázni. És akkor Watt megcsinálta a gőzgépet. Az ötlet, a kísérletezés, a próbálgatás mindig létezik, de csak akkor kapcsolódik be a közösség életébe lényeges és meghatározó tényezőként, amikor egyéb feltételek is összeállnak, és indokolják,

hogy meg kelljen valósulnia. Ezért izgalmas bármely kultúra vizsgálata, és ezért nem is lehet egy találmányt egyetlen szápra visszavezetni.

– *Azt hangsúlyozod, hogy olyan közös memóriára kell szert tenni, amely tágabb emlékezetet biztosít, amelyben megtartódnak az esetleges és véletlen dolgok is, hogy ezek a szemfülesek számára aztán utóbb is rendelkezésre álljanak. Ennek a népesség számosságával is össze kell függenie, el kell következnie a tudás átörökítésének és a tudás popularizációjának, illetve homogenizációjának is – mondhatjuk, hogy fel kell dúsulnia.*

– Természetes, ez ismét ilyen fura játék. Ha odaköpek valamire, és az megerjed, ez pedig fél évezred múlva fontossá válik, azt is föl kell ismerni, hogy jó, ez akár ennek az elődje. Azt hiszem, ennek a felismerése nem hangsúlyozható eléggé! Ez a közös. Ezek a mindennapi táplálkozásunknak, ha nem is az összes, de mindenképp a legfontosabb vonásai: lehet látni, hogy van anyagi alapja, de egy másikfajta alapja is, amelyet csak evolucionista módon illik megközelíteni.

– *A pacalt szereted?*

– Megeszem, de nem szeretem. Nincs olyan, hogy vágyom a pacalra, de ha éppen meg kell enni, akkor megeszem.

– *De nem választanád a menüből?*

– Nem. Frottírtörölköző, kis száfttal. Semmi előítélet.

– *Pörköltízű. A nyelved érzi, hogy frottírtörölköző?*

– Igen. Az íze nem csupán kémiai dolog, az ízzel formát is érzünk. Másképp eszünk egy port, egy kockát vagy egy gömböt. A sütemények sem véletlenül vannak formázva, mert a formát is elfogyasztjuk.

– *A mignont másképpen eszem, mint az ugyanolyan alapanyagú, de másként szeletelt tortákat?*

– Természetesen. Ez az ételek legtriviálisabb aspektusa: ízből és formából állnak. Természetesen az illatuk hozzájuk tartozott, amíg éreztem az illatokat.

– *Nem érzel szagokat, illatokat?*

– Már nem, de régen éreztem.

– *De tudod, hogy a pörköltnek milyen szaga van?*

– Hát persze hogy tudom. Az emlékeimet nem vesztettem el, csak a szaglásomat.

– *A főzésben ez nem akadályoz?*

– A főzés részben memórián, részben kombinatív készségen és kreativitáson alapul. Nem akadályoz. Legfeljebb azt mondják, hogy most kicsit csípősebb, mint ahogy megszokták. Sok benne a bors, mondjuk. Ahogy az ember öregszik, csökken a fűszerek iránti érzékenysége. Az öregemberek erősebben fűszerezett ételeket csinálnak, mert így lesz számukra jó íze. A fiatalabb korosztály meg úgy gondolja, hogy ez túlságosan ízes.

– *A rómaiak a vízvezetékeik ólomborításától elölmosodott vizük miatt fűszereztek agyon mindent. Bizonyos fűszerekkel függőségbe kerülhet az ember. A húsleves például mifelénk akkor húsleves, ha van benne lestyán. Ez az egyik kritériuma.*

– Jó íze van a lestyánnak. Olyan, mint a zeller, csak kicsit erősebb. De a legjobb a gyökere. Én ősszel kiásom a lestyánbokrot, megpucolom a földtől a gyökeret, és megszárítva tartom a fűszerek között.

– *Mindkét általam ismert kertedben volt, illetve van fűszernövénykert. Mik teremnek meg benne? És miket kell máshonnan beszerezned?*

– Lestyán, zeller, petrezselyem, citromfű, menta, oregánó, kapor, rozmaring, izsóp és kakukkfű. Meg különféle hagymák, újabban nő szecsuani borsom is, amit nagyon szeretek. A vásároltak közül a legfontosabb az ötféle bors, koriander, gyömbér. Ezenkívül a fűszerek között tartom a szerecsendiót, a majoránnát. És akad szegfűszeg, aztán van szárított vargányagomba, ami nagyon alkalmas a pörköltbe, levesbe. Mandula, őrölve és szeletelve, továbbá néhányféle paprika, természetesen kurkuma is. Babérlevél, de azt a kertből szedem. A babércserje a telet is kibírja Almádiban. Fahéj, mazsola, szárított gyümölcsök, dió. Tárkony! Az a legfontosabb, majdnem kimaradt. Tárkony, francia tárkony, füstölt szalonna mint fűszer. Borókabogyó is szükséges, néha egy-egy szem, illetve a torna és a mustár, abból is többféle.

– *Fűszerkeverékeid vannak?*

– Toszán fűszerkeverék, a bruschetta, abból többféle is van. Én össze szoktam keverni őket, mert együtt található abban a fokhagyma, a paradicsom, a paprika és mindenféle jó. Egyenfűszer. A sültékhez, néha egy kicsi a pörköltbe.

– *Egyebek?*

– Tejföl, no meg természetesen tejszín. Mustárok, olasz paradicsomszósz, rendes paradicsom, paprikák, zöld, szárított, olajos, porított erős paprika, csili, csiliszósz, bazsalikomok. Néha használok szójaszószot és mustárszószot is. Aztán többféle olívaolaj, vaj, ecetek, főként balzsamecet, különfélék. Balzsamecetet sok mindenbe teszek, mert jó ízkombinációt ad.

– *Ezekből elvileg két dolog következik számomra. Az egyik, hogy a nemzetközi konyha kellékei megtalálhatók a konyhákban. A másik pedig, hogy tűzhelyes, és nem szabadban főzős a konyhák.*

– Igen. Bár én nemzetközi helyett amatőr mondánék. A receptek kizárólag a kereteket szabják meg. Ha létezik valamilyen recept, akkor természetesen tudom, hogy az ételt miből kell csinálni, de hogy még mit kell hozzá esetleg tenni, az már az én dolgom. Nem követem a recepteket. Ezért nem tudom azt mondani, hogy olasz módra készített borjúlábszár-karikákat csináltam, mert ami végeredményként étel lesz, az nem pontosan olyan. A milánói spagettibe háromféle húst is teszek, továbbá füstölt sonkát és különböző egyéb dolgokat, amitől a milánóim a megszokotthoz képest teljesen más lesz. Végül lazán olyan, mint a milánói, mert van benne spagetti, sok paradicsom meg darált hús. Bár én gombát is rakok bele.

– *Ahogy főzöl, abból számomra az következik, hogy az úgynevezett második fogásokat variáld. A süteményeknél istenkísértés nem követni a pontos receptúrát.*

– Tökéletesen így van. Van egy nagy cukrászkönyvem, Kugler Gézának a harmincas években megjelent *A legújabb és legteljesebb budapesti szakácskönyve*. Valaki kiadta reprintben a hetvenes években, és pillanatok alatt eltűnt a könyvesboltokból. Akartam példányt, mentem az üzletbe, a segédek sajnálkozva mondták, hogy elfogyott, de akkor előjött a főnök, ő is állította ugyan, hogy elfogyott, de félretettünk belőle a professzor úrnak. Ebből a cukrászkönyvből

szoktam sütni. Ebben valamennyi érdemleges sütemény fellelhető. És tényleg betartom az utasításait. A saját káromon tanultam meg az arányok betartását, mert a lisztet zsírral meg vízzel, tejjel, élesztővel különböző módokon keverhetjük el, és szörnyű dolgok születhetnek belőle, ha elfolyik, megdagad, összeég.

– *A rafinált levesek esetében is ez van. A jó francia hallevest nem érdemes magyaros módon elkészíteni, de a szakszerű spanyol zöldséglevest sem lehet. A magyaros étrend második fogásait, a húsos, a tésztás ételeket, a zöldségest talán igen, ott lehet helye a kreativitásnak.*

– Igen, ezzel is egyetértek. A levesemnek nincs is széles repertoárjuk. Nem vagyok leveses. Húsleveseket, krémleveseket azonban készítek. Ha levest főzök, az is az én levesemmé válik.

– *Gombaleves! Az megérdemel egy misét.*

– Sorolom az alkatrésztömeget. Brokkoli, gomba, sárgarépa, krumpli, reszelt sajt, de jóféle olasz, kerek, hosszan érlelt parmezán, kevés tejföl, bors, oregánó. És még fokhagyma, hagyma, mindez ronggyá főzve, elturmixolva, hogy krémes íze legyen, és egészen sűrűvé váljon. Aztán a meggylevesemnek is híre van a baráti körben, ez ugyancsak egyéni.

– *Abba bor is kerül, nem?*

– Az egyik titka a többféle íz. Nyilván meg kell sózni, de ez triviális. Aztán érdemes benne lennie egy enyhe keserű íznek, de nem úgy, hogy keserűnek érezd, hanem hogy valamennyi érezhető legyen benne. Észrevegye az ember, hogy van belőle. Az a jó. Ez a meggy magtól lesz. A meggy magját összetöröm, kicsit főzöm, és aztán leszűröm.

– *Tehát előáll a ciánszármazék, a barátok kivégzésére...*

– Akkor van a meggy. Ha érik, akkor esetleg egy picit cseresznye is. Természetesen mazsola, szárított sárgabarack és füge. Mindez röviden főzve. A szárítottakat előzetesen beáztatva, hogy gyorsan menjen. Azután tejföllel, liszttel és tejszínnel megsűrítve, és egy liter merlot. Kevés víz van hozzáadva. A liter borhoz maximum egyliternyi víz. Kevés cukor és citromkarikák. Azt hiszem, minden hozzávalót elmondtam. Ja, és szegfűszeg meg fahéj.

– *Mi szegfűborsosan állunk hozzá.*

– Azt már nem! Szegfűszeg, fahéj. Hűteni kell, és hidegen fogyasztani. Nem leves ez igazából, hanem krém. Liszt van benne.

– *Több ételhez is adsz alkoholt? Mifelénk nemigen tettek, igaz, azzal indokolták, hogy a gyerekek miatt, nem mintha nem illant volna el főzés közben az alkohol. Talán csupán a pincepörköltbe locsoltak, de azt jócskán. Nagypámtól arról is hallottam, hogy újbiban főzték a frissen füstölt kolbászt.*

– Nálam a pörköltbe mindig kerül jóféle vörösbor. Némelyik feleségemnek hosszan kellett magyaráznom, hogy a pörköltbe nem a vacak, kidobni való bort tesszük, hanem az igazán jót, mert attól lesz a végeredmény is jó. Ezt nehéz elfogadni, pedig olyan ez, mintha egy zenekarban nem lenne fontos, mondjuk, hogy a fuvolás miként játszik, mert úgyse hallják. Ez nem igaz.

– *A nemzedékem nagy olvasmányélménye volt Fejes Endre Rozsdatemetője. Pék Mária minden vasárnap elkészítette a...*

– Rántott húst meg a húslevest, ha jól emlékszem.

– *Igen. Minden időszakra jellemző a saját étkezési standard kialakulása. Annak az elemei a magunk társadalmi helyzetét, gazdasági pozícióját, mentalitását, kulturális hátterét is jelzik. A miénk, éppenséggel a tiéd és az enyém egy globalizált ízvilágra épülő étkezés.*

– A hatvanas évek műve a *Rozsdatemető*. Alig fél évszázad telt el, és ez a rántott hússal megszentelt vasárnapisztelet teljesen megváltozott.

– *Említetted, hogy az ételvilágod alapja az erdélyi konyhaművészet.*

– Engem kisgyerekként nem különösebben érdekelt, hogy mit eszem. Illetve az érdekelt, hogy mit nem eszem, és ahhoz ragaszkodtam. Anyám elvert, ha nem ettem meg a fokhagymaszószot, amit ki nem állhatok. Ha nem ettem meg a kelkáposztát, amit most is utálok. És a spenót miatt volt még vita, mindaddig, amíg egyszer az iskolában, a menzán olyan spenótot tálaltak, ami ízlett. Hazajöttem, és elmeséltem anyámnak, hogy nem tud jó spenótot csinálni, mert bezzeg az iskolában milyen ízletes. Fölháborodás, hogy ő a szívét-lelkét beleteszi, és ez a rohadt kölyök

a menza spenótját akarja enni. Kiderült, az a különbség, hogy ő zsemledarabokat tett bele és tejfölt.

– *Azzal sűrített.*

– Igen. Én azt nem állhattam. A nyelvemre került egy zsemledarab, fúj! A menzai ezzel szemben homogén volt, ettől ehetőnek bizonyult. Arra emlékszem, hogy Csányi nagymamáéknál a nagyapa, aki francia hadifogságba esett az első világháborúban, megtanult csigát enni. Gödöllőn, amikor esett az eső, és előjöttek a nagy éti csigák, elment csigát gyűjteni. Az egész család háborgott, nem volt szabad a rendes edényeket használnia, csak a saját piros lábaskáját használhatta – abban szabad volt a csigát megfőzni, és abból megenni. És azt csak úgy mesélték, hogy most nem szabad bemenni a konyhába, mert nagyapa csigát eszik. Olyan hangsúllyal mondták, hogy tudtam, nyilvánvalóan borzasztó esemény zajlik ott, nem gyereknek való szörnyűség. Harmincéves koromig kizárólag hagyományos ételeket ettem. Rántott hús, paprikás krumpli, húsleves, egy-két főzelék, és kész. Mi soha nem jártunk vendéglőbe.

– *Volt-e erdélyi karakterük nagymamád ételeinek?*

– Nem tudom, Jancsi, mert nem érdekeltek az ennivalók. Arra emlékszem, hogy apa csinált erdélyi ételeket, aranygaluskát borsodóval, ilyet gyakran csinált, és finom volt.

– *Székelypószta?*

– Azt is, igen. És volt tejbeleves. Rendes, csíkos tésztával. Málé, puliszka is. A puliszkára van saját történetem. Gyerekkoromban sokszor ettem túros puliszkát Csányi nagymamánál. Mikor elváltunk, a puliszka kiesett az életemből. Valamikor aztán eszembe jutott, hogy régen mennyire szerettem a puliszkát. Leugrottam vásárolni, de nem tudtam, hogy grízből, vagy lisztből főzik-e. Vettem, mint később kiderült, dohos lisztet, megcsináltam – szörnyű íze volt. Ezt szerettem én egész gyerekkoromban? Hát ez nagy tévedés, és kidobtam. Néhány hónap múlva mindenkinek panaszkodtam, amikor kiderült, hogy nem megfelelő alapanyagból főztem. Megmondták, hol lehet arra való kukoricadarát kapni, és még egyszer megcsináltam.

– *Melyik túróval?*

– Juhtúróval, természetesen.

– *Az teljesen jó, pláne sült szalonnával.*

- Nagyon finom.
- *Mi levesként ettük a tejbe beleszagatott, kifőtt puliszkát.*
- És aztán volt a guba.
- *Mákos guba?*
- Igen, mákos guba. Az sokáig elkísért.
- *De sütötték a gubát?*
- Hát, tejbe ázott kiflidarabok, aztán mák, és sütvé.
- *Mifelénk sütötték a kenyérrudakat, mégpedig kemencében.*
- Ez nálunk úgy készült, hogy a kiflit kis kockákra vágtuk, és tejbe áztattuk; megszórták mákkal, cukorral, esetleg baracklekvár is került bele, és sütötték egy darabig. A nagymama tudott csinálni kürtős kalácsot is.

– *Anyádnak a konyhája nagyon más volt, mint a nagy szülőké?*

– Anyám nem szeretett főzni, apa viszont igen. És ha az apa főzött, az finom volt, az anyámé meg, mondom, ez a fokhagymaszósz meg spenót, amiket én nem tudtam megszeretni. És merőben más gyereknevelési elveik voltak, mint amilyenek aztán nekem lettek. Muszáj volt enni, és néha öklendeztem evés közben. Úgyhogy nekem ezek a korai élmények kínosak voltak. Részben ez befolyásolta a saját nevelési szokásaimat: pontosan tudtam, mit nem szabad csinálni egy gyerekkel. Amúgy nem beszéltünk az ételekről. Ma a legtöbb embernél téma, hogy mit esznek, mit ettek étteremben, mit főztek, vagy milyen érdekes ételt láttak. Akkor az ilyesmi nem volt társalgási téma a családban. Minimalista stílusban főztek, hiszen nem volt elég pénzük. Az ötvenes években nem volt hús, csont sem, semmi. Ilyen szempontból furcsa idők jártak. Úgyhogy ott nem alakulhatott ki étkezési kultúra.

Nálunk nem volt vendégség. Olyan sem, hogy valakit vacsorára hívtak volna. Ha nagy ritkán egy-egy rokon eljött, akkor az volt a legnagyobb probléma, hogy enni kellett neki adni, és nem volt mit. Amikor már nem éltem otthon, az evés akkor is pusztán az éhség kielégítését, az éhség elleni akciót jelenthette. Amikor az anyám néha sütött valamit, és jöttek hozzám gyerekek, akkor ő eldugta a süteményt. Mert nem azért sütöttem, hogy felzabáltasd a gyerekekkel! A tepsi süteményt több napig ettük. Most, utólag megjegyzem, hogy ez rendkívül bántott. Akkor megfogadtam, ha

egyszer szabad leszek, én majd az ellenkezőjét fogom csinálni. Akármilyen kevés lesz, ha hozzám jönnek, akkor mindenkit megkínálok. És ezt be is tartottam. Emlékszem, hogy amikor ezt megfogadtam, az nagyon fontos szociális aktus volt. Másképp lehet beszélgetni valakivel, ha előtte, közben vagy utána eszünk, mint ha őrizzük a finom falatokat, és azt várjuk, hogy végre elmenjen.

– *Nyilvánvalóan nem tehattétek meg.*

– Nem egészen így van. Nekem sok ismerősöm, barátom volt, láttam, mások hogy oldják meg az ilyen helyzetet. A keveset is meg lehet osztani. Anyám részéről ezt nem tudom jóváírni, mert kétségtelen, hogy szűkösen éltünk, de nem annyira, hogy egy gyereknek ne lehetett volna két szem süteményt adni. Ez hozzáállás kérdése.

– *Géczi nagymamám smucig volt. Sok szárított gyümölcsük halmozódott fel – minden hullott gyümölcsöt feldolgoztak, de a szárított gyümölccsel is ezt csinálta. Ha velünk volt valaki, akkor mi sem kaptunk, de ha elment, akivel voltunk, akkor kaptunk. Egy marékka, nem többet. Anyám anyja, ha véletlenül becsordult hozzá húsz gyerek az utcáról, lehet, hogy csak zsíros kenyeret adott, hozzá nagy kockacukrot, de adott. Ha máskor jöttek, akkor kolbászkarikát. Dobozban tartotta a vendégváró vaníliás linzert.*

– A gyerekvendéget muszáj volt beengedni, mert hozzám jött, és azt mégsem mondhatták, hogy ne hívd ide. Apám a háttérbe húzódott, ilyen dolgokban az anyám dirigált. Olyan se nagyon fordult elő, hogy baráthoz hívtak ebédre vagy vacsorára.

– *Világos. Tehát nem együtt. És az első feleséged főzéséből semmi nem maradt?*

– Nem. A mamája Baján élt, és nagyon jól főzött. Amikor Bajára mentünk, akkor mindig nagy zabálások voltak. Remek halászlét tudott csinálni, de mindenféle más ételt is ízletesen készített.

– *Nem volt családi összejárás? Vendégeskedés?*

– Volt idő, amikor römpartik zajlottak a baráti körben, de nem vacsorával, hanem szendvicsekkel. Akkoriban a szendvics volt a divat.

– *Ez a hatvanas évek. Nálunk is előfordult a szendvics és a kártyázás. Akkor láttam először zsúrkenyeret.*

– Akkor volt először kertem. Vettünk egy házat Dunaharasztin. Majdnem a Duna mellett, nagy telekrészen, amely ugyancsak a miénk volt, oda zöldségeket ültettem. Szóval jóval később kezdődött az ételkultúra.

– *Az otthoni főzés mellett étterembe is lehet járni. Anyai nagyszüleim például jártak, vasárnaponként, templom után. Ugyanis tanyán éltek.*

– Adjunktus voltam, amikor Gábor megszületett. Akkor azért kezdtünk étterembe járni, hogy ne kelljen otthon főzni, és mert kerestem annyit, hogy el lehetett belőle menni. Nekünk nem kell otthon főzni, hanem elszaladunk a Rézkakasba vagy valamelyik, a környékünkön található étterembe. Kizárólag az otthoni főzés pótlására. És ehhez hozzászoktunk. Elkezdtem külföldre utazni, a legkülönbözőbb tudományos célokból, ami együtt jár azzal, hogy az ember éttermekben eszik. És hozzászokik ahhoz, hogy nemcsak azért lehet menni, mert éhes az ember, hanem azért is, mert érdekli, hogy mit főztek vagy hogyan főztek. Vagy mert ott folytatódott a szakmai társasági élet. Úgyhogy negyven-ötven éves koromra érdekelni kezdett, hogy egy jó étteremben milyen ételeket lehet kapni, és mi az, amit érdemes megenni.

– *Mikortól kezdtetek el magatokhoz hívni embereket? Azt kérdeztem, hogy milyen szociális szerepe volt az ilyen közös étkezéseknek.*

– Azt hiszem, hogy a magyar értelmiségi életben ez egyszerre változott meg. Amikor bejött a televízió, és az emberek elkezdtek egymáshoz járni televíziót nézni. A hétfőnek, amikor nem volt adás, mindenki örült.

– *Minálunk annyian dicsérték anyám főztjét, hogy a végén már szakácskönyvet szeretett volna összeállítani. Unokanővére (amúgy kitűnő irodalomtörténész, Bródy-kutató, úgy véltük, hogy kiadókhöz közel álló) beszélte le róla.*

– Ahogyan elkezdtem érzékelni a változást, azt a személyes életemben is úgy éltem meg, hogy egy jó darabig szakácskönyvet akartam írni.

– *Persze. Váncsa István elírta előled.*

– Nem csak Váncsa írta el! Elkezdett mindenki szakácskönyvet írni, egyre többet adtak ki, és amikor észbe kaptam, akkor már értelmetlen lett volna megjelentetni egy ilyen művet. Azt is beláttam, hogy a Váncsáé sokkal magasabb szintű, mint amit én tudtam volna. A hazai piac megtelt szakácskönyvvel, jókkal, értelmesekkel, külföldi minták alapján készületekkel, fordításokkal – harminc év alatt, robbanásszerűen zajlott le a folyamat. És elindult a molekuláris szakácsművészet is: a fizikusok elkezdtek azzal foglalkozni, hogy a főzési-sütési folyamatban milyen kémiai, fizikai történések zajlanak. Mi történik valójában, és mi az, amit ehhez képest hiszünk. Mindenki azt gondolja, hogy ha az ember süt, akkor valamennyi folyadékot szükséges a hús mellé tenni: bort, vizet, egyebet. De hogy magából a húsból ne jöjjön ki az íz és a lé, ahhoz meg kell kicsit pirítani. Erről bizony kimutatták, hogy tévhit. Attól, hogy megpirítják, ugyanúgy kijön, aminek ki kell jönnie, és ezt fizikailag bizonyították. Voltak extrém dolgok is: a lágytojást általában három percig főzik, miközben szakemberek kimérték, hogy ötvenöt fok és két perc tizenöt másodperc adja az optimális lágytojást. Majd kiderült, hogy az egész komplikálódik azzal, hogy a tojásfehérjében többféle fehérje van, és ezek különböző hőfokon csapódnak ki, denaturálódnak. Ahhoz, hogy ideális lágy legyen a tojás, valójában tizedfokra szükséges állítani a főzést. Azon lehetne vitatkozni, hogy ki mit érez ideális lágytojásnak; lehet például, hogy amit ő annak ismer, az nekem már túl lágy, vagy túl kemény. Mindenesetre a fizika és a kémia beleszólt a főzés gyakorlatába. Majd felfedezték a különböző aminosavak cukorral alkotott vegyületét: a sülték íze olyan tőlük, amilyen, és kiderült, a kínai szakácsok ezt évezredek óta használták.

– *A mi családunk a Horváth Ilonát használta. A szakácskönyved mitől lett volna Csányi?*

– Nálunk nem csupán anyám főzött, hanem az apám is. Sütött is, nagyon igényesen. Nekem mint fiúgyereknek természetes volt, ha férfi is tud főzni, sőt mindig örültünk, ha az apa főzött, mivel az valamivel finomabb volt. Mert törődött vele. Erdélyies konyhát csinált, és ezt nagyon kedveltük. Természetes számomra a főzés, de amikor az első házasságomban a feleségem főzött, mivel megfelelő helyi konyhát vitt, semmi szükség nem volt arra, hogy én is tegyem.

Amikor kimentem az USA-ba egy évre Ford-ösztöndíjjal, az első hónap alatt rájöttem, hogy étteremre nem telik az ösztöndíjból, a hamburger és a hot dog pedig egy hónap után elképesztően ehetetlen dolog. Főzni kell! Két Ford-ösztöndíjas kollégával laktunk egy szállodában, én kezdtem el mindhármunkra főzni. Akkor még nem volt internet. Nem volt receptem, írtam haza, hogy ennek vagy annak az ételnek küldjék el a receptjét. De ugyancsak lassú volt a légiposta. És legalább két helyen olvasták el, sok idő kellett hozzá, öt-hat hét alatt érkezett meg egy válaszlevél.

Megírtam, hogy mit szeretnék, és negyven nap múlva megérkezett légipostán a recept. Ha az ember mozog a konyhában, nagyjából látja, hogy mit csinálnak, ezért az emlékeimből próbáltam kitalálni, mi hogyan készülhetett. Tudtam a hagymáról, a zsírról, aztán úgy találtam ki a többi hozzávalót. Ugyancsak hasznos dolog volt, mert nyilván tévesztettem, és nem volt olyan jóízű, de három-négy hónap alatt megtanultam főzni. Aminek az a bizonyítéka, hogy amikor fél évvel később a feleségeink megjöttek, Tibor barátom felesége rám támadt, hogy én vagyok az az átkozott, aki a Tibort félreneveltem! Valamit főzött, Tibor megkóstolta, és azt mondta, hogy Vili nem így készítette.

Úgyhogy attól kezdve tudatosan törődtem a főzéssel. És volt még egy eset, amely rejtély a számomra, de még ma is nagyon érdekel a mögöttes pszichológiája, függetlenül attól, hogy velem történt. Amerika előtt nagyon kevés dolgot voltam hajlandó megenni. Amerikában egész más ízek, egész más ételek voltak: tengeri hal, polip, mindenféle olyan dolgok, amiket addig soha nem ettem. Másrészt úgy gondoltam, hogy én ilyet nem is akarok enni, szörnyen néznek ki, szörnyű ízük van, én meg a betege voltam annak, hogy idegen ételeket turkáljak. Több hónapig tartott a felemás helyzet: olyat főztem, ami hazai ízeket közvetített, az idegen pedig taszított.

Volt egy amerikai kollégám, aki rájött, hogy nem mindent eszem meg, válogatok és fintorgok. Donner Denklának hívták ezt a fiút. Mindez felkeltette az érdeklődését, és leült velem beszélni. Félórás kiselőadást tartott arról, hogy az ízek, az ételek a kultúra részei. Így szembesültem először azzal, hogy így is meg lehet ismerni egy kultúrát, és azért vagyok Amerikában, hogy ezt a kultúrát

felfedezzem. De ehhez hozzátartoznak az ételek és a helyi ízesítés különböző formái. Magam sem tudom, hogy ez pszichológiailag miként történt, de attól a naptól kezdve – a kelkáposztát leszámítva – megszűnt az averzióm a különböző ételek iránt. Ma bármilyen ételt megkóstolok, és sok mindent szeretek, amit addig nem ettem. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az ilyesmi megváltoztatható – feltehetően nem minden, de nyilván mással is megtörténhet ez. Csak egy kis kulturális okfejtés kell ahhoz, hogy az ember túl tudja magát tenni az ilyesmin.

Aztán ez furcsa módon bizonyos mértékig megisméltődött. A fiam hozzám hasonlóan a rántott hús világában nőtt fel. A mamája annak idején vett harmincféle gyerektápot, hogy a gyerek szokja a különböző ízeket, de aztán a gyerek egy nap semmit nem volt hajlandó enni krumplin és rántott húson kívül. Ez egészen addig tartott, amíg el nem kezdtünk főzni. Gondoltam, hogy úgy lehet változtatni ezen, ha együtt csináljuk. A saját főztjéből inkább eszik az ember, természetes, hogy a szakács megkóstolja. És ez be is vált Gábornál. Együtt főztünk, és azokat megettük. Gábor remekül főz, Angliában is ezt teszi, ahol évtizedek óta él. Amikor kiment, vitte magával a főzni tudást is, bár eleinte azért telefonált Cambridge-ből: apa, valamit elszúrtam, mit csináljak, hogy ez helyrejöjjön? Az emberi psziché viszonyul valahogy az ízléskultúrákhoz, és nem csak úgy, hogy a konkrét ízt kedveli, mást pedig nem. Hanem úgy is, hogy ha létezik egy lelki vagy ideológiai minta, az ember vagy elfogadja az adott ízekből álló mintázatokat, vagy nem. Olyankor van egy billenés, és hirtelen elfogadóvá válik, akkor pedig a világra és a sokféle ízre is nyitott lesz. Ha pedig mégsem fogadja el, akkor nem. Akadnak állapotok, amelyekben reménytelen az átfordulás: be lehet látni, a gyerekek az iskolai menzán legtöbbször nem eszik meg az ennivalót, még akkor se, ha jó. Mert nem olyanhoz vannak szokva, és ez az átfordítás nem történik meg. Ezt a családokban kellene kezdeményezni, azzal, hogy együtt főzünk – te is főzöl, megtanulod, mit hogyan lehet elrontani. Hogy változtatja meg az ízt az, ha kicsit odaég, vagy ha tovább főzöd. Rengeteg érdekes dolog történik: az ember viszonyba kerül a főzéssel, kapcsolata lesz az ízekkel, a főzés közbeni cselekvésekkel. És ha ez átadódik, akkor nyitott

marad, ha meg csak kapja az ételt, akkor konzerválódik az otthoni körülményekhez, és abból nehéz lesz úgy kirángatni, hogy adok neki egy másikat, hogy milyen finom, kóstold meg.

– *Mielőtt válaszolnál a kérdésekre, hogy milyen lett volna a szakácskönyved, lenne egy-két megjegyzésem. Az ételekkel való kapcsolatomat kora kamaszkoromban nekem is a főzés határozta meg. Ha visszagondolok életem ezen időszakára, az étkezés alapvetően nem az ízeiről szólt, egyáltalán nem arról. A partiumi rokonság miatt néha átmentünk Romániába. Szegényebben éltek, mint mi, de rendszerint csirkével vártak bennünket, majdnem mindig sült csirkével. Anyám a csirkét sokféle módon készítette, de alapvetően vagy levesben főtt, majd átsütött töltött csirkét, vagy pedig egészben sütötte. Ő borssal ízesítette a sült csirkét, Erdélyben viszont tárkonnyal kaptuk. Számomra hosszú ideig a két íz között nem volt különbség, nekem a sült csirke volt a fontos alkatrész. Az ételekhez való viszonyomat nem az íz határozta meg, hanem a dolog kinézete, a látványa. Számomra a spenót takonyszínű volt, a salátafőzelék úgy nyúlt, mint a hányadék, és mindez undorított.*

– Ha az ember szájában nem olyan formájú az étel, mint amilyenre számít, akkor az borzalmas.

– *Kínában, Jünnan tartományban elvittek egy étterembe, ahol kizárólag szamárból készült ételeket szolgáltak fel. A szamár az ott élők számára afrodisziákum, kitüntetésen szeretik. Amikor megláttam a szamárbőrből készült, pacalszerű ételt, amely még szőrös is volt, azt még elviseltem, de amikor egybesült szamárfaszt hoztak, képtelen voltam enni belőle. Én elhiszem, hogy jóízű, hasznos, fontos, de a látvány számomra elsődleges. És ehhez tartozik, hogy amikor a francia konyhát, majd jóval később az olasz konyhát, illetve a mediterrán konyhát megismertem, ezeknek is alapvetően a látványon, és nem az ízeiken keresztül volt hatásuk. Bármilyen ízt el tudok fogadni, de ha az étel nem gusztusos, kvázi esztétikus, akkor az nem megy le a torkomon.*

– Mondom, hogy kerek legyen, mert nekem is megvolt az az élményem, hogy a formát is megesszük.

– *A kaviárnál érzékelem, mennyire fontos, hogy ne más nagyságú legyen, hanem borsónyi vagy még nagyobb. És az ember*

meg tudja forgatni a szájában.

– Gáborral voltak a vitáink, hogy mit eszünk meg, és mit nem. Próbáltam filozófiai vagy valamilyen elvi köntösben megindokolni, hogy mit miért csinálunk. Ugyancsak érdekelt ennek az irodalmi háttere, nyilván más is fölfedezte már ezt. A formát is megesszük, és nem mindegy, hogy a rántott csirkét ledaráljuk-e, és azt esszük, vagy az állatot, illetve a testrészét. A kultúrához az egész étel hozzátartozik: úgy kell szemlélni, hogy íze, formája, hőmérséklete és színe van, és ez beilleszkedik az adott kultúrába. Az eredeti kérdésre visszatérve: amikor még úgy gondoltam, hogy könyvet akarok írni, az amerikai főzéseim közben arra jöttem rá, hogy akadnak furcsa dolgok, amelyek a szakácskönyvekben nem szerepelnek. Az egyik ilyenre jól emlékszem. A magyar ember mindenhez pirospaprikát használ. Éppen pörköltet akartam csinálni. Nosza, vettünk egy adag pirospaprikát. Spanyol paprikát lehetett kapni, amelyről kiderült, hogy gyakorlatilag feloldódik a zsírban, vörös lévé válik, de nem szafttá, és valami borzasztó íze alakul ki. Bárkinek panaszkodtam az ottani magyarok közül, mondták, hogy ó, hát spanyol paprikával nem szabad magyar pörköltet csinálni. Menj el a paprikás Weiszhez, aki a Second Avenue-n a magyar boltot viszi, és ott vegyél magyar paprikát, azzal majd tudsz. De nem tudták megmondani, hogy miért. Kiderült, a magyar paprika, hogy is mondjam, mintha liszt lenne. A mi paprikáinknak lisztes kvalitása van, amely, akár vízzel, akár borral készíted a pörköltet, a szaftnak a sűrűjét adja. A spanyol paprikának pedig kizárólag a színe volt meg és az ereje. Ez nekem, a paprikásokon nevelkedett magyarnak fontos dolog.

– *Anyai nagymamáéknak volt paprikásuk; viszonylag jómódú, önellátó parasztok voltak. Kétféle paprikaport készítettek: az egyik a megszáradt terméshúsból készült, a másik pedig csoma nélkül. Ha a paprikaport állagjavításra is használtuk, akkor automatikusan a magvával darált porral fűszereztünk, azt használtuk, amelyikben több volt a terméshús. Attól szaftosabb, sűrűbb lett az étel.*

– Lehet, hogy ezt liszttel pótolhattam volna? De hát ettől lett igazi a szaft! Én egy ilyen jellegű könyv megírására vágytam. Akkor még nem létezett molekuláris szakácsművészet, az én könyvírási tervem

periódusában semmilyen különleges eljárás nem volt. Azt gondoltam, hogy tudományos szemmel kellene végignézni sok eljárást: hogyan érdemes csinálni a szószokat, vizet meg zsírt hogyan hasznos emulgeálni, és mennyi olaj, mennyi zsír szükséges ahhoz, hogy a nekünk jó íz, állag, kinézet, forma létrejöjjön. A fűszerek egyik része vízben oldódik, a másik része zsírban. Akad csomó, vegyész számára érdekes kérdés, én pedig végül is vegyész is voltam. Van számos izgalmas probléma, hogyan is kell eljárni főzés közben, hogy ezeket a fölismert elveket hasznosítsd. Rengeteg babona veszi körül a főzési folyamatot, mindenkinek van valami bevált módszere, hogy na, az igazi lecsó az...

– *Simonffy András: Az igazi lecsó. Az Új Írásban jelent meg.*

– Hát rendkívüli élmény volt! Hatalmas novella! Hogyan is kell felvágni a zöldpaprikát? Ezek egy része hiedelem, és ráadásul téves is, én másképpen vágom. De bevett gyakorlatok. Adva van egy gyakorlat, amelynek a végeredménye picit különbözik a másiktól, és akkor az emberek egy-egy magyarázatot fűznek hozzá. Akkor is, ha nincsenek olyan adatok birtokában, amelyek reprodukálható, tudományosan tekinthető megokolást adnának. És ez teszi az egészet nagyon érdekessé. A jó szakácsok sokféle eljárást, módszert, rítust tartanak, és ha az ember megvizsgálja ezeket, akkor egy részükről ki lehet mutatni, hogy az étel végső ízéhez semmivel sem járulnak hozzá.

Én például azt is határozottan érzem, de biztos megint csak az ízkultúráim vagy az ízlelési kultúráim miatt, hogy nekem mindegy, hogy az étel a főzés előtt vagy után lett-e sózva. Noha sokan állítják, hogy kifejezetten előtte vagy utána kell. Nos, a nátrium- és kloridionok olyan gyorsan áramlanak ki meg be, miközben nem is kötődnek semmihez, hogy bocsánat, de vegyészként kénytelen vagyok azt mondani, hogy ez nem egyéb hiedelemnél.

– *Ugyanúgy, mint a Simonffy-novellában a paprika hosszanti szelése vagy kockára darabolása ...*

– Az a forma. Az viszont fontos.

– *Hát más-más felületeken érintkezik a zöldségdarab a többivel. A könyvedet tulajdonképpen egy vegyész írta volna, a vegyész szemével.*

– Igen, ennek akkor lett volna piaca. A gyakorlat szembesült volna a tudománnyal. Tehát például: ha zöldséglevest csinálsz, a főlvágott zöldséget előbb kicsit párolni kell, és utána fölereszteni vízzel, vagy fordítva? Ennek az égvilágon semmi értelme, mert a végeredmény nem különbözik attól, ha rögtön ráöntöd a vizet. De nem is különbözhet, mert ugye nem sütöd meg, nem pirul meg, nem barnul meg, hiszen vizet ereszt, amikor párolod, és ezért nincs is különbség az így készült leves, illetve a rögtön feltöltött leves között.

– *Nem ad semmiféle extra ízt az eljárás?*

– Akkor adna extra ízt, ha száz fok fölé emelkedne a párolás. De a párolásnak nem az a lényege, hogy száz fok fölé menjen, mert az pirítás, hanem hogy száz fok alatt folyjék. Szokás a húst is megpirítani. A sült húsok felületét megpirítják egy kis zsírban, mondván, hogy az ízek akkor bent maradnak. Erről is kiderítették, hogy semmi értelme, mert az ízanyagok könnyedén átjutnak a kérgen, annak semmiféle visszatartó hatása nincsen. Ami fontos, az a megpörkölődött hús saját íze. Tehát érdemes megpirítani, de nem azért, amiért gondolják. Ami viszont fontos, és ezt sehol sem találtam, de én tudom, hogy fontos: amikor az ember pörköltet csinál, abban van pirospaprika, bors meg egyéb fűszerek. Ha ezt beleöntöd, rögtön adsz hozzá bort vagy vizet, és azzal együtt főzöd a pörköltet, akkor a fűszerek a lében, a szaftban lesznek. Ha viszont a pörkölt húsát addig forgatod a hagymán a fűszerekkel, amíg vizet nem kezd eresztetni, akkor a húsdarabok felületén lévő fehérjék denaturálódnak, és ennek során megkötik a fűszerek szemcséit, legalábbis ezek egy részét. De természetesen csak akkor, ha finomra vannak őrölve. Óriási különbség lesz a két végeredmény között. Előbbi esetben a húsdarabok lesznek fűszeresek, és az finomabb, mint ha csak a lé a fűszeres. Tehát ilyen dolgokról szolt volna a könyvem. Ezeket már biztos felfedezték, úgyhogy lemondtam róla, hogy ez ügyben valami újat akarjak mondani.

– *Nemzeti szakácskönyv lett volna? Vagy családi? Vagy európai? Esetleg a személyes, az európai kultúrkörhöz kapcsolható, de világjáró ember sokfelé kitekintő szakácskönyve?*

– Nemzeti szakácskönyvként gondoltam el. Szakácskönyv magyar kezdőknek. A különböző recepteket kritikával kezelve

tanuljunk főzni, és tudjuk, hogy mit miért csinálunk! Olyan szakácskönyvet akartam írni, amelyben a különböző sütési-főzési recepteknél rámutatok arra, hogy mit miért csinál az ember. Minek is van értelme, és minek nincs.

– *Általános iskolában, a fák és virágok napján az egész iskola kivonult Monostorpályi tölgyerdejébe, és osztályonként versenyeztünk. Mindig volt slambucfőzési verseny. Annyiféle slambuc készült, ahány osztály volt. Én például el voltam képedve, mivel nálunk úgy csinálják a slambucot, hogy a szalonnát kiolvasztják, a zsírban megpirítanak nagyon sok vöröshagymát és paprikát, és arra megy rá a szárasztésza, ha pedig az is megforrósodott, a víz. És akkor belerakjuk a krumplit. Sokan pedig, akik kvázi monostorpályibbak voltak, mint mi, a forró, hagymás zsírban kifehérítették a lebbencstésztát, tehát belerakták, és nem barnították, hanem megsütötték. Az bizony jobb volt, mint a másik változat, amikor nem a paprikás zsírban forgatták át a tésztát.*

– Rengeteg ilyesmi fordul elő. A lecsó, ugye! A zöldpaprika gyorsan megpuhul, és ha agyonfőzöd, ami nem azt jelenti, hogy órákig, hanem két perccel tovább, mint ameddig igazán jó, akkor puha, formáját vesztett valami lesz az eredmény, amelynek olyan íze van az én számban, amit nem kedvelek. Ha pedig úgy főzöm, hogy pont a megpuhulás előtti fázisig juttatom el, tehát nem ropog, de már nem is nyers, és van tartása, az fenséges!

– *Nem eszem meg a húslevesbe főzött paprikát, mint ahogy a hagymát sem. Apám azonban szereti mind a kettőt: csak felnőtt koromban kóstoltam meg ezeket, az állaguk, a színük, a lötytedtségük taszított, ezért nem szerettem. Az ízét, amely végül is a legfontosabb, ki se próbáltam. Egyszerűen gusztustalan volt számomra. Szóval az étkezés könyvekké történő formázásának a korszaka lenne a mienk, amikor nem a családi hagyományok, a családi receptgyűjtemények mennek tovább, hanem beszivárog az asztalunkra a világ? Nekünk otthon volt olyan könyvünk, amelyből anyám főzött, és amelyből mi is tanultunk.*

– Túrós Lukácsból én is főztem, a Váncsából is. A Kuglerből remek süteményeket lehet készíteni. Aztán következett a „táplálkozz egészségesen” című változat is: hogyan kell felhasználni a

konzervet, és hogyan a száraztésztát. És a dolgozók munkáját hogyan lehet a mirelittel, a fagyasztással, a fagyasztott dolgokkal megkönnyíteni... csak ezek után jöttek a nemzeti szakácskönyvek, az olasz, francia, arab ételek.

A fagyasztás mint olyan! A fagyasztással a zsíros szerkezeteket elroncsolja az ember. Az egyszerű túró, ami frissen olyan finom, ehetetlenné válik, ha lefagyasztoz, majd újból felengeded. És ez bármilyen zsírosabb ételre igaz. Engem meglepett, hogy erről se nem beszélnek, se nem tudnak.

– *Emlékszel arra a konzervre, amelyben tükörtojás volt? Sonkás tükörtojás! Katonaként szüntelenül csak néhány ételt kaptunk, és az egyik az úgynevezett gyíkhús volt, ami nem más, mint vagdalt hús. A másik ez a bizonyos egy szelet sonka volt, két tojás ráütve, konzervben. Mindenre hasonlított, csak tükörtojásra nem. A tojásfehérje meg gumivá változott.*

– A tojásnál a forma nagyon fontos.

– *Fagyasztott tojás?*

– A Columbia Egyetemen voltam tanfolyamon. Az ottani menzszakácsánál a *sunny-side up*ot, vagyis a tükörtojást, amit nagyon szeretek, gyorsan kellett rendelni, mivel ha az ember nem elég gyorsan mondta, már föl is dobta, és megfordította. Az amerikaiak többsége kétoldalt süti meg a tojást, amit én... hát jó, megettem, de borzalmas volt.

– *Majd jöttek a kreatív személyiségek szakácskönyvei, Végh Antaltól kezdve a tévésztárokig...*

– Az a *Száz szatmári parasztétel* volt. Abban sok jó dolog található.

– *Majd a Vasi parasztételek... és aztán jöttek a globális kultúrát képviselők.*

– Váncsa. Ő jó. A *Lakoma 2.* abszolút az internet szülötte.

– *Nekem túlságosan súlyosak ezek a könyvek.*

– Váncsát az ember azért veszi elő, mert röhögni is akar. Ebből a szempontból az első kötet az optimális.

– *Azért kiderült, hogy Váncsa alapján az arab ételek nem ugyanazok, mint amilyeneket Marokkóban ettünk.*

– Kicsit jobbak.

– *Hát pont erről van szó. Ezek inkább Váncsára jellemző receptek, nem pedig a muszlim kultúrára.*

– És itt nem is minden fűszer friss, és talán nem is onnan származó.

– *Az aszalt szilva nem friss?*

– Az aszalt szilva nyilván hasonló, de az sem mindegy, hogy milyen szilva. Vagy mekkora a cukortartalma, a szárazanyag-összetétele. A nemzetközi konyhánál egyrészt nem biztos, hogy azonos a fűszerháttér, másrészt hiányoznak azok az apró tudások, fogások, amelyeket csak az ottani szakács tud. A mennyiség se mindegy! Biztos te is csak meghatározott mennyiségben tudsz egy ételt megfőzni, mert ha ötször akkorát kell, akkor könnyebben elrontod.

– *Kizárólag négy személyre tudok főzni.*

– Ezzel én is így vagyok. Kisebbit se tudok csinálni, nagyobbat se. Bár egyszer a tanszéknek főztem egy kondér gulyáslevest, vagy harminc liter volt, nagyon izgultam, de felfalták.

– *Hát, van néhány étel, ami így is, úgy is menne. Mondjuk a pörköltet, a töltött káposztát vagy a töltött paprikát tudnám, de minden mást egyébként csakis négy személyre.*

– Abban az időben mikrobiológiával is foglalkoztam. A mikrobiológiának az egyik legnagyobb problémája az volt, hogy míg a laborméretű gombatenyészet remekül működött, és kitűnő antibiotikumot vagy más anyagot termelt, ha ezt száz köbméteres tartályba kellett átvinni, összeomlott az egész. A gomba tönkremegy, valami ugyan marad belőle, de nem termel antibiotikumot – ilyesmik fordulnak elő. Volt egy híres botrány, amikor Kossuth-díjat adtak valakinek, amiért feltalálta a húsz méter magas fermentortornyot, mert abban könnyebb áramoltatni a vizet. A Kossuth-díj osztása és a készülék elkészülésének a dátuma azonban valahogy elcsúszott. Előbb adták a díjat, és a gyártást csak utána próbálták ki. Kiderült, hogy ha húszezer egység tetránt termelő gomba kering ebben a sokméteres toronyban, akkor is csupán húsz egységet termel, mivel tönkremegy. A nyíróerők olyan erősek, hogy a gomba jelentős része elpusztul. Ez ipari probléma. De kicsiben is előfordul, hiszen az sem

mindegy, hogy milyen lábasban kevergetsz. Bizonyos dolgokat éppen abban a lábasban kell. Ahhoz már hozzá vagyok szokva.

– *A tejet ugyanabban az alumíniumlábasban főztük.*

– Nem volt szabad abban mást főzni, csupán tejet.

– *Pedig nem a zsidó szokásokat követtük, de nekünk is volt tejes, másra nem használatos edényünk.*

– Mert a tej könnyen összemegy, ha idegen anyag kerül bele, ha használat után nem mossák el tökéletesen az edényt.

– *Anyám kuláklány volt, nagy konyhát vittek a szülei, és tanítónőként is rendkívül változatosan főzött. A mi táplálkozásunkat meghatározta az, hogy változatos nyersanyagokat használt. Gyerekkoromban éppúgy megismertem a gombafélék ízét, a halakat, a spárgát... Az ötvenes évek legvégén falun spárgát ettünk, mert a bábaasszonynak, Böske néninek rengeteg spárgája nőtt a kertjében. Anyám nagyon gondosan főzött. A másik, ami meghatározta az étkezési szokásainkat, hogy anyai ágon tót család lévén erős a família szociális kohéziója. Nálunk társasági élet zajlott. Bár gyerekkoromban utáltam ezeket, mert azt hittem, hogy az ilyen alkalom csak a főzésről szól, ma már tudom, hogy nem volt igazam. A családnak szükséges kelléke a sok-sok eszmecsere. A névnap, a születésnap és egyéb évfordulók a nagy családi kérdések megtárgyalására adtak alkalmat: megvitatták egymás megsegítését, vagy kibeszélték a bossúságaikat. Gyerekként ezt nyilván nem érthettem. Végül is ezek a fajta változatos, a szociális alkalmakat megemelő, közös étkezések jó alapot teremtettek ahhoz, hogy felnőttként értékelni tudjam nemcsak a saját főzésemet, hanem az általa teremtődő alkalmakat. Igaz, nem hiszem, hogy kreatív vagyok a konyhában, szeretem az autentikusnak megtartható, hagyományos ételeket; bár ha valamit megismerek a világban, azt is megismétlem.*

– Én nem tudok kétszer ugyanazt főzni, mert mindig kísérletezem, és a végeredmény mindig egy kicsit mássá válik.

– *Ez sokszor jó, máskor viszont csomó dolgot kizár. Úgy gondolom, hogy a somlói galuska nem lehet más, csak somlói galuska. Az aranygaluska se lehet más, igaz, én nem tudom*

szakszerűen csinálni, de ha megváltozik az összetétele, akkor én azt nem fogom kedvelni.

– Ha valamit főzni szeretnék, akkor az interneten tíz receptet is megnézek. Mindegyik kicsit eltérő. Majd becsukom, elteszem a gépet: nagyjából tudom, hogy miről van szó, hogy sütni, főzni, párolni szokás-e, végezetül csinálok egy saját verziót. Olyannak, amilyenek a *tajine*-t csináltam, mielőtt elmentünk Marokkóba: kevésbé édesre, fűszerekben gazdagabbra, kicsit lédúsabbra, mint a szokásos.

– *Kevésbé volt tajine, mint a tajine. De jó volt. Na most, hogy egy arab mit szólt volna hozzá, azt nem tudjuk. Feltehetően csodálkozott volna, hogy mennyire hasonló az arab és a magyar, vagy a marokkói és a magyar ízlés, de hát ez pont olyan, mint a hortobágyi húsos palacsinta. Ami számomra nem egy összehajtogatott palacsinta, hanem az, ami be is van panírozva, és pörköltből készült darálék található benne. Tudom, hogy ez a másodlagos ételhasznosítást szolgálta, egy volt a háziasszonyi praktikák közül, hogy miként kell felfrissíteni a tegnapi pörköltet, de attól még emlékszem, hogy anyám egyszerre százat is készített, mert lefagyasztotta. Megcsinálta, bepanírozta, és ha valaki jött, akkor gyorsan kiszedte a mélyhűtőből, és megsütötte.*

– Tényleg jó lehet, kipróbálok.

– *A főzéseid vendégfüggők, vagy épp a pillanatnyi állapotodtól függenek?*

– Kettős. Vannak ritkán jövő, kedves vendégek, akiknek nem lehet akármit adni. Már csak Éva miatt sem. Én adnék ugyan, de ő nem engedi. Ha valakik gyakran jönnek, velük az ember már csak úgy viselkedik, ahogy szokott, és bevonja őket a saját maga kis körébe.

– *De ezek különbözőek?*

– Mivel Éva, aki hegedűs volt, sok napra, hetekre turnékon járt a Fesztiválzenekarral, ha egyedül voltam, mindig főztem magamnak – csodálkozott is mindenki. Normális dolognak tartottam, hogy ha nincs is társaságom, csak a kutyák, akkor se eszem csupasz kenyeret, felvágottat. Miért degradáljam a saját étkezési kultúrámat?

Úgy éreztem, hogy erre semmi okom nincs. Az a kis munka, amellyel el tudok készíteni egy ételt, hozzátartozik az életemhez.

– *Én is főzök, amikor egyedül vagyok. Azaz magamra is. Nem feltétlenül bonyolultakat, azokra többnyire nincs időm.*

– Néha csodálkoztam azon, amikor egyes hölgyek azon keseregtek, hogy azért nem szeretnek főzni, mert ha végre csinálnak valamit, azt felzabálják, és rögvest eltüntetik.

– *Ez olyan, mint hogy elolvastam a könyvet, és eltűnik.*

– Hiszen nem a végtermék a lényege ennek a dolognak, hanem a folyamata. A folyamat, az, ahogy előállítom az ételt, amihez persze hozzátartozik az elfogyasztása is. Akkor ér véget, amikor eltűnt. Soha nem értettem, hogy lehet ezt úgy tekinteni, mint szükséges rosszat. Teljesen idétlen életfelfogás terméke ez. Az élet rítusokból, folyamatokból, kapcsolatokból áll, és az ételkultúra ennek értékes és szép része.

– *Van olyan kaja, amit kizárólag étteremben eszel?*

– Az étteremben az ember leginkább kipróbál dolgokat.

– *Középiskolás koromban három évig albérletben laktam, mert utáltam a kollégiumot. Volt egy másik albérlő, aki a barátommá vált. Idősebb, munkát végző srác volt, sportoló, és valahogy, ha vasárnap ki-ki nem utazott haza a szüleihez, együtt mentünk el ebédelni a színház melletti Gödörbe. Engem ez a barátom tanított meg étterembe járni, ott alkalomnak megfelelően viselkedni. Amúgy minden városban van egy Gödör. Hét közben eldöntöttem, hogy mit fogok enni, de mire a rendeléshez jutottam, mindig sertésjavát választottam, Holstein módra. Abban minden benne volt, amit külön-külön is szerettem: a sült hús, a pirított hagymakarikák és a tükörtojás. Az a három évem úgy telt el, hogy havonta legalább kétszer ettem ilyet. Pont úgy, ahogy, ha vízparton vagyok, rendszeresen halat eszem. Strandon pedig lángost.*

– Engem is megfognak a nevek. Ha különleges neve van az ételnek... aztán kiderül, hogy rántott hús, csak bele van téve valami. Amikor étterembe kezdtünk járni, még számított, hogy milyen nevet kapott az étel.

– *Sárospatakon – nem tudom, miért voltam ott, valamikor az első házasságom ideje alatt történt, a vendéglő nevére sem emlékszem,*

a vár közelében valahol – volt egy szép nevű frissensült. Csíki sertéscsíkokcskák hasáburgonyával. Tarja csíkokra vágva, és mindegyik darab kipanírozva, kisütve, hosszúra vágott hasábkrumplival, hosszában szelt kovászos uborkával. Máig emlékszem rá, de az ízére is! Az, hogy ötven évvel később is megmaradt az emlékezetemben, az ételnévnek köszönhető. Biztosan a név mágiája teszi.

– Igen, de előfordul ez név nélkül is. Egyszer egy disszertáció opponense lettem Finnországban, ahol az a divat, hogy a disszertáns vacsorára hívja az opponenseket egy jobb étterembe. Ott ettünk egy különleges, sajtos halételt, ami rendkívül ízlett. Hazajöttem, nekiálltam, hogy rekonstruáljam. A sakkozók, úgy húszezer parti után, ha ránéznek a táblára, tudják, hogy miről szól majd a játszma. Ez a szakácsoknál is így van. Az igazi szakács az, aki, ha megkóstolja az ételt, meg is tudja csinálni. Rekonstruálja, hogy milyen alkatrészekből jött létre. Sok-sok évnyi főzés után jutottam el odáig, hogy – ha nincs agyonfűszerezve a kaja – íz alapján én is sok mindent meg tudjak csinálni. Ez a halétel úgy nézett ki, hogy főztél tengeri halat, fehér húsút, vastagon szeletelhető, és tejszínes krumplilevest készítettél. A tányérba beletetted a halat, mellé kék márványsajtot, és rámerted a forró krumplilevest. Elképesztő ízvilágú, pont olyan, mint amelyet Finnországban ettem. Olyan boldog voltam, hogy sikerült!

– Az étkezésnek a test fenntartásán túl, az individuum létezésének kiszolgálásán túl egyre erősebb szociális szerep is jut. Ez volt az, amit itt összegeztünk?

– Annyit tehetünk hozzá, hogy ez nem csak az étkezésre jellemző. Minden, amivel az ember foglalkozik, ilyen. Ha az ember kitalálja, hogy a levelek postára adásának bérmentesítését bélyegekkal lehet megoldani, akkor gyorsan kialakul a bélyeggyűjtés kulturális kompartmentje, szeglete. Ennek semmi köze nem lesz a bérmentesítéshez, rengeteg embert foglalkoztat, szabályai vannak, és így tovább. Ebből a szempontból ez nem különleges dolog – hanem ez a normális.

– Az étkezési kultúra megtanítása alapvetően melyik közösség, szociális csoport feladata? A családé?

– Alapvetően igen, de vannak egyéb helyzetek is, amelyek étkezések köré szerveződnek. Léteznek diplomáciai ebédek, vagy például ha a szervezet alkalmi összejövételén ötszázán ebédelnek közösen... Az embernek van egy konstrukciós képessége, amellyel a legegyszerűbb ember is él, aki tud néhány száz szóval beszélni. Mindenkinek van konstrukciós képessége: mondatokat képes előállítani. Minden olyan aktusban, amelyben az ember társasan vagy később egyedül vesz részt, ezt teszi. Bármire fogunk, abból konstrukció lesz. Csak ritkán adódik olyan mechanizmus, amely a konstrukció darabjainak a szelekcióját olyan irányba végezné, hogy az kizárólag az életfenntartást vagy a csoport fennmaradását célozza meg. Az ember a legarchaikusabb társadalmakban is rendelkezik bőséggel, a bőség pedig lehetővé teszi, hogy a konstrukció cizellálttá váljék. Számos olyan dolog belefér az aktusokba, amely nem feltétlenül funkcionális szükséglet. Az ember élvezkedik ezekben a mintázatokban, amelyek így létrejönnek. Az eredetük mindig valamilyen létfenntartási igény kielégítésére vezethető vissza, de a konstrukció természete olyan, hogy ha egyszer elkezdjük csinálni, akkor többet, bővebbet, nagyobbat, másképpent is akarunk.

– *Egy fogadáson már lehet látni, hogy az étkezés nem valódi étkezés, hiszen mindössze falatokat eszik a vendég. Az étkezés csupán oldottságot biztosító, a jelenlétet komfortosabbá tevő járulék.*

– Sőt, akár el is válhat tőle. A diplomáciai ebédre nem feltétlenül éhesen megy az ember. Amikor a fiamnak próbáltam ilyen dolgokra magyarázatot adni, azt mondtam neki, hogy minden kultúra komplexitása jellemezhető azoknak a kis viselkedési egységeknek a számával, amelyek egy adott funkció ellátásához szükségesek. Az étkezés esetében erre jó példa a nyúl elkapása. Louis Leakey,²¹ ugye, bebizonyította, hogy az ember is el tudja kapni a vadnyulat, ha ismeri annak a szokásait: rohan bizonyos rövid távolságot, aztán vagy jobbra, vagy balra fordul, vagyis cikcakkban fut. Ha az ember utánaszalad, és tudja, hogy elkanyarodik a nyúl, akkor ötven százalék a valószínűsége, ha jobbra vagy balra rávetődik, hogy a nyúl alatta lesz. Ezt ő bizonyította, a saját fogásával! A nyulat meg lehet fogni, és ha az ember megöli, széttépi, felfalja, mindez a primer

éhség kielégítése, ez az első fokozat. A második fokozat az, hogy megnyúzzuk, nyársra húzzuk, tüzet rakunk, és megsütjük. Kell hozzá tűz, nyárs meg esetleg egy nagy levél, hogy ne csöpögjön a zsír a szőrmebundánkra. A következő fokozaton, például az egyszerű paraszti konyhában már elérhetőek az evőeszközök, poharak, kupák, tepsik, tálak, számtalan dolog. Egyetlen ebédnél harminc, negyven, ötven darab különböző tárgyat használsz. Ha most egy diplomáciai ebédet nézünk mint végső komplexitású valamit, akkor ott bele kell számolni egyrészt az asztalon lévő evőeszközöket, ami ránézésre is borzasztó sok, és ehhez hozzá kell még venni azokat az eszközöket, amelyeket a szakácsok használnak, miközben ugyanazt a nyulat elkészítik. És bele kell számolni a mosogatógépeket, a vízcsapot és minden konyhai felszerelést is. Kiderül, hogy a tárgyak darabszáma exponenciálisan növekszik. Tehát a kultúra komplexitását a tárgyak számának exponenciális növekedése mutatja. És azt is, hogy hogyan nő. Ez egy általánosítható megfigyelés. Ha már az előbb a bélyeggyűjtést mondtam: bélyeget nagyon egyszerűen is lehet gyűjteni. Emlékszem, apám a fiatalabb éveiben gyűjtött bélyeget, de először csak magának, ami nagyon egyszerű folyamat volt. Ugye berakták a bélyeget valamilyen bélyeggyűjtő mappába. Aztán később kiderült, hogy ebből pénzt is lehet csinálni. A postán lehetett kapni letépett, levágott levél- és papírdarabokat, arról le lehetett áztatni a bélyeget, szortírozni és százas csomagokba gyűjteni, befőttesgumival megkötni – és akkor azt lehetett eladásra vinni.

– Ilyeneket magam is vettem gyerekkoromban – én élőlényes bélyegeket gyűjtöttem.

– Itt is látni, mennyire komplikálódik a dolog. Egyre több tárgy kerül bele a folyamatokba, és ha már nagyítót meg csipeszt is igényelsz (ugyan lehet szutykos kézzel is, de rendes bélyeggyűjtő hozzá nem nyúlna a bélyeghez csipesz és nagyító nélkül, mert néznie kell a fogazatot, hibátlan-e, és amelyiknek nem hibátlan, az már nem ér annyit), tehát minden ilyen kialakuló rítusokból összerakott kultúra növeli a tárgyak számát és a saját komplexitását. Ennek termodinamikai háttere van. A Carnot-féle körfolyamat az, amelyik azt mondja, hogy amikor az energiát munkává alakítjuk egy

folyamatban, akkor nagyon nagy a veszteség, ha az a folyamat egyetlen lépésből áll. Ha rendkívül apró lépésekben tudjuk ezt a munkát elvégezni, akkor az energiaveszteség egyre kisebb, a termodinamika törvényei alapján, ugye, negyvennégy százalék a lehető legkisebb veszteség. El lehet érni, hogy egyre komplexebb módon végezzem el a munkát, és az energia egyre jobban hasznosuljon így a munkává alakítás során. Ez nagyon általános törvényszerűség. Azt hiszem, hogy itt ugyanígy jelentkezik. Ha elindul egy kulturális folyamat, akkor az aprózódik, tárgyakkal telítődik, és egyre kulturáltabbnak gondoljuk.

– *A fogadásra, amikor a sok ezer lépésből végeredményben létrejön egy sok-sok tálcás, sok-sok evőeszközös közös étkezés, akkor jövök én, aki a már említett számbórt úgy ette meg, ahogy, miután a kínaiak nem engedik, hogy te szedj a tálból, hanem mindig a melletted lévő ember talál neked. A szerinte legfinomabb, számodra pedig legrémesebb falatokat. Nos, én nem csináltam egyebet, mint apróra daraboltam a megfőzött, zsíros, szőrös bőrt, és szépen elterítettem a tányéron. Módszeresen, élvezettel összekentem a tányért, hogy látszódjék, milyen sokat és milyen aprólékosan ettem. Az ételélményeid milyenek?*

– A legnagyobbat mondom, amely kulturálisan a legnagyobb. Volt Amerikában egy barátom, olajmágnás család leszármazottja, kutató, Picassók lógtak a kamrájában, mert nem volt hely a falon. Elvitt vacsorázni Washington legelőkelőbb éttermébe. Rendesen kellett felöltözni. Négyes asztalnál ültünk, amely magas cserepes növényekkel volt körülvéve, ezáltal teljesen izoláltak maradtunk. Az volt a szörnyű, hogy ha a pohár felé nyúltál, akkor a bokrok közül megjelent egy kéz, és azonnal töltött. Négy ember figyelte, hogy mit is kívánunk csinálni. Mindenkinek őrangyala volt, aki beavatkozott, nehogy véletlenül bárki is megerőltesse magát a villával vagy a sótartóval. Aztán hozták az enivalót, csigát, extra ételeket, mi pedig megettük. Azt gondoltam, ahogy az én kultúrámban megszokott, hogy jó, hát most felfaltuk a drága ételeket, elengedjük magunkat, és beszélgetünk. A meghívóm azonban egyszer csak fölállt, menjünk haza, otthon majd megisszuk a kávé, és beszélgetünk. Ez nem az a típusú viselkedés, amikor Pesten azért megyünk haza kávézni, mert

az étteremben drága – ez egészen más volt. Az elemi udvariasságot félretéve megkérdeztem, hogy miért. Itt eszünk a drága étteremben nagyon drága ételeket, és rohanunk haza. Kicsit csodálkozott, s azt mondta, hogy mindenki így tesz. Csak azért jövünk ide, hogy a feleségeink holnap elmesélhessék, itt voltunk. Ahhoz pedig nem kell itt ülni. Otthon sokkal kényelmesebb.

– *Eszerint már minden sajátos ételt megeszel. Amerikai hatásokra.*

– Donner barátom művelt, kulturált és gazdag ember volt. Négy gyerekkel, orvosfeleséggel. New Jersey-be költöztek, ahol az egyik szomszédja bíró, a másik ügyvéd, a harmadik valami igazgató volt. Tudod, mondták, nem akartuk, hogy a gyerekek hozzászokjanak a gazdagsághoz, azért költöztünk ide. Nem értették, hogy miért röhögök. Donnernek – 1965-66-ban járunk – lett egy kis kerti traktora, amellyel fűvet tudott nyírni. Mi két hónappal az odaköltözésük után jelentünk meg náluk. Éppen nyitott napot tartottak, ami azt jelenti, hogy kiírták az utcán, mikor lesz nyílt napja a családjuknak, amikor az összes szomszéd átjött – akik ügyeltek, hogy ne egyszerre érkezzenek félóra – , és vizitált. Valamennyi család beköszönt, teljes létszámban, és így szépen megismerkedtek egymással. Ez a bevált rutin. Donner felült a fűnyíró traktorra, mert olyat még senki se látott, öt percig fűvet nyírt, aztán megmutatták a télikertet, majd az egész házat. Mindenki mindenkinek bemutatkozott, és mindenki jól tudta, hogy félóra múlva fel kell állni, mert akkor megérkezik a következő család az utcából.

– *És mi lett Donnerral?*

– A Harvardon akart dolgozni, ugyanabban a laborban, ahol én. Kiderült, hogy ő mindent tudna hozni: vegyszert, felszerelést, ami neki nélkülözhetetlen, mivel szüksége volt egy tudományos közösségre. A Harvard dékáni hivatala ehhez nem járul hozzá, mert hát hogy képzeled, azért, mert gazdag, csak úgy bejön ide az utcáról? Folyamodjon egy alapítványhoz, nyerjen el támogatást, és ha tud hozni iratot arról, hogy pénzzel támogatják a munkában, akkor befogadják. Szomorúan mesélte, hogy hónapokig is eltartana keresni egy alapítványt, és hazament. Másnap aztán vigyorogva jött, hogy minden el van intézve. Kérdeztük, hogy mi van, hogy talált

alapítványt? Hát alapított egyet a fia nevére tegnap, és ma már itt is van a támogató papír. Elvittem a dékáni hivatalba, és elfogadták. Akkor kezdtem megtanulni, hogy milyen Amerika. Hát ilyen volt.

– *És mivé vált Donner?*

– Ő biokémiai kutatásokban volt érdekelt, bár végzettsége szerint orvos. A halálhormonnal foglalkozott. Még az *Élet és Tudomány* is írt róla – nem miattam, hanem maguktól. Volt egy nagyon bonyolult anyagcseremodellje, amelyben kellett lennie egy olyan hormonnak, amelyet death-hormonnak nevezett el, vagyis halálhormonnak. Ennek a hőmérséklet-szabályozásban kellett szerepet játszania, de nagyon nehéz volt az igazolása. Egyébként precíz ember volt. Végül az egyik gyógyszergyár laborjában kapott állást. Hogy aztán az igazi állás volt-e, vagy csak ugyanilyen, mint ez, nem tudom. Évekig dolgozott az ezzel kapcsolatos témákon, az irodalomban meg lehetett találni. Ahogy az ilyen kapcsolatoknál lenni szokott, egy-két évig leveleztünk, aztán ritkultak az alkalmak, és abbamaradt az egész.

– *Végül is az amerikai ételeket rajta keresztül voltál hajlandó elfogadni? Mások, mint az európaiak?*

– A gátlás megszűnt, de az érdeklődés nem jött meg azonnal. Az jelentett változást, hogy többé már nem féltem, ha vendégségbe kellett menni, és valamit adtak, amit nem ismertem.

– *És ha mozgott, amikor a tányérodra ültették...*

– Aztán hazajöttem, és itthon az első vendéglőben kiderült, hogy eszméletlenül gusztustalan, zsíros ételeket szolgálnak fel. Sokkszerűen ért az első vendéglő, mert óriási különbség volt a magyar konyha zsírtartalma meg a kinti között. Ez csak egy megjegyzés, most nem a magyar konyhát akarom minősíteni ilyen szempontból. Valószínűleg az én ételeim is iszonyú zsírosak, ha visszagondolok, de Amerikában hozzászoktunk a minimális zsírtartalmú ételekhez...

Jaj, ez nagyon érdekes volt: voltunk egyszer Houstonban egy barátommal az ottani fő étteremben, amiért két órát álltunk sorban. Oda nem lehetett előre bejelentkezni, hanem ott kellett állni. Ragaszkodtak hozzá, hogy sorban. Ez olyan hely, amit muszáj megnézni, mondta a barátom. Beengedtek, leültünk, és kiderült,

hogy múzeumban vagyunk, ahol van Goghtól kezdve Gauguinen át Matisse-ig mindenféle festmény lógott a falakon. És távol-keleti alkotások, szobrok, vázák. Elképesztően gazdag múzeum négy-öt teremmel, és ott működött benne az étterem. A tulajdonos étel- és művészetmániás ember volt. Az árak szokatlanul alacsonyak voltak, nyilván nem különösebben érdekelte őt, hogy a hely jövedelmező legyen. Én speciel homárt választottam, amihez kötényt adnak és megfelelő célszerszámokat.

A homárral másik történetem is van. Pár évvel később, a hetvenes évek közepén Amerikába kellett utaznom. A Jackson Laboratóriumnak volt egy kutatója, aki beltenyésztett törzsekkel dolgozott, és mi itthon gyorsan akartunk csinálni beltenyésztett haltörzseket. Bizonyos problémákat meg akartam beszélni vele. Egyik kollégám kint dolgozott New Yorkban, és megegyeztünk, hogy kimegyek, és elmegyünk Maine-be, ahol a Jackson Laboratórium működik. Ott állítják elő a nagyon híres patkány- és egértörzseket. De Maine-be, ahol mindössze turistaszezonban fordulnak elő látogatók, valamikor novemberben mentem. New Yorkból autóbusszal utaztunk Andrással. A buszvezető útközben többször megkérdezte, hogy biztos oda akarunk-e menni, mert ott ilyenkor senki nincsen. Mondtuk, hogy biztos, várnak minket. Megtaláltuk a pofát, elintéztük vele a tudományos részt, aztán másnap elvitt bennünket ebédelni – egy olyan vendéglőbe, ahol a legolcsóbb étel ötven dollár volt. Andrásnak se volt pénze, nekem se, hogy ötven dollárért ebédeljünk. Jött a pincér, és mindenki homárt kért. Amikor hozzánk ért, akkor néztük az árakat: lehetett főtt marhaszeletet kapni, ami a legolcsóbbnak bizonyult az étlap szerint. Mondtuk, hogy azt kérünk. A pofa rájött, hogy valami nem stimmel. Ránk szólt, hogy nyugodtan rendeljünk, a cechet a cég fizeti. De hát magyar virtus is van a világon: most mondjuk azt ezek után, hogy homár? Úgyhogy azt mondtuk, hogy mi marhát szeretnénk. Csodálkozott, de ha ezt szeretnénk, legyen. Megették a finom ételt, mi pedig rágtuk a száraz, undorító marhahúst. Visszamentünk New Yorkba, ahol egy másik tanítványom dolgozott, aki akkor éppen San Diegóban volt. Odarendeltem New Yorkba, jöjjön, és vigyen el bennünket egy

homárra. Szegény Hardi Robi. A homár finom dolog, ha jól csinálják – és iszonyú drága.

– *Nekem más típusú élményeim mediterrán vidékeken voltak, ahol étkezés után abszolút lehetett, sőt kötelező volt órákon át tartó beszélgetésekbe bonyolódni.*

– Kis étterem, ahol rögtön megkínálnak grappával, és mesélnek. Közben hozzák a kaját.

– *Melyik Fellini-filmben is van az antik zabálás?*

– A *Satyricon*ban. Látható, hogyan megy az ilyesmi. Időnként felfedezik, hogy kell ezt csinálni. New Yorkban elvittek egy étterembe, ahová két hónappal korábban be kell jelentkezni, mert olyan hosszú a sor. Nem volt zene, és nem volt étlap, de voltak kényelmesen nagy asztalok, térelválasztó növények és bútorok. Beültél, meg volt adva, hogy mikor kezdődik, és meddig maradhatsz ott. Az étel egységárban, valami huszonöt dollár, ami viszont akkoriban rengeteg pénznek számított. Az italért külön fizettél. Időnként tálakkal jelentek meg a pincérek, rajtuk a legkülönbözőbb ételekkel: zöldségek a vegetáriánusoknak, húsok a kannibáloknak. Ha akartál, akkor levettél belőle, ha nem, akkor nem. És nem mindig ugyanaz jött vissza, mindig kicsit más, de három órán keresztül áramlott az ételfolyam, miközben beszélgetni kellett, hiszen azért mentél, hogy beszéljess. Ide csupán azok jártak, akik mindezt élvezték.

Volt olyan, ha már belekezdtem, amikor épp végeztem a Ford-ösztöndíjjal, és készültünk haza, azt kértük, hogy mivel a hajójegy ára nagyjából megfelel a repülőjegyének, minket a feleségemmel hajóval küldjenek vissza Európába. Nem örültek ennek, de elintézték. New Yorkban felszálltunk a Queen Elizabeth II-re, azzal érkeztünk meg Franciaországba. Az üdülőhajókkal az a probléma, hogy ébren kell tartani és szórakoztatni az utasokat. Az első osztályon szmokingban járkáltak az urak, nagyestélyiben a hölgyek. A turistaosztályon, ahol mi is utaztunk, persze mindenben lehetett lenni. Volt egy szórakoztató brigád, show-műsorok voltak, stand upok, mindenféle időtöltés. Amiért az egészet mesélem, az azonban az étkezés. Naponta hatszor ültünk asztalhoz enni. Este tizenegykor aztán megnyílt a kapitány büféje, ami azt jelentette, hogy

kilencvenféle felvágott és száztízféle sütemény közül válogattunk, miután napközben amúgy is betegre ettük magunkat. Ott heverték a tálak, rendkívül gusztusosan. Az élvezetet cizellálta, amikor egyik éjjel megállt a hajó, mert jött szembe egy másik, amelyen valaki rosszul lett, és azon a hajón történetesen nem volt orvos. Átküldték az idős urat, aki útközben infarktuszban meghalt. A kapitány nagy lelkesedéssel közölte, hogy másnap tengerésztemetés lesz, mivel az úrnak nincsenek hozzátartozói. Mindenki lelkesnek bizonyult, végre egy esemény.

– *Egy hullá.*

– Hamarosan távirat érkezett: van örökös, aki ragaszkodik a hullához. Többet nem szóltak róla. Az osztrák pincérünk, aki úgy gondolta, hogy a Monarchia révén honfitársak vagyunk, megsúgta, hogy az urat a húsos jégszekrénybe akasztották fel.

Egyébként a hajón saját újságot adtak ki, amelyet reggelenként becsúszattak a kabin ajtaja alatt, és a legfrissebb eseményekről tájékoztattak bennünket. Volt sósvízi uszoda, édesvízi uszoda, agyagalamb-lövészet, minden, amit el tudsz képzelni.

– *A közelmúltban Izraelben hasonló élményem volt. A küldöttség elegáns hotelban szállt meg, mind a reggeli, mind a vacsora elképesztően gazdag volt. A reggelivel itthoni szokás szerint az egész napot el tudtam volna tölteni. Tulajdonképpen a vacsora is elég lett volna: délután fél hattól tizenegyig tartott, tetszés szerint, és akadtak olyanok, főleg az amerikaiak, akik öt órán keresztül kajáltak. Folyamatosan jöttek a japánok, az indiaiak, akik néhány perc alatt az egészet elintézték: mindent összeszedtek a tányérjukon, masszát keverték belőle. De nem ezt akarom mondani, hanem a következőt: három alkalommal ebédeltünk is, és a vendéglátóink mindháromat könnyű étkezésnek szánták. Mindegyik alkalommal tengerparti arab étterembe vittek bennünket, ahol valami oknál fogva csak a salátákból mindenkor tizennyolcféle készült. Egyszerű, de ízletes saláták voltak. Az, hogy a zsidó vendéglátók a vendégeiket képesek elvinni egy arab étterembe...*

– Én ebben politikát érzek: lássátok, micsoda szabadság van itt.

– *Lehetséges, mindenesetre hatásos volt. Tetszett. A hideg zöldségek mellett volt némi parázson sült hús is. Ezzel szemben,*

visszatérve a hotelhoz, ott ugyanezek a saláták voltak – ilyen szempontból eléggé globalizált az ellátás.

– Két dolgot teszek hozzá. Az egyik bizonyos értelemben az én megszégyenülésem. Az ember, ugye, kelet-európai. Harminc-negyven éve kezdtem el nyugatra járni, és, ugye, az a keleti szokás, hogy a vendéglátó feleségének virágot viszünk és egy üveg bort. Ezt Amerikában nem ismerik, mindig megdöbbenek, így aztán hamar leszoktam róla. Amikor az elején megjelentünk a virágcsokorral és a borral, akkor körbeálltak, néztek, hogy ugyan mit akarunk.

Na mindegy, amikor még létezett Nyugat-Németország, ott volt egyszer egy konferencia, ahol én is előadó lehettem. Akkor az átlag hotelár, mondjuk, húsz dollár volt. Én egy négyszáz dolláros hotelszobát kaptam, luxuskörülmények között éltem. Vittem magammal egy üveg tokajit, gondolván, hogy majd megisszuk azzal a kis csoporttal, amelyikkel gyakrabban akarok találkozni. Eljött az idő, előhúztam a tokajimat, és mondtam, hogy egészségére mindenkinek. A kis csoportba tartozott a konferencia vezetője, egy hölgy is, aki rám nézett, elmosolyodott, majd odaszólt az egyik asszisztensének, hogy menjen el, vegyen egy tucatot ugyanebből a márkából, és akkor mindenkit megkínálunk. Alig egy óra múlva ugyanabból a márkájú tokaji aszúból ott volt egy tucat üveg, valamint az enyém. Én pedig magamban égtem, mint a rongy, természetesen. Holott kedvesen, nem sértő szándékkal csinálták.

És az utolsó eset. Kenyában jártam, az UNESCO konferenciáján, ahol elvittek bennünket Nairobi kiváló éttermébe. Az étterem dzsungelszerű parkban, olasz dizájnér által a bennszülött kunyhók formájára épített különleges betonszörnyben működött. A felső tízezer gyerekei jártak oda, nyakukban súlyos aranyláncokkal és egyebekkel, ott álltak sorban, mivel csak úgy nem lehetett bemenni, de, ugye, minket beengedtek. Ott ugyanaz állt elő, mint az előbbi, New York-i történetben, azzal a különbséggel, hogy afrikai zene szólt, és szerintem a napközben a közeli nemzeti parkban elhullott állatokat tálalták fel: hozták a krokodilt, elefántot, zebrát, antilopot, mindenféle húsokat, óriási tálakat, jól megsütött, szaftos és ízletes dolgokat. Aki kért, annak adtak. Teljes estén át vadhúsokkal szolgáltuk ki magunkat.

– Pekingben működik egy úgynevezett éjszakai piac, ahol különböző vidékek kajáit árulják, nyársra tűzött skorpiótól kezdve a vizeletben főzött veséig, kutyától kezdve gyűrűvé sodort lóbélíig. Hányingerkeltő volt, amikor láttad, ahogy ropogatják a birkaszemet, és kibuggyan az üvegtest a falatozó szájából. Nem is tudtam enni, mert a szag elviselhetetlen volt.

– Rockenbauer Pálnak²² volt egy története Mongóliáról, ahol tévériporterként járt. Természetesen lakomával látták vendégül. A története arról a levesről szólt, amely úgy készült, hogy vettek egy kecskét, lecsapták, fölhasították a hasbőrét, és vörös izzásig hevített köveket dobtak bele, majd bevarrták, és tűz fölött megsütötték. Ahogy kész lett, kiszúrták, egy edényben felfogták a levet. Ez volt a leves. Ugye, szegény Rockenbauer majdnem meghalt, de az igazi bajt az jelentette, amikor érkeztek a leves utáni fogások. Ő volt a díszvendég. Emiatt egy főtt birkafejet tettek a tányérjára, amelynek kidülledtek a szemei, isteni szerencse, hogy nem hánytá le. Zseniális ötlete támadt. Mellette ült a vendéglátók legöregebb bácsija, úgyhogy fogta a főtt fejet, és azt mondta, hogy ez a legöregebbet illeti. Mindenkitől óriási elismerést kapott, mert ugye a legfinomabb falatot átadta. Így úszta meg a düledt szemű főtt birkát.

– Nekem is vannak kényelmetlen megszegyenüléseim, amelyeket nyilvánvalóan inkább csak én éreztem annak. Mindig a viselkedésemmel volt baj, nem az étellel. Például Kínában, Pekingben. Valami a mi halászlevünkhöz hasonlító, bő levű, sokzöldséges, csípős levest kaptunk, vekni nagyságú békákat főztek bele. Kedvelem a békát, ezzel semmi baj, ám én úgy ettem, mint a halászlevet, lével. De közben láttam, hogy minden asztaltól bámulnak, vihognak. A kínaiak vihogásánál nincs megalázóbb hang. Végül már az egész étterem röhögött, mígnem felfogtam, hogy rajtam. A szecsuanai borstól zsibbasztó léből mindössze a húst kellett volna kiszedni.

– Én nem voltam Kínában, de járt ott egy hölgy tanítványom, akinek a papája jeles, tudós férfi. A kínai akadémia látta őket vendégül. Az irodalomból ismerjük azt az ételt, amikor egy majmot lekötözve behoznak, és levágják a koponyatetejét, hogy kikanalazzák az agyvelőt. Mindezt akkor a kislány előtt csinálták, aki

ettől elájult. Igazából annyit látott, hogy egy éles kard suhan, és máris ott volt előtte az ennivaló.

– *Miféle ételsorban lehetett ez a fogás! Érdekes, hogy nemzeteként mennyire más az ételsor. Van, ahol a levest eszik a végén, máshol a salátát elől... vajon miért?*

– Az én rendszeremben ilyen magyarázatoknak nincs értelmük. Van a rítus, amely kialakul, és az rögzíti a sorrendet. Az embernek a konstrukciós készsége mellett van némi hajlama a racionalításra, amely egyébként minden állatban megvan: egy ragadozó vagy egy nyúl is tud bizonyos elemi szinten racionálisan gondolkodni, tudja, hogy ha ott ment be, akkor ott fog kijönni. Ezért az ember a racionalitással akar valamilyen magyarázatot fűzni a rítushoz, ami teljesen mindegy, hogy jól hangzik-e, de az biztos, hogy nincs értelme, hiszen a rítus nem a racionalitásból építkezik, hanem szokásból, mintákból.

– *A majmoknál van ételsorrend?*

– Nem hiszem. Kutyáknál van, mindig a legfinomabbat kell elsőre enni, és csak akkor enni a következőt, ha ez már elfogyott. És a kutya mindig éhes. A majmok kevés húst esznek, leginkább bogyókat meg gyümölcsöt, levelet, rügyet fogyasztanak. Na és férgeket. És mindenki egyedül teszi. Nincs tál, amelyből válogathatnának.

– *Tehát ez emberi tulajdonság?*

– Ez teljesen emberi tulajdonság. Evolúciós mérték szerint a bőségtől nagyon új dolog. Ha belegondolsz, a perui indián törzsek az Andokban csak annyit szednek, amennyit muszáj, és mindent megesznek, amit megszereztek. Nem alakult még ki az a rítus, hogy az ételeket díszíteni, sorba rendezni is lehet. Ez későbbi fejlődés eredménye, annak nyomán, amit az előbb tárgyaltunk: hogy minden ritualizálódik, és mellőzhető elemeket kezd magában foglalni. Ezzel lehetne vitatkozni, hogy ez fölösleges-e, vagy sem, miután a rendszerezés és a kreatív készség alapadottság: olyan, mint a légzés vagy a beszéd. Ennek a „kinövéseit” úgy tekintjük, mint a beszéd esetében: ha a tömondatokon túl valaki túlságosan cizellált mondatokban beszél, akkor megszóljuk, hogy fölöslegesen teszi. Néha akkor is megszóljuk, ha ismételt, hosszasan beszél olyasmiről,

ami a téma szempontjából érdektelen. De az szélsőséges eset, amikor azt mondjuk valakire, hogy locsog. A normál emberi kommunikációban azt várjuk, hogy az kerek, értelmes történet legyen, fölösleget ne tartalmazzon. Ha valaki csakis a lényegét mondja el, akkor arra oka van: siet, nem ér rá. Meggyőződésem, hogy maga a történet mondása, várása, hallgatása genetikai okok miatt jelentkezett. A közösség fennmaradásához szükséges, hogy a résztvevők figyeljenek a történetre, mert a történet a közösségről szól: a közösség tagjairól, ott előfordult eseményekről, a közösség... hogy is mondjam, a közösség személyiségének a részei a történetek, ezért fontos azokat elmondani. A tagjai általuk jutnak hozzá a közösséget felépítő kultúrához, rítusokhoz és egyebekhez. Ez alapvető ember tulajdonság. Szeretünk történeteket hallgatni, mondani, kritizálni. Az modern dolog, hogy a különböző közösségek egymás történeteire is odafigyeljenek. És most ebben a fejezetben étkezési történeteket meséltünk, remélem, az olvasók nem lankadtak el a végére.

Utazomajom.hu

– *Az európai ember kultúrájában az utazással szembeni elvárások éppen a mi életünk idejében alakultak át.*

– Az ember evolúciós világéletében szeretett utazni, a fejezetünk címe is erre utal. Igazán sajnálom, hogy nem én találtam ki, de bárki megnézheti az interneten, ez egy létező honlap címe: *utazomajom.hu*.

– *Az úti beszámolók, naplók, levelek szerint egykor az utazók az egzotikumok rögzítésére fókuszáltak, lett légyen szó vallási vagy egyéb érdekességekről, értékekről, kultusztárgyokról. A turizmus megjelenésével párhuzamosan aztán más funkciók jelentek meg és kerültek előtérbe. Van, aki rekreációra vágyik, más speciális kulturális ismeretek szerzésére törekszik – az otthontól való távollétnek ezer és egy oka lehet. Mennyire igénye az embernek a helyváltogatás? Kulturális, vagy humánökológiai alapokra visszavezethető emberi jellemző ez?*

– Erre kész mondanivalóm van, már többször elgondolkodtam rajta. A humánétológia alapjai szerint az ember, miután elvált a csimpánzoktól, először vándorló életmódra tért át, amit az tett szükségessé, hogy a néhány családból szerveződő, nagyobb ősi közösség nem volt képes elegendő táplálékot találni az addigi, szűk fél nap alatt bejárható területen. Ilyen kis laktéren, pláne ha a csoport szüntelenül ott tartózkodik, hamar elfogy az élelem. A következmény az volt, hogy vándorolni kellett. Majd amikor egyre nagyobbak lettek a közösségek, mert ez az együttműködés evolúciós szempontból nagyon sikeres volt, megjelent a táborozáshoz kötött életmód. Azt is tudjuk, hogy a *Homo erectus* Afrikából indult el, és különböző helyekre, több kontinensre is eljutott. Ez azt jelzi, hogy a genetikai felépítésünkben van egy olyan komponens, amely arra készíti, hogy új helyekre menjünk, új ökológiai fülkébe pillantsunk be, ahová magunkkal visszük a magunk szociális fülkéit. Mindez része az ember

viselkedésmintázatának. Vannak olyan fajok is, amelyek rendkívüli mértékben kötődnek a születési területükhöz. A mezei egér például generációkon keresztül mindössze százötven négyzetméteres területen él. Más fajok ugyancsak lokális röghöz kötöttek, de akadnak, amelyek vándorolnak: például a vándorpatkány vagy a vándormadarak. Idővel az ember is ilyen vándorló fajjá alakult.

– *Ezek a kozmopolita fajok?*

– Ez attól függ. A madaraknál van költésre alkalmas ökológiai fülke, ahol az utódokat nevelik, és van egy másik fülke, amelyben élni lehet. A migráció pontos okát nagyon nehéz kideríteni. Azt tudjuk, hogy például a fekete rigók, akik ma városban élnek, háromszáz éve még vándormadarak voltak, és telente Olaszország déli részeire mentek. Azt is biztosan tudjuk, hogy a vándor fajok a hőmérséklet, az időjárás miatt mennek hosszabb-rövidebb távolságra. Vannak csodálatos dolgok is: a királylepke például minden évben négyezer kilométeres távolságot repül, aminek semmi értelme, de valahogy kialakult, és működik. Az evolúcióban sem lehet mindig racionális okokat találni a dolgok mögött.

Visszatérve az emberre: alapvetően az, hogy egy másik helyre menjünk, egy lehetőség: nincs olyan viselkedési mechanizmus, amely ezt gátolná. Nincs bennünk olyan szabályozás, amely megmondaná, hogy na, most itt kell maradnunk, többé nem mehetünk el innen, mert ez a mi helyünk... hazát akartam mondani.

Mintegy tizenkét-tizenötezer évvel ezelőtt, amikor az archaikus társadalmak már túlságosan sok jó helyet foglaltak el, és nem lehetett csupán a vadászatból megélni, hanem agrártevékenységre kényszerült az ember, a helyváltatáshoz való viszony alapvetően megváltozott: az ember hozzákötötte magát a földhöz, és azt gondolta, hogy ezentúl ebből a földdarabból fogja ellátni magát. A táplálék nyersanyagainak előállításáért eleinte a gabonák termesztését jelentette, majd később a zöldségeket, fűszereket, bogyókat, minden egyebet. A végleges letelepüléssel együtt járó parasztgazdaság az állatokkal kiegészülve már teljesen el tudott látni egy kisebb embercsoportot, de ez már kultúra.

– *Vavilov [23](#) géncentrumelmélete szerint a korai kultúrákból nem volt több egytucatnyinál. Valamikor az időszakításunk előtti*

tizenharmadik évezred környékén alakultak ki a kulturális centrumok: ezeknek ökológiai szempontból sok közös vonásuk van, egyebek mellett mindegyikre jellemző, hogy mezőgazdasági életmódra alkalmas területek, és mindegyik a mediterráneum sávjában helyezkedik el. Bőségesen el vannak látva civilizációs élőlényekkel, vagyis olyanokkal, amelyek, ha másként nem is, de táplálékként bevonhatók az ember kultúrájába.

– Víz is kell hozzá...

– *Természetesen. E géncentrumokban változatos körülmények között is élni tudó vagy természetű növények voltak. A Homo erectusok is mintha e területek közelében éltek volna. Meghatározott fajta éghajlati, környezeti körülményeknek megfelelő módon terjedtek el, aztán később, de még a jégkorszak előtt az ember már a hidegebb helyekre is felment. Szóval az erectusok már ismerhették az ember számára leggazdagabb élőlényforráshelyeket.*

– Hogy a heidelbergi meg a neandervölgyi ember mennyire volt külön faj, azon lehet vitatkozni. Egy lapockacsont alsó feléből az antropológusok mindjárt egy egész fajt képesek felépíteni, és egy őstörténetet is kigondolnak hozzá. Holott az ilyen anatómiai sajátosságok gyorsan változnak, és sok az egyéni variáció is. Nem kell mindent komolyan venni.

– *Persze. Amúgy pedig nem egyetlen ember vándorol, hanem a közössége. És az ember, azon túl, hogy az igényeit ki tudja elégíteni, oda megy, ahol a számára legfontosabb élőlényközösség található.*

– Az elején természetesen, mivel ennek egyszerűen nincs egyéb módja. Az odamenés lehet periodikus: például amikor a bölénycsordákra várnak, mert azok nem maradnak helyben, hanem elmennek, majd később visszajönnek, és meg lehet szárítani a húsukat. Voltaképpen ez is a gazdálkodás egy formája. Elvileg a bölények után lehetne menni, de egy csomó gyerekkel már nem. Amikor már igazi közösségek vannak, ha már beszélnek egymással, és valódi közösségeket alkotnak, akkor sokkal fontosabb a belső világ, mint az, hogy most éppen hol élnek. Nyilván szelektálni kell a kedvező helyek között, és ez később egyre több konfliktust okoz, de akkor már nem arról van szó, hogy kötődünk egy bizonyos fülkéhez, és oda akarunk menni, hanem visszük magunkkal azt a fülkét,

amelyet adaptáltunk. A sivatagban létezik fülke, de a jégsivatagban és a mediterránban ugyanúgy. A befelé fordulást látom itt döntő folyamatnak, azt, ahogy az ember mindent megtesz a saját maga által elképzelt fülke felépítéséért.

– *Ez indokolhatja, hogy az eredetileg a nem mindennapi életfenntartásával kapcsolatos mozgásnak utóbb kulturális okai is legyenek? Arra gondolok például, amikor a harmadik századtól kezdve a keresztények elkezdik felkeresni a világképüket meghatározó szent helyeket, vagy amikor mások a saját isteneik lakóhelyeit keresik. Vagyis mind törekszenek a saját világképük fenntartására, és vándorlás közben keresik annak a mozgatórugóit.*

– Az agrárium megjelenése után a társadalom egésze többé sosem vándorolt. A görögök lokalizált területen virágoztatták fel a saját kultúrájukat – ők nem különösebben vándorló népek. A keresztény dinasztialis kultúrák vándorlásai politikai okokra vezethetők vissza: meghódítani a Szentföldet, és megszabadulni a fiatal generáció egy részétől azáltal, hogy a népfelosleget elküldjük a szaracénok legyilkolására, aminek következtében otthon nyugalom lesz. Amint megjelenik a termelésben a fölösleg, és az embernek már nem kell agyondolgoznia magát, hogy megéljen, komoly problémát okoz, hogy a fiatalokkal, a belépő új generációval kezdeni kell valamit a pubertás után.

– *A rómaiak ezt területfoglalással oldották meg. A fiatalokat férfikoruk közepéig egyszerűen elvitték katonának.*

– Ezzel tudtak újabb megművelhető területet szerezni maguknak. Ez is egy megoldás.

– *Az iszlámban is ezt követték, miközben a más vallásúakat szigorúbban adóztatták.*

– Az is egy megoldás, hogy az ifjakat elküldjük messzire, szent harcra, és aztán reméljük, hogy közülük nem sok fog visszatérni – így könnyebben rendezhetők a belső viszonyok. De a fölös aktivitás csökkentésének sok egyéb módja is van, nem csupán ilyen kegyetlenek. Indiában például ott a jóga, a meditáció – a befelé forduló vallások így oldották meg a problémát. A fiatal indiai férfiakat nem nagyon lehetett hová küldeni, de azzal, hogy naponta órákig meditáltak, még idősebb korában is lekötötték ezt a réteget. Ez

ugyanaz, mint nekünk a tévé. Honoluluban meséltem neked egyszer, hogy a belvárosban vita volt az ottani lakosok között, amikor egy rendőr ráordított az egyik gyerekekre: „Go home and watch TV !”²⁴ A rendőr pontosan tudta, hogy mire szolgál a tévé: ne az utcán randalírozzon, hanem üljön, és nézze a készüléket. Ha nem lenne tévé, mit csinálna? Kimegy az utcára a haverokkal, isznak, drogoznak, lányokat kergetnek, felborogatják az autókat. A televízió a fenti probléma megoldásának egyik békés, modern eszköze.

– *A személyes aktivitás valamilyen irányba kanalizálása bizonyosan csökkenti a társadalmi aktivitást. De az utazási láznak egyéb okai is vannak, főként a mindenféle emberi kíváncsiság, érdeklődés. Az biztos, hogy az európai eredetű kultúrákban az utazáshoz való viszony jó száz éve megváltozott. Ez növeli a saját, hagyományos kultúra töredezettségét: magasabb lesz az individualizáció mértéke, a sokféle partikuláris érdeknek kiszolgáltatott egyén pedig kevésbé lesz bekapcsolható ösztársadalmi folyamatokba.*

– Amikor katonákat küldesz egy terület elfoglalására, azzal a közösség is célt kap. A fiataloknak életcéljukká válik, hogy elfoglalják a területet, hogy mindenkit kardélre hányjanak, és berendezkedjenek az elfoglalt helyen. A modern háborúban már másképp zajlanak az események. Ma a turizmus jelentősége nőtt meg óriási mértékben, ami szintén célt ad: „Megyünk Olaszba, Spanyolba!”. Igaz, hogy mindent meg lehet nézni a televízióban és a könyvekben, ráadásul olyan zsúfolt menetrenddel megyünk, hogy semmit se tudunk alaposan megfigyelni, amit látunk, ráadásul annak is elfelejtjük a nagy részét. De az utazás egész évre célt ad, végig arra készülünk, hogy ha nyáron végre elmegyünk két hétre, majd mindent megnézzünk. És persze ha ők is voltak, akkor nekünk is mennünk kell...

– *Ez birtoklásvágy? Egzotikum? Reprezentáció?*

– Nem, ez maga a közösség! A közösségnek kell, hogy legyen mindenki által elfogadható közös célja. Régen az volt a cél, hogy megmaradjunk, és minden generáció élje a saját életét. Most, amikor túl sok ember él a Földön és az egyes közösségekben, az elfoglaltság váltakozása nem a generációk ütemében történik.

Vagyis nem az történik, hogy amit az apám csinált, azt fogom majd én is, ha rám kerül a sor. Ennek egyrészt az oka az, hogy ma már jóval többen vagyunk, másrészt megváltoznak a munkahelyek, egészen új munkák jönnek létre, minden másképp történik. A régi, bevált generációs körforgás az volt, hogy a fiúk öröklik az apák mesterségét, földjét, és az életük értelme megegyezik az apákéval, aztán pedig majd nekik is lesznek fiaik, és ez így megy tovább. Ez a rendezettség mára teljesen felborult, mert annyi gyerek van, hogy legfeljebb csak egy-kettőnek lehet továbbadni a család tradicionális értékeit, a többi pedig más utakon indul el. Mindemellett olyan nagy az igény az új technológiákra, hogy akár egy generáción belül is megváltoznak a munkalehetőségek, és újabb fajta munkára kell felkészülni, mint akár harminc évvel ezelőtt. A turizmus ennek is az egyik pótléka. A kultúra mesterségesen kreál egy elérhető szolgáltatást, amely lehetőleg különböző szinteket, fokozatokat foglal magában – legyen tehát egy alacsony szintje, amely még elérhető a kevésbé tehetősek számára, de azért a legtetején iszonyú sokba kerüljön, hogy a gazdagok megtarthassák a szociális dominanciájukat. A lényeg, hogy lehetőleg mindenki menjen el valahová, és nézzen meg valamit.

– *Nem lehet, hogy ebben a véleményedben a saját utazásfóbiád is benne van?*

– Tiltakozom! Igaz, hogy nem szeretem a turizmust, de ez nem utazásfóbia. Gáborral és a mamájával egyszer Olaszországba utaztunk. A fiam mamája igazi múzeumfaló kultúrlény, aki nem adta alább napi tizenöt múzeumnál, miközben mi a fiammal, aki akkor öt-hat éves volt, úgy gondoltuk, hogy délelőtt és délután kettőt-kettőt, ha meg tudunk nézni. Ha már Olaszországban vagyunk, akkor inkább sziesztázunk, mert az észszerű szokás. Egyáltalán, igyekezzünk mindig úgy viselkedni, mintha otthon lennénk. Két hét múlva a fiammal ellenőriztük, hogy ki mire és mennyire emlékszik a látottakból. Kiderült, hogy míg mi egészen jól vissza tudjuk idézni azt a napi négyet, a feleségem természetesen alig emlékszik valamire abból a napi sokból. Egyszerűen lehetetlen annyi mindent befogadni. Mókuserék ez, amelyben szünet nélkül csak nézed és nézed az új szobrokat, képeket, kiállítási tárgyakat. Mindez nem több

önkielégítésnél, hogy na, most ez megint új, gyönyörű, szép, ilyen, olyan, amolyan... És mindeközben semmi sem ágyazódik be a hosszú távú memóriába. Ezt a fajta utazást valóban nem szeretem. Ha létezik egyáltalán valamilyen utazási fóbiám, olyan, amit elismerek, az elsősorban erről szól. Ha el kell mennem valahová, akkor elmegyek, és néhány dolgot rendesen megnézek. Ezenkívül persze rendesen ajánlanak még százhuszonöt további helyet, ahová el lehet menni, meg lehet nézni, de ezek engem már nem hoznak lázba. Olyan ez is, mint a cigarettázás, az alkohol és mindenféle más drog, ráadásul ugyanannyira ártalmas is, csupán egy látszatra másmilyen viselkedésforma. Amit az ember különösebb cél nélkül, ritmikusan csinál, azt nagyon nehéz okos célnak tekinteni.

– *A saját életemben az utazásnak van mintázata. Gyerekkoromban mi minden évben három országba mentünk el, egyszerűen azért, mert a család ezekben az országokban élt. Ez volt a hozadéka a nagy család tót és partiumi felmenőinek.*

– De bocsáss meg, ez nem turizmus! Annak semmi köze a turizmushoz, hogy a távoli rokonokat meglátogatjuk. Ez normális dolog, én nem erről beszélek...

– *Amikor átmentünk Komáromba, két nap volt a családé, az utána következő másfél hét pedig a Tátráé, a városoké. Illetve olykor a szlovákiai rokonok némelyikéé.*

– Ez a nagyobb közösség összetartó tevékenysége. Négy-öt éves koromban én is Erdélybe mentem apámmal és anyámmal, ma is emlékszem rá. Az ilyesmi nagy érték. Emlékszem, apám érdeklődött, hogy érzik magukat ott az emberek, mik történtek a románok alatt: persze mindennek politikai háttere is volt, de ez normális dolog. Ennek semmi köze a turizmushoz. Valami megjelenik ugyan benne a turizmusból, de az, amit én igazi turizmusnak hívok, mentes attól, hogy ismerősökhöz, rokonokhoz mész. A valódi turizmusban milliók vesznek részt, utazási irodák szervezik, mindenekelőtt pedig nagyon kötött programú, és azt a célt szolgálja, hogy amikor hazajössz, el tudd majd mondani, hogy voltam itt és ott, láttam ezt, azt meg amazt. Magam is voltam Spanyolországban, mert érdekelt, hol, mint élt annak idején Szent

Teréz. De a magam részéről ezt sem turizmusként fogtam fel: volt egy konkrét érdeklődésem, épp egy regény megírására készültem.

Persze olyan is van, hogy mégiscsak turistáskodik az ember: ha például Görögországba megyünk, megnézzük az Akropoliszt, az Olümposzt, a Szent Hegyet. Ez a kultúránk következménye, hiszen azt tanították nekünk, hogy ezek fontos helyszínek, ezek révén avattak be minket a civilizációba. Furcsa, hogy ha belegondolsz, él nyolcmilliárd ember a Földön; az ázsiaiaknak Párizs nyilván nem különleges célpont, de valószínűleg sok százmillió ember számára éppenséggel az. Párizsba elmenni és körülnézni elfogadható, értelmes cél, másfelől viszont az emberiség szempontjából ez teljes örület. Lehetetlen vállalkozás lenne minden embert odaszállítani, hogy megnézzék a várost – hová tennénk közben a párizsiakat? Velence belefutott a turizmusba. Mindez önmagában saját romlásába forduló szituáció. Nem látom a hasznát azon kívül, hogy a kultúra az üresen maradó, privát időre felkínál az embernek egy elfoglaltságot; alkalmi célt ad, olyan életérzést, amelyben feladatot találsz, és az végre is hajtható. És mindez elképesztő anyagi ráfordítással jár. Egész intézményrendszert tart el, amelynek alig van hasznosítható értéke.

– *Az ilyen turizmus sokfajta társadalmi funkcióval keveredik.*

– Én viszont csak azt nevezem turizmusnak, amely önmagáért van.

– *Én akkor semmilyen szempontból nem tekintem magam turistának. Akárhány helyre mentem a világon, mindenütt volt feladatom. Nemcsak azáltal, hogy felkészültem rá, az a legkevesebb, de mindig dolgoztam is. Vagy a saját elméleti ismereteimet ellenőriztem, vagy más munkák származtak az utazásból, amelyeknek szükségét éreztem. Számomra a turizmus a rekreáció mellett is mindig munkát adott. Mondjuk, a legutóbbi évtizedekben inkább könyveket írtam.*

– Hát, nem kell mindenben egyetértenünk. A jelek szerint a te utazásaidnak erősen személyes formájuk van: ha valaki így felkészül, akkor ott célja van: műveket hoz létre belőle. Ez nem turizmus. Az ilyen utazás természetesen tiszteletre méltó, és meghatározott funkcióval bír.

– *A japánok utazása talán megfelelő példa lehet erre. Az utazásaik során minden hasznos ismeretet rögzítenek, majd otthon bevezetik. Persze az se kizárt, hogy ez csak egy európai legenda, az önáltatásaink egyike, és nincs semmi alapja – talán tőlük kellene megkérdezni...*

– Itt a kulturális evolúció egy különös jelenségével állunk szemben: van egy hasznos, az ember genetikai háttéréből is támogatott vágyunk az iránt, hogy a megszokottól eltérő helyeken körülnézzünk. Ebből aztán a modern kultúra csinált egy professzionális, agyontámogatott, szervezett és a céljában tisztázatlan dolgot. Nekem ne mondd, hogy az a kétmillió ember, aki évente Magyarországra utazik, mind műveket alkot, körülnéz, meg készül a jövőjére. Nekem is akadnak idelátogató ismerőseim, és nem ezt látom. Kevés olyan van, mint te. Torzító faktor, ha az ember azt hiszi, hogy mindenki ugyanúgy csinálja, mint ő.

– *Nagy utazási élményedből származott valaha hasznod? Előfordult, hogy ilyesmi miatt vállaltál utazást?*

– Ez messzebb visz, és nehéz anélkül beszélni róla, hogy definiálnám, mit is értek haszn alatt. A saját tevékenységet mindenkinek a saját kultúrájához kell viszonyítania. Úgy lenni professzornak, hogy ki se tetted a lábad az országból vagy esetleg Pestről se, lehet, de akkor már foltja van annak, hogy te nagyon értesz, mondjuk, a csigákhoz vagy valamilyen ásványhoz, de máshoz egyáltalán nem. Lehet ugyan, hogy csupán faramuci, lehetetlen alak vagy, de a szakmában, amely nemzetközi, jelen kell lenned. Van ilyen társadalmi nyomás. Ha egy bizonyos foglalkozáshoz tartozol, akkor annak a szakmának a szokásait figyelembe illik venni. Amikor én biokémikus voltam...

– *Ezt nevezzük konferenciaturizmusnak?*

– Fiatalabb éveimben a molekuláris biológiában dolgoztam, amely akkoriban nagyon gyorsan fejlődött. Az új eredményeket nem a folyóiratokból lehet megtudni, ott már az egy-másfél éves eredményeket tették közzé, tulajdonképpen lerakattá váltak. A megjelenés pillanatában már mindenki tudja, hogy mi is a fejlemény. Leginkább azért küldték a közleményeket a folyóirathoz, hogy legyen valami írásos nyom. Szóval a publikációkat nem volt szabad

megvárni, el kellett menni és találkozni azokkal, akik írják azokat. Csak akkor vettek számításba téged is szakmailag, ha talákoztak veled, és tudták, hogy ez a kelet-európai tényleg tud ezt-azt. Ha nem beszéltél velük, nem fogadtak be a közösségükbe, és akkor nem fogadták el a cikkeidet sem. Reménytelen helyzet volt. A tudományos szakma rá van kényszerítve arra, hogy részt vegyen az efféle, nemzetek fölötti kapcsolatokban. Ennek nincs köze a turizmushoz, még ha úgy hívják is. Emlékszem, annak idején, még a szocializmusban, amikor mi is ilyenekre jártunk, a pártközpontban úgy gondolták, hogy ez buli: „Maguk azért mennek, mert így vesznek esőkabátot, nejlonharisnyát meg golyóstollat.” Aki benne volt, tudta, hogy ezt a szakmát személyes kommunikáció nélkül nem lehet művelni: számunkra az utazás eszköz volt, nem pedig cél. Rengeteg helyen jártam, mégis kevés helyről tudnám elmondani, hogy mindent megnéztem ott. Egy-két dolgot láttam, mert a vendéglátók általában gondoskodtak róla, hogy azért néhány fontos helyre eljussak, de mindenesetre ezek az utazások nem a turistáskodásról szóltak, hanem a tudományról. Láttam, hogy az adott helyen egy ember irányít-e mindent, vagy közösség munkálkodik, vannak-e fiatalok, milyen a támogatottságuk, és így tovább. Ezek nem mellékes tapasztalatok. Amikor Ford-ösztöndíjjal tartózkodtam az USA-ban, szerencsémre számos helyre el tudtam menni, mert működött egy intézet, amely a legapróbb részletekig mindent megszervezett az ilyen utakhoz.

– *Ez melyik évben volt?*

– '72-ben vagy '73-ban. A szakmával akkor és így tudtam találkozni. Olyan emberekkel, akik éppen a csúcson voltak. A DNS-es Watsonnal²⁵ jó két órát beszélgettem, akárcsak Nirenberggel,²⁶ aki azokban az években kapott Nobel-díjat; mind nagyon készséges, figyelmes embereknek mutatkoztak. Amerikában sokkal udvariasabbak a külföldi vendégekkel, mint Európában, mert előbbiben ritkábban fordulnak elő. Itt összevissza rohangálunk, és mindenkinek elege van a többiekből. Ott esemény, ha éppen jön valaki. Olyannyira az, hogy számos városban működnek civil szervezetek, ahol hölgyek fogadnak, amikor odamész, és megkérdezik, hogy kit szeretnél meglátogatni, ők pedig segítenek.

Egyszer Tibor barátommal azt mondtuk egy ilyen helyen, hogy hétvégén egy milliomos hölgyhöz mennénk, esetleg egy milliomos családroz. Jót nevettek, és elkezdtek lapozgatni a kartotékban. Aztán közölték, hogy hát az igazság az, hogy csak két félmilliomost tudnak keríteni, de ők egy házban laknak, úgy jó lesz-e? Elfogadtuk az ajánlatot. Bostontól busszal kellett néhány órát utazni, és amikor kiszálltunk, valóban ott várt ránk két félmilliomos öreg hölgy.

– *Kocsival?*

– Két Oldsmobile-lal. Azt reméltük, hogy beszélgetünk kicsit, és aztán alszunk egy nagyot, mivel hullafáradtak voltunk. Ők azonban a beszélgetés végén felsikoltottak, hogy jaj, sétálnunk kell! Beültettek az Oldsmobile-jukba, elővették a tizennégy dioptriás szemüvegüket, és százmérföldes sebességgel elvittek minket sétálni a tengerpartra. Idővel aztán gondoltuk, hogy na, most már azért csak hazamegyünk. Ők meg visszaültettek az autóba, és iszonyú sebességgel odarobogtunk egy ugyanolyan házhoz, ahonnan elindultunk, és amelyről azt hittük, hogy otthon vagyunk. De nem: egy partira érkeztünk. Az összejevetelt egy svájci ruhagyáros tartotta, kétszáz vendéggel, nekünk pedig mindenkivel beszélgetnünk kellett, mert mi voltunk az esemény. Amikor végre találtunk valakit, akivel több mondatot is szívesen váltottunk volna, odajött a háziasszony azzal a felkiáltással, hogy „magát nagyon keresi valaki!”, és elhurcolt. Két óra múlva lett vége: hirtelenjében mindenki elsöpört, mi meg beültünk az autóba, és reménykedtünk, hogy most már aztán tényleg hazamegyünk, sőt talán még enni is adnak, mivel a partin csak ital volt. Már sötétedett, amikor újra megálltunk egy háznál. Nem az övék volt, hanem egy másik társasághoz érkeztünk vacsorázni. Mindenki velünk akart beszélni: a téma az volt, hogy abban a szörnyű diktatúrában hogyan kontrollál bennünket a kormány. Hiába mondtuk, hogy sehogy, csak néztek ránk kedvesen: értjük, persze, jó, nem kell róla beszélni, engem meg a guta megütött, hogy most hogyan tudok meggyőzni valakit arról, hogy nem tartanak állandó kontroll alatt. Lehetetlen volt meggyőzni őket, mivel ők már eldöntötték magukban, hogy állandó kontroll alatt voltam. Megvacsoráztunk, majd éjjel kettőkor végre hazaértünk a vendéglátóinkkal. Indultunk volna a szobák felé, amikor a hölgyek

megjelentek egy nagy tálca sörrel, és mondták, hogy már biztosan fáradtak vagyunk, terhes lehetett ez a sok parti, a vacsora, minden, úgyhogy na, pihenjünk, és beszélgessünk! Éjjel háromkor! Szörnyű volt.

– *A turizmusnak a társasági élettel összekevert formáját magam is mindig gyűlöltem, igyekeztem is mindig kimaradni az ilyesmikből...*

– Pedig ahhoz, hogy az ember egy év alatt igazán megismerjen valamit egy országból, ilyen típusú kalandok is kellenek. Másnap végig kellett néznünk a két hölgy diavetítési-sorozatát. Valamivel korábban Egyiptomban jártak, mindkettő ugyanazt fényképezte, így mindent kétszer kellett végignéznünk. Egyébként csodabogaraknak tartottak bennünket, diktatúrában élő, szegény állatoknak. Fix képük volt a mi életünkről, ezen semmit sem tudtunk változtatni.

– *Minden kontinensen ugyanezt tapasztaltad?*

– Igen, ilyen szempontból minden kultúra bezárkózik. Amikor valaki turistával találkozik, annak a felületi, mosolygós dolognak, amely lezajlik közöttük, semmi köze sem lesz a valódi élethez. Se a turista részéről, se azéről, aki találkozik vele. Közönséges ember egyébként nem is nagyon találkozik turistával, legfeljebb nagy tolongásban, járműveken vagy múzeumban. Egy turistának általában nincs alkalmja belelátni a való életbe.

– *A turista kíváncsi lenne egyáltalán ilyenre?*

– Amikor arról meséltél, hogy mi az utazás értelme, akkor ilyesmikről beszéltél: én meg erre azt mondtam, hogy a turizmusnak semmi köze a tieidhez hasonló utazási élményekhez. A turizmus egy megszaladási jelenség, amely arról szól, hogy az utazással kapcsolatos emberi késztetést kihasználva létrehoznak egy célszolgáltatást.

– *Ez a késztetés honnan ered?*

– Ez genetika. A késztetés azt jelenti, hogy mire van fogadókészség, mit teszünk meg örömmel, ha megszűnnek bizonyos kulturális tabuk, gátak. Nincsenek kannibáléttermek, és noha anyatejbár akad New Yorkban, sőt anyatejsajtot is lehet már vásárolni, azért ez a szélső határ. Nincs természetes késztetésünk rá, hogy egymásból együnk, ha tudjuk is, hogy még a modern időkben is előfordul ilyesmi. Arra van késztetésünk, hogy elmenjünk

valahova, de arra már nincs, hogy elegyedjünk. A kultúra nemcsak összeköt, de el is választ. A tagjait köti össze egymással, és közben az összes többitől igyekszik elválasztani őket. Az utazás célja nem az, hogy megismerkedjem az idegenek mindennapjaival, hogy tapasztalatokat szerezzek a másik kultúráról. Ehelyett az országnak azzal a csilingelő képével, változatával ismertetnek meg, amelyről a kultúra úgy gondolja, hogy fontos neki: csikós, gulyás, paprikás, Hortobágy. De hogy milyen problémák vannak a kórházban, az iskolában, az önkormányzatnál, azzal már nem traktáljuk a turistát.

– *Tudsz pihenni, amikor turista vagy?*

– Nem. Az a két-három hét kőkemény harc. Mindennap korán fel kell kelni, menni, gyűjteni a tapasztalatokat...

– *Izlandon sem érezted jól magad?*

– Rohadt hideg volt ott. Másrészt tele volt salakdombokkal, alig akadt egy-két hely, amely jobban látszott élőben, mint fényképen vagy videón. Vízesések, gejzírek. Nyilván társasággal voltam, abban jól is éreztem magam, de nem azért, mert láthattam, hogy a vulkanikus salakhegyek között gejzírek törnek elő.

– *Eszerint a turizmusnak nemcsak rekreációs indoka, de csoportfunkciója is lehet.*

– Igen, ha nem tudjuk megoldani, hogy itthon olyan közösségi élményben legyen részünk, amely a ránk kényszerített utazásban megvalósulhat. Egyébként ha reggelenként hozzám kellene jönnöd, hogy együtt reggelizzünk, majd estig beszélgetnénk, azután meg másnap is jönnöd kellene, majd egy héten át minden áldott nap, akkor nem tudom, hogy hajlandó volnál-e erre. Amikor elmegyünk Görögországba, Spanyolországba, különböző helyekre, akkor ilyesfélét csináljuk, csak hogy ne legyen nagyon kellemetlen, útközben megnézünk néhány helyszínt, addig se kell beszélgetnünk...

Könyörgök, a kultúrának a negatív, kellemetlen részeit is érdemes szemügyre venni! A kötelező viselkedésnek számos olyan formája létezik, ideértve például azt is, hogy választani mész, külföldre mégis és így tovább, amit azért végzel, mert nem akarsz nagyon kilógni a sorból, és mert az elmulasztásukért mindenféle retorzió jár. A kutyaaidomítás sem arról szól, hogy a kutya két lábon állva az orrán

egyensúlyozza a labdát, miközben a másik kettővel kosarat fon, hanem arról, hogy a kutya tanuljon meg úgy viselkedni a lakásban, hogy ne okozzon kárt, és nagyjából számodra is megfelelő legyen. Nálunk például rengeteg tárgy van, Janka mégsem tört össze soha semmit, pedig erre nem lett külön betanítva. A kiskutyák már minimális visszatartó erő hatására is hamar megtanulják, hogy mit vársz tőlük. Ez abban az értelemben nem nevezhető kényszernek, hogy nem kapnak büntetést, és nem is szükséges gyakorolniuk. Nem vered meg őket, mindent maguktól csinálnak, ahogy egyébként a normális gyerek is. A társadalomban rengeteg ehhez hasonló mechanizmus működik. Bármely kultúra a szabadságok és lehetőségek bonyolult szövevénye. Számos dolog tilos, de sok minden mást meg lehet: a lehetőségeket úgy kell kanyarítani, hogy idővel olyat is szabad legyen tenni, ami első nekifutásra tilosnak tűnt. Azért annyira élvezetes minden kultúra, mert az ember mindegyikben megtalálja azokat az utakat-módokat, amelyek segítségével úgy érezheti, valamennyire szabadon él. A kultúrák nem a szabadságról szólnak, hanem rítusokról, előírásokról, a viselkedés korlátok közé szorításáról, szabályozásáról – még ha erről nem beszélünk is.

– *A turizmus a rituális viselkedések egyik változatának is tekinthető? Az utazás turizmussá alakulása ilyesfajta cselekvésrendszer?*

– Igen, de ha belegondolsz, a legegyszerűbb dolgok is ilyenek. Gyerekkoromban például nem volt ilyen, ma pedig van: nézzük a híradót.

– *Hát, én nem nézem már legalább harminc éve.*

– De te mindenben különc vagy. Az átlagember nézi a híradót, még az én köreimben is. Televíziót általában persze nem nézünk, mert baromság, de a híradót nézzük, az elfogadott viselkedés. Ha elemezni akarnám neked, hogy konkrétan mit is észlelek a híradóban, azt kellene mondanom, hogy nem mást, mint egy teljesen eltorzított, az alantas ösztöneimet kielégíteni igyekvő cselekménysorozat kutyulékát. Mégis nézem, mert ez a szokás. Ha nem nézném, semmi bajom nem lenne tőle. Rengeteg ehhez hasonló kulturális folyamat van jelen az életünkben. A főépítészről a

varrónőig Almádi épp attól izgatott, hogy a gyerekeket most fogják ballagtatni – az egész országból jönnek az ünnepekre, teljesen megáll az élet. Nem kérhetsz tőlük semmit, ami egyébként a mindennapi szerepüknek megfelelne, mivel most azzal vannak elfoglalva, hogy szervezik a ballagást. És közben az én időmben még nem is volt ballagás.

– *Nem biztos, hogy az volt a jó...*

– Nem is értékítéletként mondtam! Az én kultúraelméletemben nincs olyan, hogy jó vagy rossz. A jó bennünk van: az, hogy kellemesen érzed magad, belülről jön. A kultúrának nincs olyan célja, hogy te jól érezd magad. A barlangban lakó ősünk ugyanolyan jól érezte magát, mint aki a felhőkarcoló apartmanjában lakik. Nem tudsz jobbat érezni, mint amire egy ember képes. A jó érzés alapvetően biológia, a kultúra csak fodrozza.

– *A biológia felelős azért, hogy képes vagyok jó érzésre, az pedig, hogy ez a jó érzés milyen formában jelenik meg, a kultúra kérdése?*

– Van olyan kultúra, ahol felhasítják az ellenség hasát, és az generál jó érzést. És van, ahol meg az, hogy elmennek Spanyolba. Van, ahol megnézik a híradót, vagy megnézik a valóságshow-kat. Amikor az első valóságshow bejött, emlékszem, hogy egyik este az akkori feleségemmel taxiztunk valahová. A taxis már-már hátrafelé fordulva vezetett, miközben én folyamatosan azon izgultam, hogy mikor megyünk neki valaminek, de ő csak mesélte lelkesen, hogy a két, egyszerre futó valóságshow miben egyezik, és miben különbözik egymástól, mert ő mind a kettőt nézte. A televíziók nagyon ügyesen nem egyszerre sugározták a programot, hogy mindenki meg tudja nézni mind a kettőt, és ne kelljen köztük választani. Be kell látnunk, hogy minél változatosabb a kultúra, annál inkább képes a tökéletes alkalmazkodásra: hadd töltsön el az az érzés, hogy te most alkotó módon fogyasztasz a kultúra kínálatából. Azonban az egésznek semmi értelme sincs, azon kívül, hogy megadja neked azt az érzést, hogy te most jól viselkedsz. Mondd csak, te egyébként hogyan készülsz egy útra? Mindennek utánanézel?

– *Ha én dolgozni akarok, akkor valóban felkészülök rá. Tudom, hogy nagyjából hova megyek, tudom, mit érdemes megnézni, amiből aztán vagy megmarad valami, vagy nem, és persze eldöntöm, hogy mi az, amit biztosan nem fogok megtekinteni. De ha például Ciprusra megyek, azt előre megnézem, hogy milyen sajtók közül lehet ott választani. Vagy melyek azok a gyümölcsök, zöldségek, amelyeket feltétlenül meg kell nézni a piacon, illetve milyen tengeri élőlények élnek a vízben. Ezt leszámítva viszont nincs merev programom. Csinálom, amit a nap kínál, annak ellenére, hogy akik velem jönnek, általában azt mondják, hogy merev, maximalista és hajcsár vagyok.*

– Na, akkor te nagyon rendes utazó vagy. Én, mivel valójában nem szeretek utazni, amikor valamilyen munkával kapcsolatos úton vagyok, ahol általában adott a program – konferencia, tudományos ülés másként el sem képzelhető –, akkor természetesen előre felkészülök. De az ilyen nem is tartozik az utazás kategóriájába. Csak idős koromban kezdődött el az, hogy szabadon lehet menni, valahova úgy utazni, hogy nincs konkrét feladatom – de az ilyen már élvezem. Az ember természetesen belenéz egy útikönyvbe, áttanulmányozza, mire is számíthat ott, ahova megy; de konkrét tervet soha nem csinálok, még hozzá két okból sem. Az egyik egy történet. Amerikában, New Yorkban dolgoztunk épp, és a középső feleségemmel két vagy három hétre elmentünk utazgatni; Lajtha Ábel, akinek a vendégei voltunk, elengedett minket...

– *Ki ő?*

– Világhírű neurokémikus. A papája Lajtha László zeneszerző volt. Nála voltunk, a neurokémiai intézetében. Amikor elindultunk a kirándulásra, a kezünkbe nyomott egy bédekkert: Amerikában mindent meg lehet találni, az ötdolláros hoteltől a kétezer dollárosig, erre tényleg előre kell készülni. Az ember a hozzá és a pénztárcájához illő helyre menjen, mert igaz, hogy máshol is befogadják, csak aztán ki kell fizetnie a számlát. Kaliforniában utazgattunk, és mindenhol a könyvben szereplő szállodába mentünk. Bár mi a lehetőségeink alapján nem a legalsó kategóriába tartoztunk, az első három alkalommal nagyon fura volt, hogy a fekete negyed közepén van a szálloda, ami ugye Amerikában általában a városok legszegényebb, legzűrösebb részeit jelenti, és rajtunk kívül

kizárólag feketék laktak benne. Meglehetősen furcsa helyekre vezetett minket ez a könyv. De hát Lajtha adta a bédekkert, és az azt írta, hogy minden megfelelő és használható. Mégis furcsálltuk, hogy éjszakáról éjszakára ilyen helyekre érkezünk. Idővel annyira felháborodtam, hogy mondtam a feleségemnek, add már ide azt a könyvet, itt valami nagyon nem stimmel. Megnéztem: 1935-ös volt. Abban az évben adták ki, amikor megszülettem.

– *Világos, a város azóta átalakult.*

– Minden épület állt, csak teljesen lerobbanva, és a minőség legaljára szállva – és ez volt a szörnyű. Kénytelenek voltunk a saját lábunkra állni, de túléltek. Amúgy én nem szeretek csoportot vezetni, éppen elég volt nekem a tanszék, amelyet vezetni akartam, így mindig átengedtem a vezetést annak, akinek lehetett. Az utóbbi években bárhová mentünk, Görögországba, Spanyolországba, Izraelbe, a legkülönbözőbb helyekre, mindig te voltál a vezető.

– *Vagy Izlandra...*

– Igen, Izlandra. Te voltál a vezető, én meg csak tettem a pikírt megjegyzéseket.

– *Valóban, például Izraelben, a Tiberias-tónál, ahol egy ókori zsinagógát akartam volna megnézni a rózsákat ábrázoló mozaikpadlója miatt...*

– Izlandon pedig, ahol négyszáz kilométerenként lehetett benzint venni, te azért nem vettél, mert volt még öt liter a tankban... Én pedig, ha önfeledt utazásra megyek, ahol élvezkedni akarok, nem akarok azon izgulni, hogy kifogy a benzin.

– *Igen, mondtad is.*

– Nem kell folyton az útikönyvet követni, hogy minden lapot ki lehessen pipálni, lehet csak úgy lézengeni is, és azt mondani, hogy igen, ez is nagyon érdekes. Én az utóbbi módszernek vagyok a híve. Ehhez nyilván az kell, hogy az embernek bármikor legyen lehetősége utazni, és ne úgy látogasson el egy helyre, hogy „most vagyok itt utoljára, Jézus Mária, mi lesz, ha most ezt nem látom”. Amúgy hány olyan érdekes hely van a Földön, amelyet biztosan nem fogok tudni megnézni, vagy mert idő, vagy energia, vagy pedig pénz nem lesz rá; hát akkor meg az, hogy most mit hagyok ki, teljesen érdektelen...

– Délfrancia területre rokoni kapcsolatok révén jutottunk el. A vendéglátó nagybácsi minden múzeumunkat kifizette. Adott három útikönyvet, autós- és turistatérképet, leírásokat, hagyta, hogy mi válasszunk ezekből, és amikor megtettük, akkor megcsinálta az időtervünket, majd a markunkba nyomta az ennek teljesítéséhez elegendő pénzüsszeget. A múzeumok ennyibe, a délutáni sütemény, a kétóránkénti kávé, a toalett és egyébek annyiba kerülnek, az útdíj meg emennyibe. És mindeközben a maga nyolcvanéves állapotára és sebességére osztotta be az időnket. Ennek köszönhetően nem volt terhes a dolog, és azt is megtudhattam, hogy mi a kényelem és a kulturális luxus.

– Kalitka... Volt egy tanítványom, akinek voltak amerikai, New Jersey-ben lakó rokonai, egy idős házaspár. Amikor már módjukban állt utazni, a barátnőjével együtt meghívták magukhoz két hétre. Mivel már régóta nagyon szerették volna megnézni New Yorkot, az pedig nagyon közel van New Jersey-hez, boldogan mentek. Igen ám, de hamar kiderült, hogy a bácsi meg a néni úgy gondolja: ők bolsevisták, akiket meggyőzően kell megismertetni az amerikai életformával. Ezt pedig legjobban a televízióval lehet. Napi programként nézték együtt a televíziót, hogy a keleti rokonok abból tudják meg, milyen nagyszerű ország ez. Néhány nap elteltével aztán szóltak a vendéglátóknak, hogy nagyon értékes információkhoz jutottak, de most szeretnének bemenni New Yorkba, megnéznének egy múzeumot meg ilyesmiket. Ezen elgondolkodtak. Centre kimérték, hogy a természettudományi múzeum az ötven cent, ketten vagytok, vagyis az egy dollár... biztos akartok majd Coca-Colát inni, az még egy dollár lesz, mennyi is a buszjegy... és mindezt oda is adta nekik. Meg volt határozva, mikor indulhatnak, és mikorra érjenek vissza. A repülőjegy kötött volt, így a helyzeten nem lehetett könnyen változtatni – így telt el a két hét.

De hadd meséljek el még egy börtönszerű kalandot. Ha az ember nem tervezi meg rendesen az utazását, bizony érhetik meglepetések. Arra számítunk, hogy mindenhol lehet lakni, mindenütt vannak szállodák, és semmi probléma nem adódhat, pedig... Bostonból Chicagóba mentünk: ott találtunk egy végleges szállást, amely egy gyönyörű tó partján állt. Induláskor úgy

számoltunk, Chicagóban nem érdemes helyet foglalni, mert egyet már foglaltunk. Igaz, ez csupán két nap múlva lesz hozzáférhető, de arra az egy éjszakára egyszerűen bemegyünk valahol egy szállodába. Be is mentünk egy szállodának kinéző helyre, a Grey House végállomásától nem messze. A tizenötödik emeleten magunkra csuktuk az ajtót, de rövid időn belül kiderült, hogy garniszállóba kerültünk: a szomszéd szobából sikoltozások, hörgések meg minden egyéb szűrődött át. Közben éjfél lett. A feleségem könyörgött, hogy menjünk innen. Mondtam neki, hogy ha ki mer menni, akkor menjünk, de én inkább megvárnám a reggelt a csukott ajtó biztonságában. Nyugodtan aludtam, arra gondoltam: végül is, amit ott csinálnak, nem veszélyes, ránk legalábbis biztos nem, szóval túléljük. A feleségem egész éjjel fenn volt, és számolta a numerákat.

– *Nagyon sok helyre vágyom a világban, de ha dönthetek, soha nem mennék Amerikába. Sokkal inkább utaznék Dél-Amerikába, Ausztráliába, Ázsiába vagy Afrikába; de Észak-Amerika iránt egyáltalán semmi sem vonz. Sem az Államokba, se Kanadába. Egyszer azt írtam, hogy a babföldeken kívül nem érdekel onnan semmi...*

– Pedig nagyon érdekes országok. Kanada gyakorlatilag egy bűnözésmentes Amerika: vagyis magas a technikai civilizáció, a francia hatás az angol területeken is érződik, és mindeközben az egésznek erősen nyugat-európai jellege van. Az emberek nyájasak, kedvesek, nem kell félned, hogy leütnek, és elveszik az órádat. Kanadában kellemes napokat töltöttem. Az USA fő vonása, hogy nagyon változatos. New York sajátos világ – az nem Amerika, az New York. Ott megtalálod az angolszász kultúra esszenciáját. Az angol filmeket a rendszerváltás előtt szűrve engedték be hozzánk, volt azonban néhány, mint az *Állatfarm*, amit illet ismerni, és odakint mi is meg tudtuk nézni. Elképesztett, hogy New Yorkban több ezer mozi van, és ezeket mindig játsszák valamelyikben. Ha minden héten megveszed azt a kis újságot, amelyikben a moziműsorokat sorolják fel, akkor az egész világ filmtermésének arra érdemes részét megtalálod.

A másik élményem a könyvesboltok voltak. Mások, mint nálunk. Kemény borítós magas irodalom gyakorlatilag nincsen. Illetőleg van a Barnes & Noble-nál, amely hatalmas, kétutcányi épületében minden létező könyvet felhalmoz.

Valahol Dél-Angliában voltam egy barátomnál, egy angol professzornál, és éjjel a gyerekek szobájában aludtam. A gyerekek rég felnőttek, akkoriban már unokák is voltak. A könyvespolcon állt egy jópofa, humoros kutyás könyv, amely nagyon megtetszett, és szerettem volna megszerezni. Másnap azonban hiába tettem megjegyzéseket a vendéglátóimnak arról, hogy mennyire érdekel a könyv, hogy milyen eredeti rendezési elv a kutya meg a humor, meg ilyesmik. Igen, mondták, ők is nagyon szeretik, és ezzel a dolog sajnós el volt intézve. Nem akarták nekem adni, ez nyilvánvaló volt. Arról ábrándoztam, hogy ha egyszer ismét New Yorkban leszek, elmegyek majd a Barnes & Noble-ba; belépek a boltba, balra mindjárt ott vannak a humoros könyvekkel megtöltött polcok, és ebből is fogok ott találni egy példányt. Erre egy évvel később került sor: elmentem New Yorkba, és amint lehetett, már rohantam is a Barnes & Noble-ba – és ott, balra, a humoros könyvek között éppen volt egy példány, amelyet meg tudtam venni. Ennek hatására nagymértékben megnövekedett bennem az elismerés a Barnes & Noble iránt. De ebből csak egyetlenegy volt a városban, miközben minden sarkon találtál egy *paperback*-boltot, ahol mindent meg lehetett kapni, ami itthon tilos volt. Óriási könyvtárat gyűjtöttem be onnan. Egyébként Amerika azért is jó a könyvek szempontjából, mert a könyveladást a postai könyvküldésre alapozták. Nincsen túl sok könyvesbolt, de rengeteg a hirdetés, és bárhol rendelsz könyvet, azonnal megküldik, ha pedig nem tetszik, két hétig bármikor vissza lehet küldeni.

– *Európai utazásaim során mindig a saját kultúránk tárgyi múltját kerestem. A városban, a kertekben, netán a múzeumban, egy romban. A térben testet öltött dolgokkal találtam szembe magam, élveztem az ezekben lüktető, hogy is mondjam... fizikai életet. Amikor Ázsiában voltam, kiderült (és meglehet, hogy Amerikában is ugyanez a helyzet), hogy a régmúltnak jóformán nincsenek tárgyi maradványai. Gyakorlatilag történelmi véletlennek és ritka kivételnek*

számít, hogy létezik a nagy fal, a hsziani agyagkatona-hadsereg vagy a Tiltott Város – ez egészen kivételes.

– Nekem eltérő a tapasztalatom. Mulatságos, ahogy az Egyesült Államokban száz-százötven évnyi történelmet próbálnak beépíteni a kultúrájukba. Az amerikaiak is szeretnének büszkék lenni a múltjukra – csak nincs nekik. Ezért ha a polgárháború idején bárhol volt egy csata, amelyben legalább öten elestek, akkor az érintett városban az híres összecsapásnak számít, és az utcákon mindenütt nyilak vezetnek a csata helyszíneire.

– *Mindent számon tartanak. Pontosabban a saját kultúrájuk eredetét.*

– Egy társasággal elmentünk a Cloistersbe, egy múzeumként funkcionáló épületegyüttesbe, amelyet Európából származó középkori épületek alkotnak: lényegében egy kolostor, amelynek minden követ áthozták, és újraépítették...

– *Képesek európai reneszánsz kastélyokat, épületeket felvásárolni, és tégláról téglára visszabontva átszállítani, majd újjáépíteni. Nem egy régi stílusú kertet is ilyen módon imitáltak. Egyébként Franciaországban is akad ilyesmi. Az utánzás vágya sok európai épületet, építményt is eredményezett a nyugati kultúra történetében – mondhatni, divatot teremtett.*

– A múltteremtésnek különös módjai léteznek. Nem csak a kulturális turizmus esetében működik, hogy egy rom megnézése által megalkotod magadnak a civilizációd múltját – az ilyesmi is hasonló. Ha az embernek van saját múltja, ez olykor mosolygásra készíti. Ehhez még egy történetet el kell mondanom, bár ez inkább a táplálkozáshoz kapcsolódik. Ugye a mélyrétegeiben minden emberi praxis szorosan kötődik egyfajta mentalitáshoz. Ehhez képest Amerikában egyszer kitalálták, hogy szeretnének francia sajtokat csinálni. Pedig tudjuk, nem véletlen, hogy a francia sajtokat általában Franciaországban állítják elő – attól francia...

– *Az ottani baktériumok és gombák nélkül az nehezen megy.*

– Pontosán. De odakint megvették egy sajt licencét, a franciák pedig abszolút pontos leírást adtak hozzá, valamint azokat a gombákat, amelyekkel a sajtot érlelni lehet. Amerikában fel is építettek egy gyárat, de a gondos előkészítés ellenére a végtermék

ehetetlen és bűdös lett. Ez mindkét félnek rendkívül kínos volt, ezért ezt követően egyfolytában hurcolták ki az újabb és újabb tenyészeteket, de az eredeti minőséget sehogy sem sikerült elérniük. Végre valakinek támadt egy normális ötlete: megvették a francia cég egyik vidéki telephelyét, körül köre lebontották, és Amerikában az egészet újraépítették. Attól kezdve ott is tudtak francia sajtot gyártani. Ebből is kiderül, hogy a megfelelő sajt nem egyetlen gombától lesz olyan, amilyen. A sajtüzem sajátos mikrobiológiai ökológiai fülke, és lehet, hogy egy másik gombából csak néhány tízezreléknyi van ott, de éppen az és éppen annyi elengedhetetlen ahhoz a sajtához, annak a jelenléte indukálja a többi gombát olyan anyagok termelésére, amelyekre szükség van. Ugyanez a helyzet a modenai balzsamecettel: minden termelőnek saját receptje van. Évszázadok óta készítik, és persze családonként különbözik. Sok kísérlet volt erre. Ha veszel egy ecetgyártó tornyot, azt bükkfalogáccsal feltöltöd, és fölülről csurgatod bele a bort, alul elvben kijön a borecet. Természetesen ha így csinálod, akkor keserű, karcos, bűdös, ihatatlan, ehetetlen ecet lesz az, ami alácsepeg. Ha viszont kapsz, mondjuk, egy köbméter forgácsot olyan cégtől, amely ezt száz éve csinálja, akkor neked is lesz, olyanná válik, amelyet reméltél. Ezért aztán nem is juthatsz ilyen forgácshoz.

– *Azt hiszem, az utazásban a leginkább meghatározó élményforrásom a kultúrához való viszony, de még inkább a kultúrakezelés technikáihoz való hozzáállás. Rómát azért szeretem, mert ott az emberek összenőttek a saját múltjukkal. Nem pusztán élvezői annak, nem egy befogadói aktus résztvevőiként részesülnek a saját múltjukból – ugyanazt a teret, utcát, épületet használják. Rómában egy-egy ház pincéje antikvítás korabeli, a földszint az első századból maradt fenn, az emelet reneszánsz, a kapualj pedig mai.*

– Ebből az összecsúszásból is erednek aztán bizonyos furcsaságok, anakronizmusok. Annak idején együtt jártuk végig a Via Appiát, amikor is az ott álló előkelő telkekről megtudtuk, hogy a szolgák ma már kivétel nélkül mindenütt feketék. Modern idők...

– *Ez így igaz – bár a régi rómaiaknak is voltak fekete bőrű szolgálók. Egyébként a római kurtizánok ma büszkék arra, ha már a*

Római Birodalom idején is kurtizán volt az ősmama.

– Egyszer, amikor a Római Akadémia vendége voltam, büszkén mutattak egy kétezer éves falfirkát. Ennek az az egyik érdekessége, hogy egy vicc, amelyben ott olvasható egy kurvának a lakcíme. Tetszett, de azt is tudom, hogy ez Magyarországon szinte elképzelhetetlen, mert a kultúránk rátarti és dölyfös. Olaszországban nem az, mivel természetesebben élnek – ott az is természetesnek számít, hogy vannak kurvák. Egy késő délután Veronába menve, óriási autóforgalomban egyszer csak megálltak az autók, mi pedig senyvedtünk a napon. A feleségem ült a volánnál, én kiszálltam az autóból, és előrementem megnézni, miért állunk. Baleset lenne, vagy valami egyéb oka van? Hát azért álltunk, mert két fiatalember épp egy sportkocsiból alkudozott két kurvával. Épp akkor fejezték be, amikor odaértem: a lányok beültek az autóba, a forgalom pedig újra megindult. Nem dudáltak, nem káromkodtak, nem üvöltöztek. A kocsi folyamán állt, és arra várt, hogy megegyezzenek. Gyönyörű dolog, nem? Értékelem, ha egy közösség a kultúra mélységeit is tisztelettel tudja kezelni, az ilyen érzelmi igény a természetes. Ennek elfogadása után nyilván nem őriöngök és dudálok. Elképzeltem, mi lenne Pesten, ha ilyesmi történne: megölnék őket. Persze a rómaiaknak ehhez kétezer év kellett, míg mi még csak ezernél tartunk.

– *Mutattam neked, hogy a Farnese-palota mellett, az egyik sarkon, a kimérésnél, ahonnan a bort lehetett hozni, van egy falfelirat. Lator László mutatta nekem az első római utamon, a kilencvenes évek elején, azzal, hogy azt már a Rómára éhes magyar irodalmi élet fele látta. A mai napig megvan még ez a hetvenes-nyolcvanas évek elején írt felirat. Valami olyasmi volt, hogy „Giovanni nem baszik, mert fél az AIDS-től. Így nem lehet élni, Vírus.” Idővel ez az összes szemét, melléktermék, forgács történelemmé válik. A hulladék is beépül.*

– Olyan ez, mint az ember saját élettörténete. Mindig utálom, amikor az életemről kérdeznak – most is. Nagy dolgokat akarnak hallani: mikor határozta el, hogy etológus lesz, mi a legnagyobb sikere az életben, és ehhez hasonló baromságok. Nincsenek legnagyobb sikerek, nincsenek legnagyobb veszteségek. Élet van,

sok ezer apró részlettel, amelyek nem tartoznak másra, csak énrám. A teljes életfolyamatot kell értékelni ahhoz, hogy az úgy nagyjából jó legyen. Van abban hordalék, van beledobott PET-palack meg papírcsónak, és mindemellett akadnak értékesebb darabjai is – de az egész az enyém, mert én éltem meg! Akkor is, ha valamit nem úgy kellett volna tenni, akkor is, ha nem úgy kellett volna élni, mert ez az én életem, és semmi megtörténtet nem akarok kirekeszteni belőle, nem akarom szétválasztani a búzát az ocsútól: hanem csakis a teljes kiőrlésű életet fogadom el. Azt hiszem, ez az emberi jó érzés, de ez alatt nem a boldogságot értem, mert nem ismerem ezt a fogalmat. Hogy valaki jól érzi-e magát az életében, azon múlik, hogy el tudja-e fogadni mindezt. Akkor is, ha adott pillanatban valami bosszantó, és másnap dühöngök amiatt, hogy miért kellett így vagy úgy csinálni. Bár mindig arra jövök rá, hogy ha legközelebb döntenék, ismét úgy döntenék. Nem azért döntöttem rosszul, mert egy rossz döntést hoztam, hanem mert én ilyen típusú döntéseket hozok, és ez sajnos beleillik a személyiségembe. El kell fogadnom magam. Én ilyen vagyok, és ezzel kell megelégednem. Ez van, ebből nem tudok kilépni, és nem is akarok. Kész. Ez a normális élet koncepciója.

– *Az utazások során az emberek többsége kulturális vagy civilizációs csúcsokat próbál megragadni. Mi, bárhová mentünk is együtt, Jeruzsálemtől Rómán át Madridig vagy Reykjavíkiig, mindig voltunk állatkertben és kertekben. Az állatkert azért eléggé faramuci dolog...*

– Igen. Fontos tudnom, hogy a különböző kultúrák hogyan tartják az állatokat: ez jól jellemzi őket. Az állatkert kulturális koncepció. Amikor a budapesti állatkertet csinálták, és a Nagysziklát építették, a tervező tervezett egy életnagyságú bálnaöntvényt, de végül nem volt rá pénz, így nem tudták megépíteni. A Nagysziklába mindenfélét terveztek, de nem sok valósult meg belőle, ugyancsak pénzsűke miatt. Eltelt sok év, jött a háború, és sok minden elpusztult. A Nagysziklát aztán kijavították, és pár éve Persányi Miklós igazgató, aki fantasztikusan ért ahhoz, amit csinál, szerzett rá pénzt, hogy hasznosítani tudják a Nagysziklát. Megtalálta az eredeti terveket, és megcsinálták a bálnát. Ez a kultúra helyes felfogása. A régi

elgondolást a modern időkben is figyelembe vesszük – nyilván kiegészítve, hozzátéve, de a lényeg, hogy nem mást akarunk, hanem a régihez szervesen illeszkedőt. Amikor rekonstruálunk, és elővesszük, megtekintjük ezt a régít, azt helyénvalónak tekintem. Azért járom az állatkerteket, mert mindig azt keresem, hogy az adott kultúra miként fogadja az állatokat, hogyan különíti el őket, mennyire enged közel hozzájuk, illetve mennyire veszi tekintetbe azt, hogy az állatoknak saját igényeik vannak.

– *Emlékszel, hogy Jeruzsálemben, egy család által üzemeltetett állatkertben a nagy testű állatokat többnyire mély, hatalmas területű gödrökben helyezték el? Madridban hatalmas röptetők voltak, ahol te magad is benne voltál a madarak által használt térben: a fejed fölött röpködtek, gondozótól gondozóig. Melyik állatkertet szeretted a leginkább a sok közül?*

– Mindegyik különbözött. Kiemelni egyet se tudnék, mert mindegyik más. Angliában hosszú hónapokkal előbb kell jelentkezni a ragadozómadár-kertbe. Ez Cambridge-től mintegy hetven kilométerre található, így a fiam bejelentett minket, és elmentünk. A legkülönbözőbb bagoly-, héja-, sas- és keselyűfajok megtalálhatók ott. Meglehetősen szelídek, mert a gondozók rendszeresen röptetik őket; szabadon vannak, de hívásra mindig odajönnek. Érdekes show-kat is lehet látni, de ahogy előtted egy méterrel röpül el egy kétméteres szárnyfeszítávolságú madár, az elképesztő élmény. A bemutatókon az állatok bizonyos értelemben áldozatnak tekinthetők: egyes állatokat, akiket nem eszünk meg, mutogatunk, de én ezt elfogadhatónak tartom. Az embernek rendelkeznie kell élményekkel a természetről.

A korai állatkertekben a szerencsétlen állatok ketrecekben ültek, és szenvedtek. A modern állatkert igyekszik közelíteni valamilyen ökológiai mintához, amit persze nem mindenhol lehet, mivel nincs elég tér, ha pedig mégis van, akkor nem lehet látni az állatot, mert elbújik.

– *Előbb-utóbb lesz olyan állatkert, ahol három flamingót úgy látsz majd többnek, hogy tükrök veszik körbe őket...*

– Mindezek csak trükkök. A viselkedéstudománynak köszönhetően a San Diegó-i állatkertben vagy harminc éve volt egy

ötlet: érjük el, hogy az ott élő állatok ne unatkozzanak. Amikor a medvék bólogatnak meg föl-le járkálnak, az az unalom jele, amely számtalan egészségügyi problémával jár – tulajdonképpen az állatkínzás egy formája. Kitalálta valaki, hogy csináljanak sok Skinner-dobozt, vagyis olyan szerkezetet, amelyben van egy etető, és azt síppal lehet működtetni. A síp egy darabig véletlenszerűen szólal meg, és olyankor mindig az etetőbe kerül valami, amit az adott állat szeret. Beteszik a dobozt néhány hétre a kiszemelt állathoz, és az négy-öt percenként megszólal; akkor az állat odarohan, és ott talál valami számára ehető. Már ez önmagában szórakoztató neki, hogy véletlenszerűen lehet táplálékhoz jutni. Aztán két hét elteltével az ápolók átveszik a sípot, és különböző mozgásokra tanítják meg az állatokat. Az eljárás szakmai neve operáns kondicionálás: az állatot megtanítják kézen állni vagy hegedülni, körbejárni, mindenféle olyan mutatványra, amelyet aztán önként fog csinálni, mert azt is megtanulja, hogy ezzel tudja megszólaltatni a sípot. Az ugyanis csak akkor szólal meg, ha az állat olyan mozdulatot tesz, amely hozzátartozik az elképzelt mutatványhoz. Egy évig működött ez a rendszer – az állatvédők fölháborodása közepette. Pedig kimutatható volt, hogy az állatok egészségesebbek lettek, mert mozogtak, és érdekelte őket az élet. A közönség is élvezte, mert lehetett nézni a produkciót. Az ápolók sem unták halálra magukat, mert ott voltak, és ők maguk is játszottak. Végül aztán betiltották, mert az állatvédők, az állatvédelmet tökéletesen félreértve, egy monoton börtönbe csukatták vissza az állatokat.

– *Magam is szeretem a természettudományi gyűjteményeket, legyenek azok élőlényekéi vagy velük kapcsolatos dokumentumokéi. Szélsőséges eset jutott eszembe: az Izlandi Péniszmúzeum Reykjavíkban.*

– Ez is hozzátartozik az élethez. Az a világ egyetlen ilyen múzeuma. Azon például jól lehet röhögni, hogy a pekingi olimpiai második helyezett kézilabdacsapat tagjainak is ott voltak a szerszámaik, ezüstből.

– *Erektált állapotban.*

– Úgy, persze, de ez humor. A kultúra része. El tudsz ilyen képzelni Magyarországon?

– *Nem...*

– Puskás Öcsi faszát egy vitrinben? Amúgy Izlandon ez nem számított olyan nagy számnak. Természetes volt. Odaillett abba a környezetbe, ahol bálnahúst is ettünk, és ahol füstölt puffint²⁷ lehetett kapni, amitől Évi teljesen kétségbeesett. Azt gondolom, a kultúrába ugyanúgy beletartoznak ezek az „alsóbb” rétegek, amelyekről beszélünk, mint a „nemesebbek”. Nem szeretem, amikor az emberek próbálják ezeket elpalástolni, eldugni. Mi olyat nem csinálunk, ugye, csak ha nem látja senki! A jó kultúra be- és elfogadó: ez a mi kultúránk, ezért szeretjük, és kedveljük minden elemét. Nem tagadjuk el, nem akarunk állandóan változtatni rajta, hanem elfogadjuk, hogy mi ebbe nőttünk bele. Egyszer írtam egy cikket, amely némi fölháborodást is keltett. Az országunkban mindenki azon siránkozik, hogy kétfelé szakad. De áldja meg a jóisten: amióta csak ismerjük ezt az országot, mindig is ketté volt szakadva, csak a különböző feleket minden időben másképp hívták. Miért nem lehet ezt úgy elfogadni, hogy mi olyan ország vagyunk, amely két részből áll? Ezek a részek időközben változnak: hol politikai, hol vallási, hol más kategóriákba gyömöszölik az egyes részeket – de ezzel együtt lehet élni. Szörnyű, amikor azt gondolják, hogy ezt bármilyen áron meg kell szüntetni, akár rábeszéléssel, akár erőszakkal. Szerintem meg nem kell felszámolni. A megfelelő kulturális aktus az elfogadás. Olaszországban például nagyon sok mindennel találkozol: mást láatsz Sienában, mint Rómában, és mást Assisiben – mindegyik önálló, lokális kulturális régió. Része az egésznek: mindenki olasz, de fontos nekik, hogy a saját környezetükben mi és hogyan is történt. Ha az ember olvassa a történelmüket, megérti ezt a lokális patriotizmust. Nem az egységes olasz nemzetről van itt szó, hanem a részeiről: mindenki a maga lokális kultúráját építi, ennek pedig a magasabb egysége az, amit Olaszországnak hívunk. Magyarországon ezt az egységet állandóan mesterségesen próbálják létrehozni – sikertelenül, és nincs is semmi értelme.

– *Még a kertekről, a történelmi kertekről beszéljünk egy kicsit...*

– Ez a te szenvedélyed.

– *Persze, de mégis: mit jelent az, hogy te ide is vágysz? Ez a saját kerted miatt van így?*

– Ez ugyancsak kulturális koncepció. Kertet nézni olyan, mint verset vagy novellát olvasni. Az ember mindegyik esetben valakinek az elgondolását nézi, azt, hogy milyen harmóniában találja meg a saját élvezetét és a szépséget. A modern ember racionalitásmániában él: azt hiszi, hogy a világot racionálisan kell kezelni, felfogni, építeni, pedig közben látjuk, hogy az érzelmi világ sokkal fontosabb.

Most olvastam egy tanulmányt a delfinagról, amelyben az érzelmi állapotokért felelős agyrészek száma arányaiban sokszorosa a miénknek. A delfinnek például hihetetlenül érzékeny a bőre: majdnem olyan, mint az emberi nyelv, amely gyakorlatilag mindent érez. A delfin a környezete szédületesen sok apró rezdülését felfogja a testével, amire mi képtelenek vagyunk. A mi bőrünk jóval vékonyabb ugyan, de nem annyira érzékeny a külső világra, ráadásul azáltal, hogy ruhákat hordunk, ezt az érzékenységet még csökkentjük is. A racionalitás követelte, hogy ezt a kevés érzékiséget is elrejtjük (ezt most a világ befogadására értem): elfedjük, és gátoljuk a ruházatunkkal, ami óriási veszteség. A divat nem pótol azért a sok mindenért, amit az ember felfoghatna a testével a világból. Fogalmunk sincs a delfin gondolkodásáról, mert annyira nem a racionalitás határozza meg a természetét – a delfinagyat a szociális kapcsolatok, a környezet érzéki felfogása dominálja, így el sem tudjuk gondolni, miként működhet.

Sokat beszélnek arról, hogy ha egyszer a Földre érkeznek az idegenek, miként vesszük majd fel velük a kapcsolatot. Pedig már az is jó lenne, ha legalább a delfinekkel tudnánk egy kicsit beszélgetni! Úgy látszik, hogy ehhez az érzelmeken keresztül vezet az út. Egy delfin belelát a másik hasába, és rögtön látja, ha például terhes. Teljesen más világot érzékelnek, mint mi.

Mindez úgy illeszkedik a kertekhez, hogy az ember olyan kreatív lény, aki folyamatosan próbálja megalkotni, felépíteni, valamilyen módon előállítani az érzelmi és racionális belső mintázatait. Ahogy valaki felépít egy kertet, az – már ha úgy sikerül, ahogy elképzelte – tükrözi a belső gondolkodását. Hozzáteve persze, hogy a kertnek

nem létezik stabil végállapota, a kert szintén egy folyamat, amely évszakonként változik. Az emberek gondolkodása általában azt diktálja, hogy a jelent kell fixálni, és az a jó, ami most jó. De közben az élet nem erről szól, az élet folyamat. Kezdeté és vége van. Ebben érdemes gondolkodni, amikor a kertekről, az ételekről, az utazásról, a tudományról beszélünk – hogy ez a folyamat miképpen zajlik. A kert tökéletesen illusztrálja ezt!

Hiába veszek egy virágot, hogy milyen jó lesz – az legfeljebb néhány hétig szép, azután pedig várja a következő évet, hogy ha nem fagy el, akkor ismét szép virág legyen. Mindez megtanítja rá az embert, hogy a világot folyamatként fogja fel. Ennek legalábbis több értelme van, mint a végállapotok, a fix jók és rosszak képzetének. A kert egyszerre gyakorlat és folyamatára – amelyet az embernek meg kell tanulnia.

– *Eljutottunk oda, hogy a jó szakács, kertész, utazó, családfő vagy tanuló a metódusokat keresi, nem pedig alkalmi élményeket.*

– A folyamatok összehasonlítása mindig nagyon érdekes.

Körülbelül, körülkívül

– *Mi a barátság etológiai háttere?*

– A humán-etológiában a férfi-női barátságoknak terjedelmes irodalmuk van. Az emberi evolúció három legfontosabb tényezője a beszélt nyelv, a fajtársak közötti vonzalom, vagyis a szeretet különböző formái és a közösség megjelenése. Ez utóbbinak az első kettő előfeltétele. A férfiak közti barátságok szövetségek: erősek, tartósak, és a két nem közötti számtalan különbség egyikeként foghatók fel. A női barátságok lazák, kevésbé szervezettek, és kevésbé sokáig tartanak. Azt is hozzá szokták tenni, hogy mindez abból az evolúciós igényből következik, hogy amikor a többnapos közös vadászat miatt ott kell hagyni a közösséget, fontos, hogy a vetélkedő férfiak félretegyék az ellentéteiket, és a közös cél érdekében együttműködjenek. A barátság ezt alapozza meg. Természetesen az ősi közösségek hölgyeinek is szükségük volt bizonyos kölcsönös toleranciára, arra, hogy fékezzék az egymással szembeni agresszív indulataikat, hiszen enélkül nem lettek volna képesek együttműködni az otthoni dolgokban. Ez azonban más természetű, mint a férfibarátság. A nők esetében nem feltétlenül a közös cél érdekében kell visszaszorítani az indulatokat, hanem annak érdekében, hogy mindenki békésen tudja csinálni a maga dolgát. A férficsoportoknál ezzel szemben mindenkor létezik valamilyen cél, amely pedig egyfajta szervezettséget követel meg. Ez a különbség természetesen máig megvan, akármit mondanak is a feministák.

Az archaikus társadalmakról az antropológusok azt állítják, hogy szövetségek voltak. Az ősi közösségekben szigorú házassági szabályok léteztek: utólagos elemzésük azt mutatja, hogy e szabályok fő célja a beltenyészet elkerülése volt. Az is kiderült, hogy ezek a házassági szabályok nemcsak azt jelölték ki, honnan lehet feleséget szerezni, hanem egyben a szövetségek struktúráját is jelezték. Ha befogadtak egy vadidegent, előbb-utóbb elkezdtek

rokoknak tekinteni: a szövetség tagjának tekintették, és ennek megfelelően is bántak vele.

– *A modern szociológia szerint a legelemibb csoport, amely egyben biológiai és társadalmi alap is, a család. Meghatározó jelentőségű a kortárs csoport is, aztán következnek a mindenféle, a pusztán létfenntartáshoz kapcsolódó munkamegosztási csoportok, majd végül a nagyobb társadalmi csoportok. A barátság többnyire a kortárs csoporton belül létezik...*

– Az a problémánk, hogy különböző idősíkokban gondolkodunk. Amit te mondasz, az a modern időkre jellemző, amikor már létrejöttek a bonyolult társadalmi szerkezetek. Amit én mondtam, az nem a modern időkre vonatkozik. A humánétológiának az a szempontja, hogy az eredetet és az evolúció kialakulását tekintse át – ez a legfontosabb dolga. Amit ott találunk, az a család, aztán négy-öt családból áll össze egy kisebb közösség. Ez kezdetben olyan száz-százötven fő volt. Később azonban, a fejlettebb világban majd négy-öt ilyen közösség tart egymással laza kapcsolatot.

Azt mondom tehát, hogy a ma létező, szociológiailag kiemelt értékű csoportok előzménye egy a mainál primitívebb, szigorúbb elkülönülés volt. Család, kisközösség és a törzs. Mára az embercsoportok közötti kapcsolatok többségére az jellemző leginkább, hogy érdekalapon szerveződnek, ezzel szemben a családon belüli kapcsolatok érzelmi alapúak. A kisközösségek definíciója, hogy minden tag hajlandó feláldozni az érdekeit a közösség érdekeiért, ez azonban már nem vonatkozik a közösségek közötti kapcsolatra. A közösségek kapcsolatában az érdek is szerepet játszik. A modern időkben ennek a gondolatnak a teljes visszafordítását lehet látni, amikor azt mondják, hogy szüljük tele Magyarországot és a Kárpát-medencét, és a közösség érdekében áldozzuk fel a saját érdekeinket. Ezt persze senki sem fogja megtenni, mivel a régi kapcsolatok elvesztek. A Kárpát-medencéből az idők során állam képződött, amely egy szervezet, semmi köze a közösségekhez. Nyilván vannak olyan megnyilvánulásai, mint a közös nyelv vagy a közös terület – ezekben vagy ezek elemeiben valóban hasonlít a letűnt közösségekre, sőt ettől életképes, hogy

ezekre a tulajdonságokra épül. De nem valódi közösség, mivel az érdekei folyamatosan ütköznek az egyéni érdekekkel.

– *Mármint humánetológiai értelemben?*

– Ha azt mondd, hogy az írók közösségéből egyik vagy másik egyén feláldozza magát azért, hogy az egész közösségnek jó legyen, példát kérek, és akkor majd elhiszem neked, hogy előfordul ilyesmi. Az állam mesterséges rendszer, amelyet a közösség iránti igény állandó megnyilvánulása hozott létre. A szerveződés tartja össze, nem pedig a családi, baráti kapcsolatok, amelyekről itt beszélünk. Az állam intézményei is szervezetek, csakúgy, mint a vállalatok, cégek.

A lényeg az, hogy ahol fizetést kapnak, az már nem közösség, hanem szervezet! Ez nem a szervezet lebecsülése, ez a megkülönböztető jegye. A szervezetbe azért lép be az ember, mert megfizetik, vagy mert besorozzák. A szervezetben nem kell a közösség jegyeit keresni. Van egy kicsi saját kultúrája, de ez erőszak által létrehozott kultúra: megmondják, hogy mit gondolj a szervezetről, és hogyan működj benne. A szervezetnek meghatározott célja van, és ennek rendelik alá a működését, a tagok pedig meglehetősen engedelmesek. Ehhez illetményt kell biztosítani a számukra. Úgy gondolom, a beszélgetésünk nem arról szól, hogy szociológiai vagy humánetológiai tételeket igazoljunk, hanem arról, hogy mi a véleményem neked, és mi a véleményed neked.

A humánetológia alaptétele, hogy a viselkedést kizárólag annak evolúciós eredetével együtt lehet megérteni. Az etológia is úgy gondolja, hogy lehet jópofa sztorikat mondani egy-egy állat viselkedésének eredetéről, de azokat mindig bizonyítani kell. A viselkedés értelme akkor lesz felderítve, ha megvilágítjuk, milyen funkciót tölt be az állat életében, plusz kiderítjük, hogyan és miért alakult ki. Ez az emberre is vonatkozik.

– *A kulturális antropológia kortárs archaikus társadalmakkal foglalkozó ága azt mondja, minden intézményesülési folyamat úgy képzelhető el, hogy olyan csoportérdekek jelennek meg, amelyeket célorientáltan szervezett szekciók révén a kis csoportoknál hatékonyabban tudnak kielégíteni. A mítoszok, vallási hiedelmek nagyobb közösségek általi birtoklása az intézményesüléssel együtt*

következik be: ezek révén a homogénebb tudásrendszert biztosító állam, illetve az utódnemzedékekre koncentráló képzés is kiterjedtebbé válik.

– Korábbi stádiumról beszéltem. Amikor mindez elkezdődik, az már a szerveződés szakasza. Vannak száz-százötven fős közösségek, amelyek minden tagja önfeláldozó, és mindent megtesz a közösségért. Ez a közösség etológiai definíciója. A közösségek között létrejövő kapcsolatok viszont már részben érdeken alapulnak. Ez nincs ellentmondásban azzal, amit te mondtál, csupán arról van szó, hogy én a történet elejéről beszélek, te pedig a közepéről, illetve a végéről.

– *A kisközösségen belül is léteznek érdekek.*

– A nyugat-afrikai jorubák gyűjtögetnek és vadásznak. A gyűjtögetés a nők dolga, és minden begyűjtött élelem a családé. A vadászat eredményeképpen jutnak húshoz, amelyet mindig elosztanak, akárki vadászta. Igyekeznek a legtisztességesebben elosztani a családok között, ezért mindig választanak egy elosztót, aki sohasem azonos a vadással. Így előfordul olyan, hogy az egyik családban a jó vadász meghal, de a családja így is éveken keresztül kapja az adagját, anélkül, hogy ezt bármilyen módon viszonzná. Itt nincs érdek.

– *De ott van a nagyobb érdek, a közösség összetartásának az érdeke.*

– Igen, ezt lehet érdeknek nevezni. A közösséget összetartó erő az a fajta önzetlenség, ahol az egyéni érdek háttérbe szorul a közösségi érdek mögött, ez mindig érzelmi alapú. Ha azonban két közösség lép kapcsolatba egymással, ez a fajta közös érdek már nincs jelen. Ez azért is fontos, mert ezzel együtt megjelenik az egyezkedési viselkedés, amelyben igyekeznek mindkét fél számára előnyös alkut kötni – itt azonban nem kell hűségesebbnek lenni a másik félhez.

Most jelent meg egy cikk arról, hogy a bonobóknál szüléskor négy-öt nőstény segíti a szülő egyedét. Ezek a tulajdonságok genetikai háttérűek, és nincs érdekközpontú megfontolás: ezek érdek nélküli késztetések. Később, amikor az érdek megjelenik, az már racionalitáson, egyezkedésen alapul. Egy vállalatban belül is

kialakulhatnak barátságok, mivel a férfiak hajlamosak a barátkozásra. A nagyvállalatok egyik problémája az, hogy informális szerkezet alakul ki, amelyet épp ezek a barátságok képviselnek, és emellett létezik egy formális struktúra, amihez a vállalat ragaszkodik. Ha valaki mindkettőben járatos, sokszor úgy intézi a dolgait, hogy átnyúl a formális szerkezeten, és a baráti szövevényben oldja meg a problémáit. Sok vállalat felismerte, hogy nem elnyomni kell a szervezeten kívüli kapcsolati hálókat, hanem ezeket is érdemes a vállalat érdekeinek szolgálatába állítani. Egyszer a vállalat értelmes szerveződéseiről beszélgettem egy cég munkatársaival. Mesélték, hogy egy bizottságnál évente lehet pályázni arra, hogy valami jót tegyenek a saját otthoni környezetükben, és a nyertes pályázatok a cégtől kapnak nyersanyagot. A cég befekteti az anyagárat, és egy szerveződést kap érte. Azt gondolom, ez egy céltudatosan megalkotott szervezet, amelyben felismerték, hogy a spontán baráti kapcsolatokat is be lehet csatornázni a vállalat életébe. Minden évben van egy főzőnap, ahova mindenki elhozhatja a családját: egész délután esznek-isznak, és mindezt a vállalat fizeti. Az emberek ettől azt érzik, hogy közösséget alkotnak a vállalaton belül. Ha a civil szervezetek működését is minden lehetséges eszközzel serkentené, az sokat javíthatna az egész állam érzelmileg siralmas helyzetén.

– *A barátság sajátosságai köthetők-e valamely etológiailag is megnevezhető csoporthoz? Úgy érzem, a család esetében a vendégbarátság vagy az idegen családba való befogadás arra utal, hogy van valami hasonlóság.*

– Természetesen. A férfiak közötti szerveződés, kapcsolatépítés nélkül barátság sem létezne. A barátság ennek a perszonális megnyilvánulása. A modern időkben nehéz értelmezni, hogy ez honnan is ered. Ezt csak az archaikus társadalmak életére lehet visszavezetni, ahhoz a tényhez, hogy a közös tevékenységnek vannak feltételei. Egy agresszív majomfajtól származunk: amikor a csimpánzok reggel felkelnek, azonnal elrohannak, és egyedül próbálnak ennivalót találni, mivel utálják egymást. Amikor már jóllaktak, a hallótávolságon belüliek összejönnek, hogy pihenjenek és a kölyköket nézegessék. Ez azért fontos, mert ha a csapat

idegent talál a területén, megöli; az étkezés után a közösen eltöltött idő pedig a befogadás rítusának gyakorlására szolgáló alkalom. Ez naponta egy-két órán át tart, aztán a hímek összevesznek valamin, és a csoport szétugrik. Este mindenki külön fán csinál magának fészket – csupán az anya alszik a kölykével. Van rangsor, és nem lehet azt mondani, hogy különösebb barátság vagy szeretet létezne ezen a szinten. De természetesen egyedi személyes kapcsolatok is kialakulnak.

A csimpánzok vadászatát rengetegen tanulmányozták, és az derült ki, hogy az nem előre eltervezett dolog. A zsákmány elosztása sem a dominanciarend alapján történik: nincs elosztás, ehelyett úgynevezett potyatúrás van. Ez azt jelenti, hogy akárki fogta is a zsákmányt, a többiek cibálni kezdik, hogy elvegyék tőle – de ebből nem lesz agresszió. A lényeg, hogy itt semmiféle közös cél nincs. Ha megnézed, az embernél hamar kialakul a feladatmegosztás: tudjuk, hogy mit akarunk, részekre osztjuk a feladatot, megértjük, hogy ezek a részek hogyan viszonyulnak az egészhez, a végeredményt pedig majd közösen használjuk – mindez egy magas szintű és nagyon lassú evolúciós fejlődés révén jelenik meg. Olyan nyomokat hagy az ember genetikai felépítésében, amely továbbörökítődik, mintegy tovább él. Ezt mindenhol látjuk ma, akkor is, ha ezért fizetnek.

– Ha az első írásos forrásokat, például mezopotámiai, egyiptomi vagy görög szövegeket olvassuk, mindegyikben szó esik barátságokról. Ezek a barátságok azonban függelmi viszonyt is jeleznek. Határozottan látható, hogy ki milyen, a közösség által értékelt tulajdonsága alapján lesz domináns az ilyen kapcsolatokban.

– Arra gondolok, hogy ezek egymástól valamennyire független, ugyanakkor egymásra épülő dolgok. Az ember egyszerre hierarchiakedvelő és ugyanakkor szövetséget, illetve barátságot alapító lény. És mindeközben közösség után vágyó valaki is, aki az embertársait képes valamilyen formában szeretni.

– Az egyik miatt fogadja el a másikat?

– Igen. Ennek a legkülönbözőbb kombinációi jelennek meg, és ezt jól láthatjuk a mai életben is. Ha arra gondolsz, hogy mi barátnak gondoljuk egymást, ez nem csak azt jelenti, hogy te és én mintegy

buborékot alkotunk, és el vagyunk vágva a világ többi részétől. Ha nekem valami olyasmire van szükségem, ami a te kapcsolataidon keresztül érhető el, akkor természetesnek tartod, hogy segítesz nekem, és ez fordítva is igaz. A barátság valamilyen formában mindig egy nagyobb rendszer része.

– *Ha valaki vadász, akkor inkább a vadászok közül választ neki megfelelő barátot.*

– Több mai barátom eredetileg a tanítványom volt...

– *Vagyis homogén szakmai körből választottad ki őket.*

– A tanítványokat igen.

– *Azon gondolkodom, hogy ezek a dominánsnak tűnő, a dominanciát feltehetőleg társadalmi okokból megjelenítő művek ugyanolyan barátsági folyamatokat írnak-e le az antik görögségben, mint a középkori lovagregényekben. A barátságokban, legyen szó akár női, akár férfibarátságtól, vagy akár nő és férfi közöttiről, az egyik közös jellemző az, hogy érzelemben gazdagok. A másik pedig az, hogy az egyik fél folyamatosan dominál a meghatározó folyamatokban.*

– Nekem nem ezek a tapasztalataim. De tény, hogy ilyesmi könnyen kialakulhat. Nem akarnám összekeverni a dolgokat. Minden olyan helyzetben, amelyben létrejön valamilyen szerveződés, megjelenhetnek a dominancia elemei, és kialakulhat az, amit te mondasz, de az is előfordul, hogy nem alakul ki, mert van, aki ezt nem tűri el. Nekem elég sok tanítványom lett később a barátom. Egyetemi hallgatók jelentkeznek, hogy szeretnének kapcsolatba lépni velem. Beszélgetek velük, és az első alkalom után eldöntöm, ez olyan ember-e, akivel szívesen beszélgetek. Ezért az a szabály, hogy szólok, hogy ha akar, akkor jöhet még, de mindig hívjon fel, és kérjen időpontot. Én viszont soha nem fogom hívni, mert nem akarom, hogy ez a dominanciadolog szerepet játsszon. Egy ponton aztán kiderül, hogy a többség lassan elmarad, de van egy kisebbség, akikkel változatlanul megvan a barátság. Nincs semmi dominancia. Én magam nagyon nehezen viselem el a domináns jelenlétet, és azt gondolom, hogy más is az enyémet. Igyekszem ezt a dolgot leépíteni, ez tudatos dolog.

– *A munkatársi kapcsolataidat is ekként szervezted?*

– A munkatársi kapcsolataimban más történt. Kezdetben azt gondoltam, hogy a munkatársaimmal baráti kapcsolatokat kell kiépítenem. Ennek az lett a következménye, hogy ezt mindenki elfogadta, ezért nem épültek ki bennük azok a gátlások, amelyek viszont szükségesek a közös munkához. A negyedik-ötödik év táján érkezett egy periódus, amikor a baráti kapcsolatok miatt teljesen szétesett a tanszéki munka. Akkor a nagy részüktől megszabadultam. A következő társaság már fiatalabbakból állt össze. Rájöttem, hogy rossz volt az elképzelésem: a tanszék nem közösség, hanem egy szervezet, és nekem úgy kell viselkednem, mint egy főnöknek. Ami nem azt jelenti, hogy undoknak kell lennem, hanem meg kell tartanom a három lépés távolságot. A lényeg az, hogy az új periódusban nagyon jól megvoltunk egymással. Mindenki maximálisan önálló lehetett egy bizonyos határon belül. Úgy hívtuk, hogy tábornoknevelde. Nem ismertem meg a családjukat, nem hívtam meg őket baráti vacsorára...

– *De ott is kialakultak barátságok a munkatársak között?*

– Természetesen igen, de ez nem tartozott rám. Ott áll egy fal, amelyen nem akarok átlátni. Én mindenkivel szervezeti viszonyban vagyok. Ebből is következett egy probléma: ha az ember megöregszik, és egyszer csak otthagyja a társaságot, az egész szervezet összeomlik. Ezért hatvan-egynéhány éves koromban elkezdtem arra készülni, hogy el fogok innen menni, és amikor ez bekövetkezik, ők addigra legyenek kellően önállóak, a kialakított szervezet pedig maradjon meg az új feltételek között. Szép lassan felszabadítom őket. A döbbenet az volt, hogy nem hitték el nekem; két-három évig tartott, amíg elfogadták, hogy szabadok. Elkezdtek olyan dolgokat csinálni, amiket én nem csináltam volna, de ez is nagyon eredményes lett. Aztán amikor eljöttem, észre sem vették.

– *Az így „felneveltek” közül vált-e valaki baráttá?*

– Nem, de sokakkal nagyon jó a viszonyom. Nem könnyű otthagyni a felépített szervezetet, ezt nekem is fel kellett dolgoznom. Nem akarnám, hogy bármelyikük azt higgye, én ilyen módon, a barátsággal akarom befolyásolni a tanszéki tevékenységet. Ezt csak úgy lehet megoldani, hogy minden kapcsolatot megszakítasz, annak ellenére, hogy mindez számomra is terhet jelentett. Azért tudtam

megcsinálni, mert ezzel egy időben elkezdtem mással foglalkozni. Egy másik levezetést adtam az energiáimnak, és nagyon meg vagyok elégedve, hogy így csináltam.

– *Az első gyerekkori barátságodra emlékszel?*

– Beszélhetek erről, de neveket nem mondok. Vannak olyan részek, amelyeket az ember nem akar közkinccsé tenni. Egy költő kitárulkozhat, én nem. Én sokkal kevesebbet képzelek magamról, mint amennyit te gondolsz rólam...

Az első gyerekkori barátom a szomszédban élő család béna fiúja volt: jóval idősebb nálam, Öcsinek hívták.

– *Hány évvel idősebb nálad?*

– Legalább tízzel.

– *Ennek ellenére számodra is Öcsi volt?*

– Szerencsétlen, gyermekbénulás miatt mindkét lábára béna, tizennégy év körüli kamasz fiú volt. Akkor még nem létezett kerekesszék, a mamája cipelte mindenhova. Apám és anyám is dolgozott, úgyhogy rendszerint a nagymamáéknál nyaraltam. Ezek a szomszédok gödöllői viszonylatban előkelő népségnek számítottak. Valaki kitalálta, hogy Öcsi, aki halálra unja magát, biztos örülne, ha néha átmennék hozzá.

És akkor áthívtak hozzá. Először nagyon meg voltam illetődve, de Öcsi rendkívül barátságos, kedves, fantáziadús valaki lehetett: mindenféle izgalmas játékot talált ki, amiket ketten játszottunk. Neki természetesen rengeteg játéka is volt. És én elkezdtem naponta átmenni Öcsihez, a nagymamáék meg aggódtak, hogy illetlenség mindennap odamenni. Amikor melegebb lett, Öcsit kitelepítették a sufniába, ahol fát tudott vágni. Odaültették a sarokba, volt egy tőke meg egy balta, és Öcsi apróra vagdosta a rönköket. Ahogy visszaemlékszem, a fő problémája az volt, hogy nem tudott mit csinálni, egész nap unatkozott. De együtt jókat játszottunk. Aztán jött a második világháború. Amikor vége lett, és megint lementünk Gödöllőre, az első kérdésem az volt, hogy hol az Öcsi. Azt mondták, hogy elvitték valahova, de megvan. Még egyszer érdeklődtem, de akkor se lehetett találkozni vele. De újra elmesélték, hogy megvan, és működik. Így végül elvesztettem. Fontos kapcsolat volt: ül két gyerek, és kitalál tündért, boszorkányt, óriást, barlangot, varázslót,

mindenféle meséket, amelyeknek ők maguk a szereplői. Fantasztikus élmény volt számomra megélni, hogyan is lehet világokat teremteni. Akkor persze nem így fogtam fel, de utólag igen. Ez volt belőle a tanulság.

– *Gyerekként írtál regényt?*

– Talán hatodik vagy hetedik osztályos voltam. Megmutattam a barátomnak, Kara György professzor úrnak, aki ugyanabba az osztályba járt. Ő már az érettségi előtt tudott mongolul, és amikor egyszer egy mongol küldöttség jött Pestre, őt kérték fel tolmácsnak. Mindig egy fekete Mercedes jött érte. Az utolsó nap aztán megjelent a Mercedes, és kiszállt belőle három előkelő mongol. Amikor végeztek, Gyuri mamája fölháborodva mesélte nekünk, hogy megköszönték Gyurinak a tolmácskodást, és egy lóval egyenértékű juhbőrt ajándékoztak neki. Ezek az idióták, mondta a néni, nem látják, hogy ötven vagyunk, és nincs rajta kabát, itt meg tél van. Ahelyett, hogy vettek volna neki egy télikabátot, egy juhbőrt hoztak. Aztán Gyuri megtanult vagy húsz nyelvet, illetve valószínűleg annál is többet, mert mindig azt mesélte, hogy most perzsát meg arabot meg egyebeket tanul, és ha elfárad, akkor hozzászed néhány arab nyelvjárást, mert az felüdíti. Nyelvzseni volt, az ELTE professzora lett, azt hiszem, Berkeley-ben is volt professzor. Nagyon okos volt. Jerga tanárnő, a szigorú matematikatanár, akinek melleleg én voltam a kedvence, mindig mondta, hogy Gyuri meg én vagyunk a legokosabbak az osztályban.

– *Ennek következtében, ugye, mindenki utált benneteket? Ha egy tanárt az egész osztály utál, és megnevez egy jobb tanulót, biztos, hogy keserves napokat szerez a kedvencének.*

– Igen, persze.

– *Stréberrek voltatok?*

– Nem lehetett ott senki se stréber. Zuglói iskolában nem lehet stréberkedni, mert megvernek. Én meg nem voltam hajlandó ezt vállalni.

Apa hazahozott egy papírgurigát, amelyet az egyik oldalán elektromos műszer rajzolt tele, de már nem volt rá szükség, és így a hátára lehetett írni. Arra írtam egy regényt két kisfiúról, akik elvesznek Afrikában. Gyurinak rendszerint elmeséltem, hol tartok

éppen. Egyszer több napig nem találkoztunk, aztán amikor megint, odaugrott hozzám a nagyszünetben, hogy találtak-e már barlangot. És ez megsemmisítette kezdődő írói pályámat: természetesen találtak, mert logikus volt, hogy találjanak, Gyuri meg kitalálta. Hát csak olyat vagyok képes írni, amit mások ki tudnak találni? – így hát abbahagytam a regényírást. A következő ötven évben ez nem zavarta az életemet.

Azután keveset találkoztunk. Az általános iskola után mindenki máshová ment. Én vegyipari technikumba, ő gimnáziumba. Néhányszor találkoztunk az egyetemen, és végigbeszélgettük a 44-es villamost, amely a Rákóczi úton ment ki Zuglóból. Én rendszerint valami nagy könyvet cipeltem, mondta is, hogy aki ezt a könyvet így hozza, azt megátkozza a benne lévő tartalom.

Egyszer egy mongol tudóshoz utazott Mongóliába, aki Herman Ottó-szerű, univerzális professzor volt, és mindenhez értett. Annyira összebarátkoztak, hogy Gyuri a professzor lányát vette feleségül. Két gyerekük született. Érdekes történet.

– *És később nem kerestétek egymást?*

– Biztos akartuk, Jancsi! Az én életem reggel héttől este tizenkettőig tartó, folyamatos elfoglaltságból állt. Az, hogy volt egy gyerekkori barátom, és most keressem meg, nem fért bele. És az övébe se. Az ilyenhez abban a kultúrkörben kell maradni, amelyikbe az ember beleszületett. Ott minden el van rendezve, és az ilyen dolgok automatikusan zajlanak. Ha kilépsz a kultúrkörödből, saját kultúrkört csinálsz, amelyben nem lesznek régi hagyományok, nincsenek rítusok, nincs előírás, viszont rengeteg dolgot kell óráról órára megtenni. Sajnos, ugye, ma ezt már nem tudjuk megtenni, mert elfáradtunk.

– *A haltenyésztésed idején is volt egy barátod.*

– '56-ban volt otthon ötven akváriumom. Mint már mondtam, az egyik szoba az akváriumok tárolására szolgált. A lényeg az, hogy ott volt az az ötven akvárium, én meg akkor már tenyésztő voltam. Ami azt jelentette, hogy volt hat-nyolc halüzlet Pesten, és a kereskedők az akvaristáktól vették a halakat. Dupla áron vagy drágábban árulták tovább. Én különleges halakat neveltem: neonhalat, vitorlást, amelyeket nehéz volt tenyésztetni, ezért jól fizettek értük. Aztán

összeakadtam Vilivel. Nem tudom, hogyan, de '56-ban, a nagy zúrben valahol összetalálkoztunk. Vízvezeték-szerelő fiú volt, és a Rákos-pataktól nem messze épült villanegyedben lakott, amelyet a különböző szakmunkások közösen építettek fel. A villanszerelő mindenkinek megcsinálta a villanyvezetékét, a kőműves falat rakott, a vízvezeték-szerelő vízvezetékét szerelt, a téglát és a cementet meg az állami vállalatoktól szerezték hozzá. De hát az állam adta a telket, így az állam amúgy is benne volt a dologban. Jóban lettem Vilivel, és mivel '56 végén nem volt egyetem, épp ráértem. Elhatároztuk, hogy nagy tenyészetet csinálunk, nagyobb, mint ami otthon nekem van. A szobát leköveztük és berendeztük. Évi hatvanezer forint jövedelemre tettünk szert belőle, miközben az egyetemi tanársegédi fizetésem majd ezeregyszáz forint volt. Csak az volt a baj, és ez az én hülyeségem, hogy ahelyett, hogy kivettük volna a pénzt, én folyton...

– *...fejlesztéseket csináltál.*

– Fejlesztéseket. PH-mérőt vettünk meg ezt-azt-amazt, pedig ezek nélkül is meglettünk volna. Szóval ez gazdaságilag nem volt bölcs dolog. Aztán bekerültem az egyetemre, ahol már gyakorlatilag nem volt időm erre. Vilit kivettem a vízvezeték-szerelői állásából, mondván, ugye, azt a fizetést, amit ott kap, ebből a hatvanezerből bőven tudjuk fedezni, sőt még többet is. A család akkor már nagyon támogatta ezt, hiszen látták, hogy pénz lett belőle. Egy darabig, úgy egy-két évig sokat mentem oda, és együtt csináltuk a munkát. Aztán Vili épített a kertjükbe egy, a korábbinál jóval nagyobb, üvegházszerű építményt, ahová átraktuk az összes cuccot. Akkor azonban kihúzódtam belőle, mert nem lett volna fair, hogy én is pénzt kapjak, amikor ő csinál mindent. Neves díszhaltenyésztővé vált, én pedig idővel elkerültem Zuglóból. Egyszer-kétszer lementem hozzá, de Vili nagyon korán, néhány évvel később meghalt.

– *Ennek a következménye a halismereted? Ez az eredete annak, hogy etológusként elkezdted halakkal foglalkozni?*

– Etológusként az volt a kérdés, hogy melyik a legolcsóbb állat, amellyel foglalkozhatunk. Paradicsomhalakat vizsgáltunk. Kellott egy olyan állat, amelyet jól ismerek és tanítható, illetve amelyből sokat és egyszerűen lehet tartani. És akkor különböző halakat kezdtünk

kipróbálni. Ha beletettél egy paradicsomhalat egy huszonöt rekeszes labirintusba, akkor az két perc múlva nagyon óvatosan és taktikusan az egészet bejárta. Egy cikk meg is jelent róla, hogy ez az állat úgy választja a helyeket, hogy közben alig ismételi.

– *Igen jó a térérzékük.*

– És ha a labirintusba betettünk egy másik halat, az reggel is ott volt, ahol hagytuk. Aztán volt egy harmadik kísérletiállat-jelölt is, egy *cichlid*, mert azok nagyon okosak voltak.

– *Az micsoda?*

– Bölcsőszájúhal-féle. De azok meg megsértődtek, ha kivettük őket az akváriumból, és több napig nem álltak velünk szóba, csak kuksoltak egy sarokban. Teljesen alkalmatlanok voltak a munkára. A paradicsomhallal viszont mindent lehetett csinálni. Először, mindenki megrökönyödésére, a tanszéken rendeztünk be hallaboratóriumot. Aztán az került ki Gödre, ahol sokáig folytattuk ezt a kutatást.

– *Mintha pontyoztál is volna...*

– Az egy külön tézista, azt ipari pénzért csináltuk. Már ismert volt az irodalomban, hogy a halakat szűznemzéssel, vagyis ginogenezissel is lehet szaporítani, és hogy ezen a módon nagymértékben csökken az utódok genetikai változatossága. Így három-négy generáció alatt genetikailag homogén beltenyésztett törzseket lehet létrehozni, amelyek keresztezésével nagyon életképes hibridek jöhetnek létre. Beltenyésztett törzsek keresztezésével állítják elő például a brojlercsirkéket, amelyeket a tenyésztők a halizükért kedvelnek, mivel sok hallisztet kapnak enni. Ezeket lehet ma minden húsüzletben kapni, mert nagyon gazdaságos az előállításuk, a halízt pedig meg lehet szokni. Akkor találtunk rá Tölg Istvánra: végtelenül rendes, kedves ember volt, a Temperáltvizű Halszaporító Gazdaság százhalombattai igazgatója. Azt mondta, ha tudnánk pontyot nemesíteni ezzel a módszerrel, akkor itt van nekünk hozzá az egész gazdaság, mindent csinálhatunk. Nekiálltunk hát a ponty ginogenezisének, ami nagyon jól sikerült: a végső hibridek egyformák voltak, és úgy hetvennyolcvan százalékkal többet nyomtak, mint a kontrollhalak. Tölg nemcsak engedte, hogy bármit használjunk a halgazdaságban, hanem még pénzt is szerzett a munkára. Az Állami Gazdaságok

Országos Központja nevű szervezetnek rengeteg pénze volt, és nem tudta, hogy mire költse. Néhány milliót szerzett erre a programra, azzal, hogy a végeredményt majd át kell adnunk a szarvasi Halászati Kutatóintézetnek. Ismertem őket, de nem voltunk túl jó viszonyban. Ebből a pénzből csináltunk egy nagy faházat, amely még ma is tanteremként szolgál Gödön. Nagy hallaboratórium lett belőle, műszereket is kaptunk, szóval mindennel elláttak bennünket. Hároméves program volt – a ginogenezissel nagyon gyorsan lehet előrehaladni. Még a halászok is észrevették, hogy ezek a halak mennyire egyformák. Nem tudták, hogy ez miattunk van, csak csodálkoztak. Amikor mindennel kész lettünk, leírtuk, és átadtuk a Halászati Kutatóintézetnek, ahol aztán egy-két évvel később már úgy gondolták, hogy ők csinálták az egészet, hiszen ez az ő programjuk része volt. Szentágothai János egyszer, már az Akadémia elnökeként náluk járt valamiért, és amikor megmutatták neki az eredményeiket, többek között részletesen bemutatták, hogy ginogenezissel is tudnak nemesíteni. Itt vannak a nagyobb és kövérebb pontyok, és ez milyen nagyszerű! Amikor vége volt a bemutatónak, Szentágothai csupán annyit kérdezett: ugye ez az a program, amit a Csányiék csináltak? Megsavanyodtak, és mondták, hogy igen. Ennyi.

– *Miért nem kerültél kiegyensúlyozott viszonyba velük?*

– Át akartak nyúlni a fejem fölé. Az egyik munkatársukkal megbeszéltünk dolgokat, és egyszer csak hívat a dékánhelyettes. A dékánhelyettes, a tanszék-csoportvezető meg még valaki ott voltak lent, Szarvason, a haltenyésztés-kutatóban, és megbeszéltük ezt a programot. Mondta, hogy amiben te is szerepelsz. Ott ültem, és hápogtam, hogy speciel én nem voltam ott ezen a megbeszélésen, és ezt hogyan képzelitek. Hogy én? Te hogy képzeled? Hát örülj, hogy kapunk pénzt. Az én tanszékem kapja! – mondtam én. Dehogy, a kar nevében kötünk megállapodást! Mondom, velem nem, és eljöttem. Botrány volt, hogy lehetetlen alak vagyok. Megüzentem nekik, hogy ha akarnak együttműködést, akkor lesznek szívesek velem megbeszélni, mert nem a dékánhelyettes fogja a halakat szaporítani, hanem én. Ezt nagy nehezen megértették, de persze halálra voltak sértve, mert ők elmutyizták volna az egészet. Aztán

megcsináltuk az Állami Gazdaságok Országos Központja pénzén, tehát az egyetemről anyagilag teljesen független módon. Ha ez nincs, akkor valószínűleg nem lett volna semmi.

De a pénz a földön hevert. Az első évünkben megjelent egy fiatalember Gödön, és kapott ötmillió forintot a VITUKI-tól,²⁸ hogy csináljon egy haletológiai labort. Én karikára nyílt szemekkel hallgattam: csak én csinálom haletológiát Magyarországon, mi a fenét akar a VITUKI meg ez az éppen végzett egyetemista? Elmesélte, hogy az akkoriban tervezett paksi erőmű tervei közt van egy olyan rész, amely szerint kísérleti kutatást kell végezni arról, hogy a Dunának az erőműből kiáramló, egy fokkal felmelegedő vize miként befolyásolja a környezetet. Úgy gondolták, hogy a hőmérséklet-különbség halakra gyakorolt hatását majd ő fogja vizsgálni. Nyilvánvaló volt, hogy ez humbug, de muszáj megcsinálni, mert benne van a programban. Állati dühös voltam. Akkor minket még nem ismertek. Megkerestem a VITUKI igazgatóját, hogy hallom, milyen problémájuk akadt, ő meg majd a nyakamba ugrott, hogy jaj, hát nem ötmillió, tízmillió van erre a célra! Ha valaki ezt elvállalja, és elhozza a jelentést, hogy megvan, akkor ott az a sok millió, és azt csinál vele, amit akar. Mondtam, hogy jó, majd én rábeszélem a tanszékcsoporthoz, hogy vállalják el. Egyedül nem mertem elvállalni, mivel akkor még csak fél éve voltam egyetemi tanár, még nem ismertem a lehetőségeket és a korlátokat. Elmentem a tanszék akkori csoportvezetőjéhez, hogy itt van ötvenmillió. Minden tanszéknek olyat kellene csinálnia, amihez ért: mikrobiológiát, algológiát, valami ilyesmit. Én meg csinálom a halakat. Nyilvánvaló, hogy ezt a feladatot csak ki akarják pipálni, tehát ettől nem függ semmi. Kétfoknyi hőmérséklet-különbségnél nyilván az fog kijönni, hogy semmi hatása nincs, amiről egyébként rengeteg adat áll rendelkezésre kanadai és USA-beli hasonló projektekből, de azért itt is meg kell csinálni, mert ez nemzetközi előírás. Abszolút szálkamentes ügy, és én nem akarom lenyelni az egészet, csak egy részt kérek belőle, amit majd a halakra költök. Kedves, atyai mosollyal rám nézett, és azt mondta, hogy hát te hülyének nézel, felvennénk ezt a rengeteg pénzt, és egész éjjel nem tudnék aludni,

hogy mi lesz belőle. Ilyennel nem foglalkozunk. Vidd szépen máshova. Nem kellett nekik. Kész, elúszott.

– *És ki csinálta meg?*

– Nem tudom, mert engem aztán nem izgatott. Nem ez volt az egyetlen ajánlat. Volt egy idő, amikor úgy tűnt, hogy kutyákkal fogunk foglalkozni. A Pszichológiai Intézetből ki akartak telepíteni valakit, aki kutyákon végzett klasszikus kondicionálási kísérleteket. Akkoriban Pesten éppen építési tilalom volt, semmi sem lehetett építeni. És akkor Szentágothai meg az akkori MTA-főtitkár kitalálta, hogy Gödön lehet. Ha az egyetem ad rá helyet, fölhúznak egy épületet, és akkor ez a pofa a Pszichológiai Intézetből idejöhöz, én kapok egy akadémiai csoportot, Szentágothai Jánosnál pedig van egy mikroelektródás szakember, ügyes és jeles hölgy, aki kutyákkal meg patkányokkal dolgozott, és akkor őt is oda lehetne hozni. Körül van bástyázva minden oldalról, és nekem megoldódik, hogy minden évben legyen akadémiai támogatásom. De kiderült, hogy az egyetemen megint rájöttek, hogy kiszabadulhatok a körmeik közül. Egy darabig azt mondták, hogy jó, majd arra módosították, hogy odaadják a gödi telepet az Akadémiának, de a közepét nem, az Akadémia pedig adjon hozzá huszonöt státust. Gödön dolgoztak kutatók, őket vegye át, a huszonötből tíz meg legyen üres, és ezeket majd az egyetem fogja használni. Akkor a főtitkár azt mondta, hogy így persze nem megy. Már mindenben megegyeztünk, ez pedig teljesen új kérés, és lehetetlen teljesíteni. A gödi park szélét akarják ideadni, ami azt jelenti, hogy nem akarják. Ráadásul akkor az egész országban státuslétesítési tilalom volt, vagyis az a kérés is azt jelentette, hogy nem. Akkor ez kútba esett. Pedig rengeteg munka volt benne.

Akkor már voltak kutyáink, mert előre szereztünk néhányat, akik ott szaladgáltak, és ennek híre ment. És akkor egyszer csak jött két úr, hogy őket nagyon érdeklik a kutyakísérletek. Az egyik kollégámnak tudták a nevét, és hozzá mentek, vele beszéltek először. Lelkesen jött, hogy megkérdezték, mennyi a fizetése, mire ő megmondta, azok meg jókat röhögtek, és azt mondták, felejtse el: a jövőben semmi problémája nem lesz, ha velem meg tudnak egyezni. Átkísérte őket hozzám, és néhány perccel később kiderült, hogy a

BM-től jöttek, valamilyen titkosszolgálati részlegben foglalkoznak kutyákkal, akik nem a néniket vezetik át a másik oldalra, hanem mindenféle titkosszolgálati ügyekben lehet felhasználni őket. Mondtam, hogy nem akarok egy BM-intézetbe átkerülni. Nem, nem, hát erről szó sincs: ugye, ez az egyetem, kötünk egy szerződést, és ők megígérik, hogy ez teljesen nyitott dolog lehet. Őket minden érdekli, ami a kutya kutatással kapcsolatos. Tehát minden eredmény jó nekik, és hajlandók komoly támogatást adni. Mondtam, hogy köszönöm szépen, majd meggondoljuk, és megüzenem a választ. A kollégámnak azt mondtam, ne haragudj, de ha ebbe belemegyünk, ezentúl egy cikket sem fogunk tudni közölni, mert mindenki tudja majd, hogy egy titkosszolgálati szervezet mellékága vagyunk. Ez tönkre fogja tenni a tudományos karrierünket. Lehet, hogy jó fizetésünk lesz nyugdíjig, de tudományosan abban a pillanatban meghaltunk, amikor ezt a szerződést megkötjük. Úgyhogy végül nemet mondtunk. Nagyon fel voltak háborodva.

– *Ezek szerint abban az időben, amikor a pályád elindult, a haszonállatok kutatásával lehetett pénzt szerezni? Nyilvánvalóan gyakorlati okok miatt, nem pedig tisztán tudományosan felépített projektekre, illetve kollegiális, jóindulatú szakmai kapcsolatok révén lehetett megrendelésekhez jutni...*

– Akkoriban a termelőszövetkezetek szabadok voltak, és az állami gazdaságokban is jó szakembereket foglalkoztattak, így a magyar mezőgazdaság a legvirágzóbb periódusát élte. Nem szóltak bele az irányításba, pontosabban laza korlátai voltak annak, hogy ki a vezető – a hozzáértőkből lehettek vezetők. Ez nagy találmánya volt az akkori korszaknak, ettől szárnyaltak. És hát az állami rendszerben semmi sincs pontosan szabályozva, mert nem gondolnak mindenre. Mindenhol volt olyan pénz, amelyre azt lehetett mondani, hogy egy kutatási programot segítünk. Ha valaki bekerült ebbe a körbe, akkor el lehetett jutni ezekhez a pénzekhez.

– *Milyen haszonállatfajok tenyésztését szorgalmazták abban az időben? Gondolom, elsősorban a szarvasmarhákét, juhokét, sertésekét, néhány baromfiféléét...*

– Engem a halas rész érdekelt, de nyilván folyt szarvasmarha- és sertésprogram is. Horn Péter barátom papája neves marhatenyésztő

volt, akit üldöztek a rendszerben; de amikor aztán szabadabbá vált a világ, a fia elvégezhetette az egyetemet, és tanszékvezetővé vált. Én voltam az egyik opponense a szarvasmarháról szóló doktori disszertációjának. Látszólag lazán vett terület, de kemény dolgok történtek benne. Ekkor volt Burgert Róbertnek, a Bábolnai Állami Gazdaság igazgatójának a fénykora is: a világ harmadik legnagyobb csirkegyára Bábolnán épült meg. Akkoriban többször be akartak törni az amerikai piacra, és épp az engedélyezés hosszú útját járták. Nagy nehezen megkapták az engedélyt, de az első vagy a második hónapban kiszállt hozzájuk az állat-egészségügyi szolgálat, és valamilyen ürüggyel bezáratta az üzemet. Nem akarták, hogy legyen. Mi jól ismertük ezeket a történeteket.

Egyszer találtak egy új csirketörzset, amelynek a hasznát úgy mérték, hogy egy kiló hús előállításához mennyi tápot kell a csirkével megetetni. Ez valamikor három-négy kiló ráfordítással indult, és hamarosan, ha jól tudom, 1,70 kilogrammnál vagy még kevesebbnél tartottak. Találtak tehát egy törzset, amelyik harminc százalékkal kevesebb táppal is elérte a megfelelő súlyt. Az egész világon óriási mozgalom indult, millió dollárokért vásárolták a szülőtörzseket. Szakmai pletykák szerint Burgert Róbert elment Fekete János bankárhoz, aki a nemzeti bankot irányította. Fekete Jánosnál a pénzügyek jó kezekben voltak, nemzetközileg híres bankár volt. Burgert mondta neki, hogy kellene másfél millió dollár a törzsekre. Kádárig jutott az ügy, aki jóváhagyta. Burgertet azonban megkérték, hogy még egyszer nézzen utána, nincs-e itt valami stikli, mert ha elköltenek másfél millió dollárt, és kiderül, hogy valami nem stimmel, akkor mindenkit megesznek. Akkor Péterék nekiálltak, és két hét alatt kiderítették: az igaz, hogy csökkent a csirkék tápfogyasztása, de a húsuk eközben harminc százalékkal több vizet tartalmaz. Botrány lett belőle, bár a másfél millió dollárt megtakarították. És az sem kétséges, hogy az új tyúktörzset nyilván becsempészték a világpiacra – a mostani bontott csirke összeugrik, ha megsütöd. A tanyasi csirke pedig nem.

Volt lúdprogram is. Beltenyésztett törzseket kívántak csinálni, és ugyanaz történt, mint a csirkével. Kettő vagy négy beltenyésztett vonalból sokkal nagyobb és gyorsabban növő liba származhat. A

programban azon mérik a tojók termékenységét, hogy hány kisliba kel ki tíz tojásból. Akkor első évben tíz, aztán öt, aztán kettő, aztán néha csak egy-egy kelt ki. És akkor hívtak engem, hogy vajon miért, keressem meg az okokat. Vannak olyan fajok, amelyeknél a természetben is nagy a beltenyésztés. Az egereknél például hetvennyolcvan százalék, mert egy hím száz négyzetméteres területen él egész életében, és az ott előforduló összes nősténnyel párzik. Az egerekből ezért csináltak olyan könnyen beltenyésztett törzseket. Bár valaki kiderítette, hogy már ezek sem azok, mert egyik ketrecből a másikba másznak át, és elrontják a beltenyésztet. Az viszont elképesztő, hogy valaki egy vándormadárral akarjon ilyet csinálni. Az ilyenek minimálisak a biológiai ismeretei, illetve lehet, hogy át se gondolta az egészet. Nyilván ludakkal is lehet, csak nagyon nehéz lesz: sok ezer példánnyal kell elindulni, és arra kell számítani, hogy hosszú évekig fog tartani. Ezt elmagyaráztam nekik, és akkor vége is lett a lúdprogramnak. Aztán még egy alkalommal hívtak, amikor már kiderült, hogy újabb baj van. Már nem is emlékszem rá, hogy nekem ott mi is volt a szerepem. Megint beltenyésztési programot csináltak: egy tojóból és egy gúnárból álló párokat raktak össze, aztán várták a kislibákat. Nem értették, hogy a termékenység miért esett vissza már az első generációban. Nem tudták, hogy a lúd poligám, vannak kedvenc tojói, és csak azokkal párosodik. Ha olyannal zárják össze, akit nem kedvel, akkor a tojás steril marad. Ezt tőlem kellett megtudniuk. Mulatságos, de Konrad Lorenz libáiból én tökéletesen megtanultam, hogy a tartós párválasztás hogyan van náluk: a megfelelő helyre fordultak.

A sertésstenyésztésben is volt akkoriban mindenféle magyar siker. A hazai mezőgazdaság összességében sikeres volt. Ha a rendszerváltás után nem teszik tönkre az egészet a régi, öreg kiscsapatok kívánságára, ma is jól élnénk belőle.

– *Jól értettem, hogy korai, egyetem előtti kapcsolataidból semmi nem maradt meg?*

– Hát, ez sem teljesen igaz. Tomival, Ausztráliába kivándorolt barátommal megmaradt a kapcsolat. Az egyetem előtti periódusban ő volt a legjobb barátom. Sokszor megtettük gyalog az Oktogon és a Vezér út közötti távolságot, néha kétszer is egyetlen éjjel. Sokat

vitatkoztunk, de alapvetően azonos módon gondolkoztunk, és nagyon jó volt a viszonyunk. '56-ban ő kiment a feleségével Ausztráliába, és utána egy darabig még intenzíven leveleztünk. De hát az ember helyzete annyit változik, és olyan aprólékosan kellene mindent megírni, ami történik, ráadásul úgy, hogy a másik meg is értse, hogy sem idő, sem lehetőség nincs rá. Úgyhogy lassan mindkét oldalon elsorvadtak a levelek. Az elején érdekes volt, de idővel már csak évente egyszer jelentkeztünk, hogy megvagyunk.

– *Aztán személyesen megkerestétek egymást?*

– Harminc évvel később jöttem Magyarországra. Emlékszem, egy lassú beszédű emberrel találkoztam. Régen hebrencs volt, de Ausztráliában harminc év alatt megfontolt öregúrrá alakult át. Először csodálkoztam, de félóra elteltével ugyanúgy beszélgettünk, mint évtizedekkel azelőtt. Attól kezdve minden évben eljöttek, és egyszer Gábor fiammal mi is elmentünk hozzájuk, annyit nyúztak, hogy látogassuk meg őket. Nem mindenben értettünk egyet, de hihetetlenül intelligens ember volt. Élvezettel lehetett vele beszélgetni.

– *Mi volt a szakmája?*

– Vegyész. Akként is ment nyugdíjba, a kontinens gázgyárának vezérlő főmérnökeként. Volt még a középiskolából egy másik barátom is, Gyula, akivel sokáig tartottuk a kapcsolatot, sőt még a fiaival is. Aztán öregkorában valahogy nem akartak többé látogatóba jönni, visszahúzódtak, én pedig nem akartam zaklatni őket. Meghalt. Most is van egy hasonló barátom, akivel mindenféle agyi problémák vannak, és ugyanez a helyzet: magukba zárkóztak, nem élnek társasági életet. Nincs kimondva, hogy hagyjatok minket békén, de minden jel arra mutat, hogy ezt kell tenni.

Visszatérve az előző problémára: számomra ezek a barátságok elsősorban érzelmi kapcsolatok, de olyanok, amelyekben intellektuálisan is meg tudom magam értetni. Tehát nem kell folyton magyarázkodnom, és bármiről beszélhetek, mert az érdekes, és a másik is bármiről beszélhet, mivel számomra meg az érdekes. Természetesen vannak intimitásbeli korlátok, minden embernek vannak olyan belső dolgai, amelyek nem különösek, de rejtve maradnak. A barátságokban ezeket az ember észleli, és tiszteletben

tartja. Ugye, a férfibarátságok, ha egyszer kialakultak, nem igénylik az állandó jelenlétet. Harminc év szünet után is fel lehet újíítani őket. Lehet, hogy csupán évente egyszer találkozunk, de attól még jóban maradunk. Mindezek személyes szinten érdekes kapcsolatok. A családban minden együtt történik, ezért az ember tisztában van azzal, hogy a másikkal mi történt, és ehhez alkalmazkodni tud. Amikor viszont más munkahelyen, más körülmények között, másik városban, pláne másik államban él az ember barátja, akkor ezek a közvetlen információk hiányoznak, ami megnehezíti a dolgokat. De attól még az érzelmi kapcsolatok nem vágódnak el, nem szűnnek meg, csak legfeljebb sorvadnak.

– *És a felnőttkori barátaid? Beszélnél Juhász Ferencről?*

– Egyszer összetalákoztunk Korányi Tamáséknál, és utána elmentünk Juhászékhoz. Hát az egy csodavilág volt: ott állt egy pódiumon az íróasztala, rajta a kézírata, amely egy bekötött könyv volt. Bele lehetett lapozni, volt vagy kétszáz oldal, teleírva a szépíráásával, és egyetlen javítás se volt a szövegben. Mondták, hogy így megy a nyomdába, és ez alapján kinyomják. A találkozásunk után egy héttel föl hívtak, hogy meglátogatna Gödön. Taxiba ült, és kijött hozzám. Akkoriban sok pénze volt, így a taxi ott várta meg, és az egész napot együtt töltöttük. Aztán hívtak: születésnap, ilyen-olyan társaság... Szóval elkezdtünk találkozni, és egy nagyon tartalmas barátság vette kezdetét. Nagyon szeretem a verseit. Meséltem neked, hogy egyszer, amikor a hosszú versekért szidták, megírta az *Anyámat*, és Latinovits Zoltán mondta el a rádióban. Az autóban figyeltünk fel rá a feleségemmel, megálltunk, és végighallgattuk, mert hátborzongatóan gyönyörű volt. A *Szent Tűzözön regéi* című hosszú versében olyan megrendítően írt az atomháborúról, amihez foghatót még nem olvastam. Egyébként nem én voltam az egyetlen természettudós, akivel tartós barátságot kötött. Marxot és engem is emlegetett a verseiben, Gyurkával ugyancsak jó viszonyt ápolt. Csodáltam, mert az egyetlen hozzászoktam, hogy az ember hiába mesél valamiről világos megfogalmazással – a tanárember egész életében esélytelenül küzd azzal, hogyan mondja el úgy, hogy értsék is, amire gondol. Juhászban megvolt ez a különleges, fantasztikus tehetség, hogy a

tudományos ismeret első hallásra úgy maradt meg a fejében, aztán úgy került a versekbe, hogy soha egyetlen hiba sem volt benne. És nem azért, mert kurzusszerűen elmondták, hanem mint egy beszélgetőpartnernek, meséltek neki valamiről.

– *Hiszen kiművelt elméje volt.*

– Nagyon művelt volt. Nemcsak a tudományok vonatkozásában, hanem kulturálisan is. Mindenről tudott mindent.

– *Mindig nagyon képzett és érzékeny emberek voltak körülötte?*

– Többnyire kellemes társaság, igen.

– *Szentágothait is említetted korábban.*

– Atyai barát volt, de olyan, aki meg is nyílt felém. Úgy tekintett rám, mint a barátjára. De ennek nem csináltunk nagy hírverést, mert mindenki féltékeny lett volna. Engem mindenhova meghívott, ahol számomra fontos dolgok zajlottak, majd amikor az Akadémia elnöke lett, el kellett mennem hozzá, és megbeszéltem vele néhány fontos, akadémiai dolgot. De azonkívül ő mint ember, hát, nem az Akadémia elnökeként viselkedett, hanem az a fajta kisfiú volt, akiről már beszéltem neked. Aki tudta magát kívülről is nézni, és a helyén tudta kezelni magát, nem szállt el belül. Pedig a legtöbben imádták, tényleg fantasztikus személyiség volt. Néhányan utálták ugyan, nagy udvartartása volt. Belül visszafogta magát. Rendkívüli mértékben hatott rám ez a minta, hogy az ember ne szálljon el. A világ sokkal bonyolultabb, és mi sokkal kisebbek vagyunk, sokkal kevesebbet tudunk róla mindahhoz, hogy elszálljunk magunktól. Semmi okunk nincs arra, hogy úgy tekintsünk magunkra, ahogy az ilyen hosszú pálya után a szakma vagy a közvélemény gondol ránk.

– *Szentágothai professzorral hogyan ismerkedtél meg?*

– Egyszer találkoztunk Tihanyban, és magához intett, hogy na, maga a Csányi? Igen, én vagyok. Jöjjön el egyszer hozzám. Elmentem az intézetébe, és beszélgettünk. Amikor a Szegedi Biológiai Kutatóközpont felépült, volt egy tartalék osztálya, a későbbi lipidosztály, azzal, hogy azt majd oda kell adni valakinek. Straub F. Brunóék lementek Szegedre, miközben én személyes konfliktusok miatt Budapesten maradtam. Szentágothaival arról kezdtünk beszélgetni, hogy milyen jó neurobiológiai osztályt lehetne csinálni, összegyűjtené oda a tanítványait meg engem, és külföldről

meghívná a vezető neurobiológusokat, aztán mindenféle nagy dolgokba foghatnánk. Megbeszéléseinknek megfelelően előterjesztette, hogy át akarja venni ezt a szegedi tartalék osztályt. Úgy, hogy nem lesz ott állandóan, de hetente kétszer odamenne. Debrecenből, Pécsről és mindenholnan jönnének vele idősebb tanítványok meg én is. Ezt mindenki jóváhagyta, már a pártközpont és az MTA is. Straub volt akkor az Akadémia alelnöke, és már jóvá is hagyták a tervet, amikor behívta Szentágothait, és azt mondta neki, minden rendben van, de egy feltétele van: Csányi nem mehet. Teljesen meg volt döbbenve. Nekem aztán az egészet elmesélte, és kijelentette, hogy akkor ő lemondja az egészet. Mondtam, hogy ne, hiszen nem csak rólam van szó. Ne tegyen ilyet! Azt válaszolta, hogy ő ezt velem együtt gondolta ki, ezért nem lenne fair így elfogadni. És másnap valóban lemondta, így az egézből nem lett semmi. Ez egy egész más életpálya felé vitt: ezután váltam etológussá.

– *Straub F. Brunóval soha nem békéltél meg?*

– Nem haragudtam én rá. Ő ilyen volt. Nem tűrte, hogy valaki kilógjon a sorból, és minden ennek volt a következménye. Ezt lehetett tudni, és én is tudtam. Csak időnként kipróbáltam, hogy lehet-e ellenállni. Nem lehetett. Ebben az esetben a konfliktus döntő része az volt, hogy Szeged elindult, és nem voltak ott nagydoktorok. Straub és a szegediek elkezdtek nyomni az Akadémián, hogy rendes eljárás nélkül lehessen nagydoktornak lenni: beadsz egy összefoglalót, és azt elfogadják. Erre azért volt szükség, hogy Szegeden minél gyorsabb haladás legyen. Akkor én is valamelyik bizottság tagja voltam, és vitattam ezt. Elmondtam, hogy teljesen nyilvánvaló a szándék, ez azonban nem lenne becsületes a többiekkel szemben, akiknek eddig be kellett adniuk a disszertációt. Ha már van nagydoktori fokozat, inkább töröljük el azt, és akkor nincs semmi baj; de ha megmarad, akkor nem érzem olyan jelentős problémának, hogy egy kicsit dolgozni kelljen érte. Nem láttam értelmét, hogy egy tudománypolitikai cél érdekében változtassunk a szakmai szabályokon. Vigyorogva egyetértett velem mindenki, kivéve a szegedieket. Ekkor lett végem Straubéknál – mindezt nagyon rossz néven vették tőlem. Aztán mégis elfogadták a javaslat

hígított változatát, és enyhítettek a nagydoktorság feltételein. A saját szempontjukból nyilván nekik is igazuk volt: ahhoz, hogy Szeged megfelelő súllyal rendelkezzen az egyetemekhez és a meglévő akadémiai intézetekhez mérve, fel kellett turbózni. Ezt értem, és biztos így csináltam volna én is. Szóval ilyen személyes konfliktusok miatt nem kerültem Szegedre. Mindezt azonban nem éltem meg kudarcként: a szegedi ideg-biokémia művelése helyett jött az etológia.

– *El sem keseredtél?*

– Dehogynem, persze! Szentágothaival szerettem volna együtt dolgozni, jó lett volna. Akkor teljesen más életpálya villant fel előttem, mint amit aztán befutottam. Aztán ahelyett elindult az etológiai munka, a halak, a kutyák meg minden. De a meg nem valósult eseménysorozathoz nem lehet mérni azt, ami megvalósult.

De akkor se kudarcként éltem meg mindezt – Szentágothai élte meg kudarcként. Dühös volt, és majd felrobbant, mert ő már mindent elrendezett. Mindenkiel mindent megbeszélte, és kiderült, hogy hiába.

– *Straub F. Brunóék az ellenlábasaid voltak...*

– Igen. Persze mindent elfedett az udvarias viselkedésük. Straub nem tűrte, hogy a biológián belül más is olyan szerepet játsszon, amely befolyásolja az ő köreit – ilyen szempontból nagyon kemény volt. A tanszéken a legfiatalabbak lehettek a legszemtelenebbek. Elgondolhatod, hogy én milyen szemtelen lehettem! És akkor, ahogy a ranglétrán lépdeltem fölfelé, egyre fegyelmezettebbnek kellett lennem. Belenőttem én is.

– *Jó, de hát ez normális.*

– Rám nézve is kezdett ez kötelező lenni. Ő senkivel sem tartott személyes kapcsolatot, mindenkitől tartotta a három lépés távolságot. Persze nagy játékos volt: szeretett játszani emberekkel, politikával, mindennel.

– *Jó, jó, de ez nem használta el?*

– Úgy tudom, hogy nyolcvanéves koráig nem. Én még ott voltam a nyolcvanadik születésnapján...

– *El tudtál menni?*

– Persze. Miért ne tudtam volna?

– *Az ilyesmi engem blokkol. A saját ellenfeleimmel, akik bármi okból ellenségekké váltak, és irtó hadjáratot szerveztek ellenem, nem találkoznék. Van egy-két ilyen az életemben. Az irodalomban és a művelődéstörténetben is.*

– Jó, engem kinyírt, de elmentem. A születésnap programon kellett tartani egy előadást, majd köszönteni az ünnepeltet. Az én köszöntésem a következőképpen szólt. Akkoriban renoválták az Akadémia épületét, és egyszer, amikor már ebben a felújított Akadémiában jártam, vörös szőnyegen mentem föl a tekintélyes épületbe. A ruhatárban letettem a kabátom, és a ruhatárosnő azt mondta nekem: „Köszöntöm, drága.”

A szegedi hallgatóság hullára röhögte magát: értették a dupla iróniát. A ruhatárosnő ne mondja az akadémikusoknak, hogy köszöntöm, drága. És persze én, a tanítvány se mondjam ezt a nyolcvanéves Straubnak. De igazi köszöntés volt, és azt hiszem, hogy ezt ő is pontosan értette.

– *Hogyan tetted rendbe magadban ezt a konfliktust?*

– A harcban szerzett sebeket nem érzelmileg, hanem racionálisan dolgoztam fel: jó, hát ha én lettem volna az ő helyében, valószínűleg én is megcsináltam volna. Úgy kell nekem, miért nem tartottam egy kicsit a számat? Ha ezt a konfliktust érzelmileg átélem, és belesírom magam, akkor végem lett volna. Akkor nem tudtam volna etológiát csinálni. Ott akkor lezárult egy lehetőség. Kár érte, sajnálom.

– *És ha nem tudtad volna elkezdeni csinálni az etológiát? Ha nincs tovább semmi...*

– Mi az, hogy semmi? Nincs olyan, hogy semmi!

– *A pályád nem megy tovább, és docens maradsz valahol.*

– Könyörgök, én diploma után elmentem a Chinoimba vegyésznek! Szerves vegyésznek, amit egyébként utáltam, de ott volt hely a munkához. Kiderült, hogy az ottani vegyészek állandó, örökös versengésben vannak egymással, és minimális együttműködésre sem képesek. Adtak egy asztalt, és azt mondták, hogy szereljem fel. Földi osztályvezetőnek, egy öreg bácsinak négy ügyvéd is intézte a szabadalmi csalásait. A Chinoim állandóan megkerülte a szabadalmakat, és egyszer, a munkába lépésem után

néhány héttel, amikor már volt néhány edény az asztalomon, behívott, és adott nekem húsz milligrammot egy anyagból, hogy ennek legyen szíves megmérni az olvadáspontját. Ja, hogy előtte tisztítsam is meg, mivel koszos. Aktív szénen kellett átszűrni, és nyilvánvaló volt, hogy azokkal az eszközökkel húsz milligrammot éppenhogy meg lehet talán csinálni. Szerencsére a közvetlen főnököm jóindulatú fiatalember volt, és amikor nagy nehezen elkészültem, azt mondta, nehogy azt hidd, hogy az érdeklő, mi az olvadáspont – az fogja érdekelni, hogy hova tetted az anyagot. Még minden eszköz megvolt, én meg mindent lemértem az analitikai mérlegen, és kimutattam, hogy a szűrőpapíron van ennyi milligramm, az aktív szénen annyi, az üvegboton pedig egy milligramm. Bementem, és akkor kiderült, hogy amíg bent voltam, az egész labor, voltak vagy tizenketten, végig ott állt az ajtó előtt hallgatózva, mert amikor visszafelé kinyitottam, egyszerre mindenkibe beleütköztem. Ők üvöltözést vártak, mert ez volt ilyenkor a szokás. Ezzel szemben az történt, hogy leültetett: na, mennyi az olvadáspont? Megmondtam. Na, jól van, fiam, most akkor lássuk, hol az anyag. És nézett rám, mint aki most majd megtanít engem, hogy kell itt dolgozni. Elővettem a listát: parancsoljon, itt van, ezen olvasható. Nézte, nézte, rám nézett, aztán vissza a cédulára. Na, maga nem is olyan hülye, tűnjön el, de gyorsan, mondta. Halkan kijöttem, kint pedig nem értették, mi történt. Mert egyébként lekurvázta a kandidátus asszonyokat, az ötvenéveseket, és egyáltalán, előbb-utóbb mindenkivel üvöltött. Na, ezt nagyon rühelltem, nem is akartam szerves kémikus lenni. Volt olyan eset is, hogy két, párhuzamosan dolgozó labornak, a König-labornak és a Földi-labornak ugyanazokat a vegyületeket kellett előállítania, természetesen versenyben. Amelyiknek előbb sikerül, az kapja az újítási és egyéb pénzeket. Ezért mindent eltitkoltak egymás előtt. Az történt, hogy az ebédlőben a König-labor egyik laboránsa elkotyogta, mit csinálnak éppen. Az új vegyületet tizennégy lépéses reakcióval lehetett előállítani, mi meg még csak az elsővel vagy a másodikkal kínlódtunk. König a nyolcadik lépés anyagából négy kilót átküldetett Földinek, hogy üsse meg a guta. Ez meg is történt. És akkor valaki elkotyogta, hogy miként csinálják, és ezt a többiek is hallották. Örült

botrány lett, és König berendelte az összes emberét: kirúgták az asszisztenseket, és egy kód szerint átcímkezték az üvegeket, ami, ugye, a legnagyobb baromság, mert ha valaki leveszi, mondjuk, a xilolt, és közben kénsav van benne, az kínos. Ez volt az egyik. A másik, hogy König nem olyan volt, mint Földi, aki kiadta a munkát, és utána üvöltözött. König egy forgatható széken ült, és körülötte egy laboratórium volt berendezve, amelynek a másik oldalán is emberek ültek. Úgy dolgoztak, hogy ha a König valamit csinált, a lombikot vagy a kémcsövet odaadta valamelyik emberének, hogy ezt olvassa meg, forralja fel, mérje meg, tegyen hozzá ebből ennyit, adja ide, miközben lényegében senki nem tudta, hogy mit csinálnak. Csak irányított, ő maga meg nem csinált semmit. Pokoli volt. De a Földi se volt normális. Egyszerűen nem volt ott senki, akitől meg lehetett volna tanulni valamit. Adtak egy képletet, hogy majd állítsam elő azt a vegyületet. Ezt úgy lehetett, hogy elment az ember a könyvtárba (jó könyvtára volt a Chinoinnak), és ott volt a „Bernstein” nevű receptgyűjtemény, hat méter hosszú könyvsorozat, abban meg kellett keresni a vegyületet, és akkor ott volt tizenötféle előállítási mód. Azokat végig kellett próbálgatni: ha okos és ügyes volt az ember, akkor már a negyedikre sikerült, ha viszont nem, akkor mindet végigpróbálta, és csak az utolsó jött be. Valószínűleg semmi értelme sem volt, mert amúgy is csak próbafeladat volt. Ehhez nem adtak felszerelést, és nem mondták el, hogyan kell. Az egyetemen nem lettünk szerves kémikusok, jó, ha két vegyületet előállítottunk a szerveslaborban. A chinoinos kollégák viszont nem voltak érdekeltek abban, hogy valaki jó legyen, és a konkurensükké válják. De a főnök fiú nagyon rendes volt, és ha nagyon faggattam, akkor el-elmondott dolgokat. De az, ami később nálam volt vagy más normális helyen van, hogy törődnének a beosztottal, és azt akarnák, hogy legyen belőle valami, itt abszolút hiányzott. Úgy jöttem el, hogy akvaristakörökből eljutott hozzám egy hír, hogy valaki elment a Straub-intézetből. Ez az illető ismerte Dénes Géza docenst, aki később a legnagyobb ellenségemmé vált. Ő kérdezte meg, hogy igaz-e a hír, és van-e hely, mert én szeretnék odamenni. És akkor a legnagyobb meglepetésemre, mert én nem gondoltam, hogy sikerülni fog, jött a meghívás, hogy iksz hét múlva, délután ötkor vár

rám Straub F. Brunó. Elmentem hozzá, és megkérdezte, hogy mit csináltam, hol vagyok, ki vagyok, mi vagyok. Jó, mondta, akkor kikérjük magát. Mert akkor csak úgy lehetett eljönni, hogy kikértek.

– *Mennyi időt voltál a Chinoiban?*

– Néhány hónapot. Fél ötkor kellett fölkelnem, hogy hétre odaérjek.

– *Szinte hihetetlen, hogy fél év után átmentél.*

– Hát, eléggé. Évekkel később tudtam meg, hogy miért kellettem neki. Állandó konfliktusai voltak a pártbizottsággal, hogy polgári tanszéket vezet, ami mellel is volt...

– *Ja, világos: a származásod miatt.*

– Apa akkor párttitkár volt. Én munkásszármazásúnak számítottam, és nekik kellett egy munkásszármazású munkatárs, igazolásképpen. Aztán fél évvel később megtudtam, hogy azt mondta a többieknek: „Na, munkásszármazású, és nem is hülye.” Ezzel indokolta, hogy odavett engem. Életem legboldogabb periódusa kezdődött, tartott is két-három évig. Befogadó, jópofa, kulturált társaságba kerültem, és azt hittem, hogy a tudomány csupa ilyen kellemes beszélgetés meg munka, móka-kacagás lesz. Hát nem az lett. De az már egy másik történet.

– *Szóval a Marci, a beszélő kutya című ironikus regényed öreg professzorának megvan a mintája...*

– Igen.

– *Mennyi időt töltöttél Straubnál?*

– Ameddig el nem ment Szegedre.

– *Éppen akkor kezdtem az egyetemi tanulmányaimat. 1972-ben katona voltam, majd egyetemista. Azért mentem Szegedre, mert működni kezdett a Szegedi Biológiai Kutatóközpont. De oda aztán sosem mentem örömmel, így végül az antropológián kötöttem ki.*

– Úgy volt, hogy kapok egy biokémiai osztályt, és osztályvezető leszek. A tudományok doktora voltam, de közben Dénes Géza – itt egy nem idevaló, hosszú történet következne – mindenáron azt akarta, hogy a munkatársa, a beosztottja legyek. Én meg elértem a Straubnál, hogy hagyjon egyedül dolgozni. Megírtam a disszertációm, és megvédtem. Dénes Gézát nevezték ki a szegedi Biológiai Kutatóközpont alá tartozó Biokémiai Intézet igazgatójává,

aki ezt azzal a feltétellel vállalta el, hogy a személyi ügyekbe Straub nem szól bele. Utóbbi nehezen egyezett bele ebbe, mert egyébként mindig mindenbe beleszólt. Most megesküdött, hogy nem fog. Azzal kezdődött, hogy Dénes Géza közölte: szó sincs arról, hogy én osztályt kapnék. Kapok egy embert, és majd ő megítéli, hogy idővel kiérdemlek-e többet. Még azt is mondhatta volna, hogy lófaszt a seggembe, de ezt nem mondta, mert egyébként udvarias, kedves ember volt. Elmentem Straubhoz, hogy nem erről volt szó. Sajnálja, de a Dénesnek megesküdött, hogy nem szól bele, vívjam meg a rám váró csatákat. Mondtam, hogy azért nem fogok lemenni Szegedre, lakást változtatni, mindent feladni, hogy egyetlen emberrel dolgozzam – akkor már Budapesten, az ELTE-n is több emberem volt. A maga dolga – ez volt a válasz.

Akkor kezdtem a magam számára kitalálni az etológiát. Akkor az etológiához nem kellett még sok felszerelés. Konrad Lorenz épp Nobel-díjat kapott, és úgy nézett ki, hogy ehhez a tudományhoz csak jó szem kell, és le kell tudni írni dolgokat. Nem kell sok műszer, nem kell drága vegyszer, izotóp, amelyek nélkül az ideg-biokémiát lehetetlen csinálni. De arról szó se lehetett, hogy én ideg-biokémiát kutathatnék, magatartás-genetikát vagy etológiát viszont igen. A halakhoz régen értettem, hiszen akvarista és díszhaltenyésztő voltam. Mint korábban elmondtam, az lett a feladat, hogy keressünk egy olyan fajt, amelyet laboratóriumban is lehet vizsgálni, és érdeklődő, kíváncsi állat. Többféle halat is megnéztem, és a paradicsomhal volt az, amely nem sértődött meg, ha áttettük egyik akváriumból a másikba, illetve érdeklődő, kedves jószágnak tűnt. Elkezdtem ezt a teljesen új, felszerelés nélküli munkát. Közben jöttek a csirkék, az imprinting, mindenféle érdekes dolgot találtunk, és leközlöttük. Elmentem egy évre New Yorkba, Lajtha Ábelhez, a korábban már említett világhírű neurokémikushoz. Akkor még a neurokémia irányában tájékozódtam, így elfogadtam Lajtha meghívását, de közben már az etológián törtem a fejem, és ott is olyan dolgokat csináltam, amelyek már etológiának voltak mondhatók.

– *És ő ezt elviselte?*

– Nagyon kedves és engedékeny ember volt. Túl nagy teret azonban nem kaptam, mert nem voltak állattartási lehetőségek.

– *Ez az egyéves meghívás valami ösztöndíj volt, vagy egy pályázat eredménye?*

– Egyik sem. Pesten, egy konferencián összetalálkoztam Lajthával, eljött a tanszékre, körülnézett, elmeséltem, hogy mit csinálunk, és meghívott. Mentem boldogan, mert akkor jött Antoni Ferenc, az új tanszékvezető. Pártállás volt az övé, korábban évekig a magyar kormányt képviselte Bécsben, a Nemzetközi Atomenergia-ügynökségben. Volt neki egy Leója, valami vegyész, akivel ott dolgozott, mindvégig ő volt a beosztottja. Amikor visszajött, megkapta a biokémiai tanszéket. Antoni lehetetlen alak volt, de morálisan rendes: egyszer például közölte, hogy bevezetjük, hogy az új emberek életrajzát ezentúl megköröztetjük az adjunktusok között, tudjuk, kikkel dolgozunk együtt. Ezt egyszer tette meg, és aztán soha többet. Ennek a Leójának az életrajza csak annyi volt, hogy pártfőiskolát végzett, és aztán ővele dolgozott tíz évig. Tudtuk, hogy kiről van szó, azonnal alkalmazkodtunk hozzá, és természetesen tartottuk a szánkat. Straub tanszékét megörökölni amúgy is kínos dolog volt, mert a munkatársak fele-háromnegyede elment, és aki ott maradt, az szenvedett. Egyszer Antoni arról panaszkodott, hogy bejönnek, és „oda” néznek. Vagyis oda néznek, ahol régen Straub volt – ezzel küzdött. Rögtön átrendezte Straub szobáját. Velem is számos problémája akadt, én meg elég disznó voltam. Volt egy kis csoportom, amelyben ő is benne akart lenni. Nem is értesz hozzá, gondoltam, de jó, legyél benne. Hetenként tartottunk csoportmegbeszélést, és ő mindig eljött. Nagydumás pali volt, akinek igazából soha nem volt ideje rá, hogy utánajárjon annak a biokémiai problémának, amelyről éppen beszélgettünk. De dumálni szeretett. Általános blöffel beszélt félórát olyasmiről, amiről mi öt percet. A fiúk teljesen odavoltak, hát most mi lesz, ha ilyeneket mond. Legyetek nyugodtak, ezt még legalább párszor végig kell hallgatni. Nem értették. Következő hétfőn megbeszélés. Megint jött Antoni, és szokásosan összefüggéstelen dolgokról beszélt. Én bólogatok lelkesen, és mondom, köszönöm. Megköszöntem mindent, mintha igaza lett volna. A harmadik alkalommal aztán nagy lélegzetet

vettem, és sorra vettem a baromságait. Mindről elmondtam, hogy miért badarság. A fiúk vörösödtek, és nézték a földet, na, most engem ki fognak rúgni, mi lesz velük. Benne volt annyi erő, hogy megvárta a végét, és csak aztán rohant el. Én pedig mosolyogva fölmentem hozzá, és azt mondtam, hogy nahát, óriási sikered volt. Óneki? Persze, azt mondják a fiúk, hogy na, van ilyen tanszékvezető, akinek így megmondhatja az ember a véleményét. Teljesen odavannak érted. Ő meg elhitte.

Ettől kezdve nyilvánvaló volt, hogy el kell jönnöm, mert vele nem lehetett együttműködni. Szóval blablatudományt akart, bármit, de ne kelljen elmélyedni benne, és ne kelljen néhány kísérletnél több, csak annyi, amennyit már le lehet közölni, és kész. Nem kell igaznak lennie, csak közölhető legyen. Nem az én esetem volt.

– *Ez a végszó? Azaz a végmondat?*

– Hát, körülbelül.

Szabadság a korlátok felett

– *Az élőlények alapvető tulajdonsága, hogy jól vagy rosszul, de alkalmazkodnak a környezetükhöz. Sikeres alkalmazkodás nélkül nem létezik faj, és az egyed élete sem alakulhat szerencsésen. Az ember érzelmekkel átszöve éli meg akár a sikeres, akár a sikertelen alkalmazkodását. Engem, nyilván saját életrsorsom miatt, leginkább a kudarcok, azoknak is a haszna érdekel. Mennyiben látod indokolnak ezt a figyelmet?*

– Ehhez szükséges hozzátenni, hogy az állatoknál mindezt behatárolja a genetika, az ökológia, az életmód. Mi is számít sikernek, és mi kudarcnak? Ingoványos ez a problémakör. Lehet statisztikával mérni: például mondható, hogy az oroszánfalka támadásainak huszonhét százaléka, míg a leopárd támadásainak negyvenkét százaléka sikeres, és akkor emberi értelemben a sikertelen esetek nem tekinthetők kudarcnak, mert ezek egyszerűen az élet szükségszerű velejárói. Az egyed nyilván sose lehet minden esetben sikeres. Ahogy egy almáért nyúlok, és nem érem el, az ebből az aspektusból nem értelmezhető.

– *A vizsgálatokban különbséget tesznek az egyén, a csoport és a faj viselkedése között? Hiszen amíg az egyed adott esetben sikertelen, ami akár az életébe is kerülhet, a közösségnek gyakran haszna származhat ebből.*

– Erről szól az evolúció és a szelekció. Ha a sikeres támadások aránya csak huszonhét százalék, akkor az, akinek mondjuk túske van a lábában, vagy leharapták a farkát, előbb-utóbb elpusztul. Ezt hívjuk természetes szelekciónak. A huszonhét százalékban azok is benne vannak, akiknek többször sikerül, és azok is, akiknek nem elégszer ahhoz, hogy fennmaradjanak, és kölyköket neveljenek. A biológia nem idillikus, örömteli, pozitív tartománya a világnak. A mi szempontunkból, a mi fogalmaink szerint kegyetlennek mondható, hiszen felőrli azokat a komponenseket, amelyek nem illeszkednek tökéletesen a rendszerbe. Erről szól az élet.

– *Korábban azt szoktuk erre mondani, hogy valójában kizárólag a faj szempontjából nevezhetünk valamit értékesnek vagy értéktelennek. Az egyén ilyen szempontból nem számít.*

– Megjegyzem, az eddig valaha a Földön élt fajok kilencvenkilenc százaléka már nincs jelen. Nem csak az egyedek, a fajok is eltűnnek: tudjuk, legalábbis az evolucionisták egy része azt mondja, hogy a fajok közt is zajlik szelekció. Akadnak százötvenmillió éves fajok, mint a patkórákok, amelyek mindeddig nem haltak ki. A fajok átlagos életideje tíz-tizenkétfélmillió év – ezt követően eltűnnek, mivel az egész földi rendszer változik. Ha az egész bioszférát nézem, amelybe minden élő és élettelen, köztük az ember is beletartozik, akkor az evolúció ennek a bioszférának a létezési folyamata. És miután ez a létezési folyamat évről évre, millió évről millió évre változik, a bioszféra összetétele, szerkezete, folyamatai is módosulnak. Egymilliárd évvel ezelőtt az egész teljesen más volt, mint ötszázötvenmillió éve, más volt száz-, és más tízmillió éve. És az is biztos, hogy néhány ezer év múlva ugyancsak más lesz. Ezért alapvetően szemléleti probléma, hogy a rendszert működő szervezatként gondoljuk el, amelynek van valamilyen funkciója, és aszerint vannak alkatrészei. Amit a bioszférában látunk, az ezzel szemben sokkal inkább egy folyamat, amely szüntelen változással jár, csak a különböző szerveződési szinteken más és más a változás sebessége. Az ember szintjén a millió évek nem látszanak, ahogy az ezer évek sem, legfeljebb a tíz vagy száz évek – evolúciós szempontból azonban ez mindössze egy pillanat törtrésze. Ahhoz, hogy az ember ezt megértse, állandóan ugránoznia kell a szerveződési szintek között, és az időfelfogását is szüntelenül változtatnia kell. Nyilván más időléptéket rendelünk egy személyiséghez, mást egy fajhoz, és mást a bioszférához.

– *Az emberiség teljessége számára nem vált érzékelhető problémává, hogy az emberi faj nemcsak átalakul, hanem végső soron idővel fel is kell oldódnia, mássá kell alakulnia. A társadalmak állandóságtudata, az, hogy hisznek a Homo sapiens mint faj öröklétében, éppenséggel a biológiai folyamat ellen dolgozik. A társadalmaknak az a pillanatnyi érdekük, hogy fajként ne változzunk.*

– Az átalakulás képessége bármely, az evolúcióban részt vevő struktúra tulajdonsága, de a megmaradásé is. Azok a komponensek, amelyek nem rendelkeznek önmegtartó képességgel, legyen ez néhány évre vagy millió évre szóló, hamar széthullnak, és eltűnnek. Amelyek megmaradnak, azért tudnak megmaradni, mert olyan belső organizációjuk van, amely hozzájárul ahhoz, hogy fennmaradjanak. Nyilvánvaló, hogy minden élőlény rendelkezik önvédelmi képességgel, ez ennek a folyamatnak az egyik megnyilvánulása. A másik pedig úgy oldja meg a megmaradást, hogy eszméletlenül termékeny. A növénymagok tavaszonként elárasztják a földet, miközben közülük nagyon kevésből lesz végül kifejlődött növény, amely aztán, ha nem legelik le, nem szárad ki, nem rohad el, a következő időszak kiindulópontjává válhat. Minden egyes egyed hihetetlen erőfeszítést tesz arra, hogy legyen jövő. Ezekkel a legkülönbözőbb módszerekkel, megoldásokkal minden, az evolúcióban részt vevő komponens – nevezzük így az állatokat, növényeket, biomokat, mindenkit – olyan mechanizmusok része, amelyek a megmaradást szolgálják. Ha ezek nem jelennek meg, akkor az adott komponens, legyen bár akármilyen érdekes egyébként, egyszerűen eltűnik. Az evolúció tulajdonképpen erről szól.

– *Ha mindehhez az emberi faj szempontjai szerint érzelmet, valamifajta tudatos viszonyt kapcsolunk, elérkezünk az ember kudarcfogalmához? Egyáltalán: a kudarc egyedül az önreflexióval rendelkező lények tulajdonsága? Azoké, amelyek rendelkeznek lélekkel, tudattal?*

– A lélek a kedvenc fogalmam! Használok, de nem gondolom, hogy rendelkeznének vele.

– *Kifejtenéd az álláspontodat?*

– Az ember olyan fogalmakat alkot a közösségeiben, amelyeket lehetetlen visszavetíteni a biológiára és a bioszférára. Hogy csak egy példát említsek: a sajnálat, amikor szánakozunk, hogy egy élőlény elpusztul, mert ráléptünk, elnyomtuk vagy megmérgeztük, az ember világán kívül az égvilágon semmilyen funkcióval nem rendelkezik, nincs jelen. Ha valaki sajnál valakit, az emberi érzelem, az emberi érzelmekhez társított fogalom, amely kívül esik a

bioszférán. A közösségben jelenik meg, és ott meg is van a funkciója. A lélek is emberi, nyelvi konstrukció.

– *Mármint az emberi közösségekben, mint amilyen a család, a hasonló cselekvéseket végzők csoportjai, a társadalom...*

– Igen. Ott az a funkciója, hogy valami a közösség minden tagja számára ugyanolyan fontos legyen. A közösség szerveződés, amelynek megvan a maga önfenntartó folyamata, a sajnálat pedig ennek a része. Ha sajnálom a gyenge, beteg vagy elesett társamat, segítek neki továbbmenni, és amikor meggyógyul, újra hasznos tagja lesz a közösségnek – ezzel pedig végső soron hozzájárultam a közösség fennmaradásához. A sajnálat az ember egyed fölötti szintű szerveződéseinek aktív mechanizmusa, azé a szerveződésé, amelyet közösségnek nevezünk. Mindennek semmi jelentősége nincs, ha állatokra próbálom rávetíteni, ha egy kukacot vagy éppen egy cserebogarat vizsgállok.

Egész életemben küzdöttem érte, hogy embertársaimat rávegyem arra, kezeljék helyén a sajnálatot és a hozzá hasonló, egyedül az emberre jellemző fogalmakat. Sajnáljuk az állatokat, amelyekből több milliót eszünk meg naponta – ezek nem összeegyeztethető dolgok. Sokszor derül ki, hogy a természetvédők, amikor ipari folyamatokat állítanak meg, vagy tiltakoznak, több kárt okoznak, mint amennyi hasznot elérnek. A kár- és haszonelemzések különböző szinteken eltérő eredményeket hoznak. Nem egyéni szinten dől el, hogy egy-egy ipari folyamatot el kell-e kerülni, vagy sem. Ez a kérdés egy sokkal bonyolultabb rendszer része, és ennek megfelelően is lehet, illetve kell megítélni. Sokszor bebizonyosodik, hogy olyan mellékhatások jelennek meg, amelyekre senki nem számított. Vegyük például a PET-palackot: amikor megjelent, még mindenki annak örült, hogy nem kell többé üveget cipelni és összetörni, a törött üvegeket pedig kidobálni, és micsoda óriási előny, hogy a vizet pillekönnyű PET-palackban lehet tárolni. Most meg úgy néz ki, hogy emiatt a tengerek fognak tönkremenni.

– *A sajnálat mint közösséget teremtő érzés tehát kizárólag az emberi társadalomban juthat szerephez. Szervezi a közösségeket, csoportokat, és azt mondod, hogy ezek olykor megszaladnak, amire például a természetvédők egyes akciói a példák.*

– A folyamatok szemléletének teljesen új, korszerű módját kellene megtalálnunk, és ezt érvényesítenünk. Már a családban, a gyerekeknél is megjelennek ilyen félresikerült folyamatok, amikor valamit elavult módon örökítünk tovább. Sok fogalomnak megvan a helye az ősi közösségekben, de ahogy kiléptünk ezekből, például amikor városokba húzódtunk, kialakult a kereskedelem és így tovább, ezeknek a fogalmaknak megváltozott az értelmük. Számtalan ilyen ellentmondást ismerünk: az egyházak megáldják a hadi zászlókat és a harcba induló katonákat, a hívők pedig mindkét oldalon azért imádkoznak, hogy az ellenség megdögöljön. Pedig az ellentmondás nyilvánvaló: ha fontosnak tartjuk az embert és az életét, akkor minden ember élete egyaránt fontos! A hős szerepe is más, mint régen. Az evolúciós logika szerint hibás példány az, aki olyasmicért áldozza az életét, ami nem növeli a termékenységét. Az az egyed tekinthető valóban hősnek, aki segítette a közösséget a fennmaradásban azzal, hogy egy kis közösségben, mondjuk harminc-negyven felnőtt emberért és hetven-nyolcvan gyerekért az életét áldozta. Ma, amikor egy időben több mint hétmilliárd ember él a Földön, és a „hősök” elesnek a csatatéren, mindez egyszerűen nonszensz! Rosszul alkalmazott logika. Ebben a formájában a társadalomban semmi helye nincs a hősiességnek. Nem tudunk általa csoportokat megmenteni, de magunkat tönkretelhetjük, illetve szolgálhatjuk a propagandát.

– *A kudarchoz kizárólag negatív tartalmak kapcsolódhatnak, olyanok, mint a veszteség, a kiiktatódás, a szeparálódás. Mindezek az antropomorf szemlélet részei. És mindeközben azt is hangsúlyozzuk, hogy a kudarc jelentése történelmi koronként, társadalmanként, világvallásonként, világképenként eltérő. Körbe tudjuk egyáltalán járni, mi is az, hogy kudarc? Jó úton halad ez ilyesféle gondolkodás?*

– Mindent körbe tudunk járni, ez kétségtelen. Ha továbbra is az ősközösségekből indulunk ki, amelyekben az életben maradáshoz szükséges akciókat közösen szervezték, ott természetesen létezett egy sajátos kudarcfogalom, illetve ennek érzésbeli megfelelője. Ha valaki rosszul fogta meg a zebra farkát, és emiatt nem sikerült elkapni az állatot, ez egyéni kudarcnak volt tekinthető. És ekkortól a

kudarcc fogalmát a közösségben szereplő emberek egymáshoz való viszonyának a jellemzésére is használni kezdik: kudarcnak nevezzük az olyan akciót, amely akadályozta a közös elhatározással folytatott tevékenységet. Illetve az egyes emberre is érvényes, hogy ha az egyén hibájából megszakad a leszármazási sora, ez kudarcnak tekinthető, annak ellenére, hogy az evolúció fő eseményei már inkább a közösségek leszármazási sorával kapcsolatosak.

– *Az individuum esetében beszélhetünk-e kudarcról abban az esetben, ha nincs közösségi kontroll?*

– Ha nincs közösségi kontroll, akkor a közösség szempontjából nem. De hadd tegyem hozzá, hogy a közösségben nevelkedő gyermekben valamilyen módon mindig lesz közösségi kontroll, még abban az esetben is, ha valamiért ideiglenesen közösség nélkülivé válna. És ha ugyanaz az ember sokszor követi el a hibát, akkor ez nyilván szankciókkal járhat.

– *Máshol lesz a helye a csoporthierarchiában.*

– Ennek a kérdéskörnek kiterjedt irodalma van. Minden közösség alkalmaz kulturális rítusokat, büntetéseket a szabályszegők vagy a sokszor kudarcot vallók rendszabályozására. A kérdés az, hogy a büntetést a közösségek hogyan és milyen mértékben alkalmazzák. Ha valaki különösen lusta – ami nem kudarc, sőt kellemes érzés –, a közösségnek ez fel fog tűnni. A legelső retorzió az, hogy pletykálnak róla, megbeszélik, és megnevezik, hogy ez az alak lusta. Ez már csak azért is kellemetlen, mert ezzel a lusta emberrel a lányok nem akarnak majd párkapcsolatot kialakítani. A lustaság így okoz hátrányt az egyed szaporodásában.

– *A negatív tulajdonságunk nyilvánossá válása, a közösség általi kimondása lenne a kudarcunk első jele?*

– A lustaság eredendően nem negatív tulajdonság: a közösség ítélete és szankciója révén válik azzá. A lustaság kellemes, de ha a közösség úgy ítéli, hogy az ő fennmaradása szempontjából hátrányos, ezért megbélyegzi, akkor egyéni szinten is negatív dologgá alakul. A tekintetben különböző fokozatok léteznek, hogy milyen a büntetés, vagy hogy ki és hogyan büntethet: első lépésben nem adnak neki húst, közösen szerzett ételmezt, a vége pedig az,

hogy elzavarják, vagy megölik. Könnyen el lehet jutni a legsúlyosabb büntetésekig is.

– *Ilyen büntetések előfordulnak a majmoknál?*

– Nem. A majmok nem törődnek annyira egymással, mint az emberek.

– *Van olyan állatfaj, ahol létezik büntetés?*

– Nem tudok ilyesmiről.

– *Ezek szerint mindez kizárólag az embercsoportok jellemzője?*

– Igen. A közösség fennmaradását, illetve a vélhető fennmaradását veszélyeztető akciókat valamilyen retorzióval sújtja a közösség. A vonatkozó definíciók persze sohasem egzaktak, nem lehet pontosan meghatározni, hogy a közösség például mit vél ellene irányuló akciónak, ahogy azt sem, hogy objektíve mi számít annak. A közösség tévedhet. Például még az is előfordulhat, hogy amit vétségnek vélt és szankcionált, az éppenséggel a hasznára válik, ami viszont csak később fog kiderülni.

– *A kudarc a közösség szintjén nevezhető meg, és a közösség stabilitását problematizálja. Végső soron a kudarcelemzés többet mond el a közösség jellegéről, mint a kudarcot kiváltó, illetve annak következményeit elszenvedő egyénről.*

– A modern időkben problémát okoz, hogy már nincsenek izolált közösségek, amelyek sok ezer generáción keresztül alakítottak ki stabil, megbízható definíciókat az ilyesmikre. Összecsapott közösségekből származó, összecsapott tömeg leszármazottjai vagyunk. Ebben a masszában a legkülönbözőbb formában jelennek meg a meghatározások, és ezek sokszor ellentmondanak egymásnak, máskor pedig egyszerűen értelmetlenek.

– *Ebből a szempontból is sajátos az az egészségpolitikai álláspont, amely új orvosminiszterünk, Kásler Miklós sajátja: a tízparancsolat betartása az emberiség, illetve a Magyarország halálos betegségeinek a többségét megelőzné! Ezek szerint maga is kudarcosnak ítéli meg a hazai egészségügyi mutatókat, a megelőzést, a magyarok általános állapotát.*

– Én azt gondolom, hogy itt a racionalitás használatának a zavara érzékelhető. Gondoljuk végig racionálisan: ha nem lopnak, nem paráználnak, nem ölnek, nem kívánják a más házát és feleségét,

akkor egy csomó megbetegedés valóban kizárható. Nem lesz például HIV, nem lesznek nemi betegségek, ahogy egy csomó más kór sem, a következményeikről nem is beszélve. Kétségkívül van tehát itt egy racionális mag, az egész komplexum azonban természetesen ostobaság; hiszen az emberi viselkedésnek nem csak racionális indítékai vannak, és egy ilyen elemzést nem is lehet csak azokra korlátozni. A mai társadalomban egyszerűen nem lehet a tízparancsolat szerint élni.

– *Azt gondolom és azt állítom, hogy a buddhistának más a racionalitása, mint a kereszténynek, és a muszlimnak is más a racionalitási rendszere, mint egy neopozitivistának.*

– Épp erről beszélek! Bocsánat, a racionalitás absztrakcióként is létezik, lehet jogosultsága minden érzelemtől és helyzettől függetlenül is. A matematikában nincsenek érzelmek, de a mindennapi életünkben a legfontosabb szerepet játsszák. Ha nem használod jól a fogalmat, képtelen eredményekhez fogsz jutni. Ha mindenki a tízparancsolat szerint élne, az valóban megóvna sok mindentől, de egyszerűen lehetetlen hét-nyolc milliárd emberre kiterjeszteni a tízparancsolatot. Sőt, akár csak tízmillióra is. Az emberek képtelenek olyan csoportosulásokat létrehozni, amelyekben bármilyen szabályrendszer száz százalékban működik. A katonaság bizonyos formái ezt megkísérik, de tudjuk, hogy a gyakorlatban ez itt sem működik tökéletesen. Ez a gondolkodási hiba több társadalmi-politikai rendszerben megjelent – éppenséggel a szocializmusban is. A való életben a racionalitás alkalmatlan arra, hogy szociális folyamatokat modellezzünk vele, és az ilyen modellekből társadalmi következtetéseket vonjunk le. Aki racionális módon próbálja megoldani az emberiség problémáit, annak fogalma sincs arról, hogy miről beszél, hogy az egész rendszer miként is működik. Emberi érzelmek, hatalomvágy, birtoklási igény, szexualitás, szabálykövetés, dominancia, alávetési és ellenállási készség – hogy csak néhány viselkedési jellemzőt említsek, amely nem racionálisan működik, de mindenféleképpen figyelembe kellene venni.

– *Vagyis elismételhető: a kudarc a társadalom tüneteire mutat rá, ahogy az is, hogy mit nevezünk kudarcnak.*

– Igen.

– *És az, ahogy ezt a kudarcot kezeljük, ugyancsak nagymértékben meghatározza, hogy mit állapíthatok meg az adott társadalomról. Tulajdonképpen, ha bármely kudarcot így kezeljük, akkor sokkal inkább a társadalmi világról mondhatunk el megállapításokat, mint magáról a kudarcról.*

– A kudarcot elemezhetjük a társadalmi ismereteink birtokában. Ekkor a racionalitás kevés szerepet fog játszani, és helyette az emberek egymáshoz való viszonya, hatalomvágya, irigysége, szeretete, ellenségessége, agressziója, külső befolyása, birtokvágya és ezer egyéb tényező fog szerepelni abban az egyenletben, amelyben a kudarc valamilyen formában megjelenik. Itt a probléma az, hogy ezt nem lehet algebrai egyenletekkel megoldani. Azok alkalmatlanok erre. A matematika nem társadalmi folyamatok elemzésére alkalmas eszköz, hiszen leegyszerűsíti a komponenseket, lényeges tulajdonságokat vesz el tőlük. A kérdéses miniszteri kijelentés esetében feltételezzük, hogy tízmillió ember egyként képes lehet betartani a tízparancsolatot. Pedig nyilvánvaló, hogy a rákot, a bélgyulladást és sok egyebet ez nem oldana meg, vagyis a kijelentés önmagában is hülyeség. Ez olyan, mintha azt mondanám, hogy a madarak gyorsan tudnak repülni, ezért mind el tudnak menekülni az őket támadó ragadozók elől. Ha minden egyes madár a lehető leggyorsabban repülne, akkor mindegyikük mindig el tudna menekülni az ellenségei elől, aminek következtében mindegyikük tovább élhetne, és akkor a darwini, malthusi számítások szerint néhány generáció után már kizárólag madarak élnének a Földön, mivel mindegyik megmaradt. Annak idején erre a fajta gondolkodásra pontosan az evolúciós gondolat mérte az első nyilvános, nagy csapást!

– *A miniszter esetében az evolúciós gondolkodás hiánya vált láthatóvá. Az, hogy mennyire nem ebben a korban él, és mennyire képtelen rá, hogy annak gondolkodási javaival éljen. Mondd, bizonyos társadalmi, illetve csoportdöntések, legyenek bár előnyösek vagy hátrányosak, hathatnak-e a fajunk evolúciójára?*

– Ha a döntések körülményei több ezer évig megmaradnak, akkor igen. Nyilván lehet úgy dönteni, hogy kiirtunk fajokat, ahogy kiirtjuk

például az orrszarvúkat vagy az elefántokat, és ez természetesen befolyásolja az evolúciót. De mi a helyzet a mi fajunkkal? Meddig maradhat fenn egy társadalmi csoport? A kultúranropológusok között óriási viták zajlanak, amióta Törökország és Irán területein vizsgálatokat végeztek arról, hogy a vagyoni helyzet és a szaporodás mennyiben függ össze egymással. Voltak, akik azt találták, hogy a jobb helyzetben lévő embereknek több gyerekük van, és ezt pozitív szelekciónak minősítették. Mindenki felháborodott, és millió példát hoztak arra, hogy ez nem így van, mivel más helyeken, más csoportok esetében a szegényebbeknek él több gyerekük, és inkább azok maradnak fenn. Persze mindenki azt hiszi, hogy kizárólag neki van igaza, pedig az a legvalószínűbb, hogy senkinek. Egy ismert holland demográfus kimutatta: az emberiség túl gyorsan változik ahhoz, hogy stabil maradjon, és olyan állandó körülmények alakulhassanak ki, amelyekből a jövőt illetően bármiféle következtetést le lehetne vonni. Összevissza változunk, amiként a minket ért hatások is szüntelenül átalakulnak.

Az említett tudós azt találta, hogy komoly demográfiai problémákkal kell szembenéznünk: túl sok az ember, ami szorosan összefügg az átlagéletkorrallal. A jóléti társadalmakban növekszik az átlagos életkor, miközben csökken a gyerekszám. Ahhoz, hogy a társadalom reprodukálja saját magát, egy nőnek 2,1 gyereket kell szülnie. A jóléti társadalmak többségében ez a szám most 1, vagy még annál is kevesebb. Magyarországon a ráta 1,5 vagy valami ilyesmi, miközben Bangladesben például 2,1, Afrikában pedig átlagosan négy felett van, sőt bizonyos részein a hatot is meghaladja. De ezeken a helyeken mindeközben az átlagéletkor negyven év vagy ötven. A megfigyelés az, hogy ha a népesség eléri a hatvan-hetven éves átlagéletkort, akkor drámaian csökken a gyerekszám.

A lényeg az, hogy ez a folyamat harminc, negyven, ötven év alatt mutatkozik meg. Jó példa erre a borneói dajak fejedelmének. A második világháború előtt békés életet éltek – ami az ő esetükben azt jelentette, hogy ha egy gyerek vagy egy férfi a közösség teljes jogú tagja akart lenni, akkor öt-hat fejet kellett szereznie a szomszéd falvakból, ahol szintén hasonló volt a követelmény. Mint kiderült, ez a

populációt stabilizáló szokás volt: több száz éven át stabil volt ott a népesség létszáma. De aztán az indonéz kormány, ezt a csúnya kulturális szokást megszüntetendő, minden dajak faluba egy-egy szakasznyi katonát vezényelt, és nem volt szabad többé fejekre vadászni. Nem is vadásztak, és egykettőre kialakult a világ legnagyobb termékenységű népessége. A fejvadászatot ugyanis, amíg még űzhették, hihetetlen gyerekszeretet kísérte. Valakinek, akinek nem vágták le a fejét, és megérte az ötven-hetven éves kort (ennyit ott is simán megérnek), tíz-tizenöt gyereket kellett nemzeni ahhoz, hogy a szülőket legalább egy-kettő gondozza majd öreg napjaikban. Amikor azonban már nem lehetett fejekre vadászni, a legtöbb gyerek megmaradt, miközben a gyerekvállalási kultúra nem változott ezzel párhuzamosan. Ez pedig hihetetlen szaporodási rátát eredményezett. A kultúra nem logikai lépések mentén, racionális alapon reagál a külső hatásokra, hanem hallatlanul összetetten.

Ugyanez figyelhető meg a penicillin történetében is. Óriási felfedezés volt: a második világháború idejére kiderült, hogy sebesült katonák ezreit lehet megmenteni vele. Az előállítására gyorsan nagyüzemi módszereket dolgoztak ki: több száz köbméteres fermentorokban tenyésztették a gombát. Kezdetben a penicillinnek aranyára volt, de aztán elkezdték tonnaszám készíteni, és így mindenhova jutott belőle. Amikor aztán a világháborúnak vége lett, egyszerre csak nem kellett, mivel már nem volt annyi sebesült katona, polgári célra meg jóval kevesebb kellett belőle. Az volt a kérdés, hogy azt a sok, a háború alatt felépített üzemet, amely penicillint állított elő, most hagyják-e bebukni, vagy az állam avatkozzon be, és mentse meg azokat. Végül ez utóbbi történt. Az amerikai kormány úgy gondolta, maradjanak meg, a penicillint adjuk oda az adófizetők pénzén a harmadik világ országainak, ahol akkoriban nagyon nagy volt a gyerekhalandóság. Milliósámra lehetett a gyerekeket megmenteni, csak penicillin kellett hozzá. Mindenki megmaradt – és ebből is indult el aztán a szaporodási bumm. Durván beleavatkoztak az emberi kultúra folyamatába, aminek kiszámíthatatlan következményei lettek. Bele lehet avatkozni ilyen durva eszközökkel egy-egy közösség életébe, de mindenkinek tudnia kell: aki akár csak annyit csinál, hogy például egy betegséget

megszüntető antibiotikumot ad a társadalomnak, már kegyetlenül befolyásolja azt. Nem tudhatja, milyen szörnyűségek történnek ezek után abból eredően, hogy az emberek kilépnek a hagyományos, megszokott életrendjükből: hiába a jó elképzelés az új életrendről, ha azok, akiknek így segítettek, esetleg így is szerencsétlenek lesznek majd, mivel nem rendelkeznek további forrásokkal az életük fenntartásához. Ez a példa arra is rámutat, hogy az etikát itt nem lehet jól alkalmazni, és ha mégis alkalmazzák, az végzetes is lehet. Esetleg az is lehet, hogy az egész nem volt több fedőakciónál ahhoz, hogy megmentse a penicillint előállító gyárat és munkásokat.

– *Szemlélet vagy rendszer mellett döntünk, és nem a populáció érdekei szerint?*

– Arról szólt a dolog, hogy a saját munkásaimat ne kelljen az utcára tennem, ne lázongjanak, és ne legyen velük probléma. Az ilyen, etikainak látszó döntések mögött mindig racionális gazdasági mechanizmusok húzódnak meg. Valójában a kutyát sem érdekelte, hogy az etikainak álcázott gazdasági döntések mekkora károkat okoznak majd.

– *Melyik közösségi szint örökíti át a kudarcokat? Egy, vagy több? A kulturális antropológia régi területe a családvizsgálat. Ma már nagyjából tudhatjuk, milyen sokféle, soktucatnyi családtípus létezik. A család mint a legkisebb társadalmi egység mibenléte szinte régióként változik, függetlenül attól, hogy melyik kontinensről beszélünk. Jelenleg Európában egy tucat családtípus egzisztál, ebből mifelénk is megtalálható a protestáns, a katolikus, a muszlim, sok helyen a félig nyitott együttélés is. A vérvonal mellett gazdasági vagy tevékenységi formák is meghatározzák a családok formáit. Mindegyiknek más-más értékrendszere van, vagy ha tetszik, más-más etikával tartják fenn a maguk közösségi ügyeit. Azt gondolom, leginkább az adott családi közegtől függ, hogy mit tekintenek sikernek vagy kudarcnak bármelyik tágasabb közösségben. Vagy lehet, hogy emellett az államtól is?*

– Most csupán a szociológiailag számontartott közösségeket említetted. Véleményem szerint azonban már nincsenek közösségek, helyettük szervezetek léteznek – azok, amelyek az

állam működéséhez szükségesek. Ma csupán ritka kivételként maradtak fenn közösségek a Földön.

– *A család számos funkciója eltűnt. Ma a társadalom neveli a gyereket, éppenséggel intézményekben.*

– Ezért a család fogalmának is egyre kevesebb az értelme. Idejétmúlt, elhagyott kategória. Angliában élő tudóskollégám a napokban mesélt arról, hogy Angliában és Franciaországban divat lett a tartós poligám kapcsolat. De úgy, hogy a férfiaknak és a nőknek is több különböző partnerük van egyszerre; mindenki a többiek tudtával és beleegyezésével jár össze másokkal. Bizonyos menetrend szerint élnek, és ennek során olyan szabályok jöttek létre, amelyek meghatározzák a kereteket. Mondjuk ha egy férfi öt nővel tart kapcsolatot, és egy hatodikkal is akar, akkor a körbe tartozó öt nőnek egyenként kell ebbe beleegyeznie. Ha bármelyikük nem egyezik bele az új partnerbe, akkor az a nő választási szituációba kerül, hogy elfogadja-e az új szituációt, vagy kilép ebből a kapcsolatrendszerből. És a férfi is ennek ismeretében dönt arról, melyik utat támogatja. Persze minden egyes nőnek is három, négy, öt férfival van kapcsolata egyidejűleg. Mindez egyre terjedő, burjánzó dolog, bár hogy meddig tart, kérdéses.

– *Magam is szembesültem azzal, hogy a ma harmincas éveiben járó, házasságot nem vállaló nemzedék Magyarországon ugyanígy él. A család közössége helyett egy félig-meddig intézményes, egyezményes együttélési hálózat jön létre. De kanyarodjunk vissza a sikert és a kudarcot kanonizáló csoportok kérdésköréhez. Van lényeges különbség a közösség és az egyes közösségi funkciókat ellátó, államilag is fenntartott szervezetek között?*

– A közösség és a szervezet között az a fő különbség, hogy a közösségnek nincs funkciója: nem lát el, nem teljesít valamilyen feladatot, hanem egyszerűen az a funkciója, hogy létezzen, ő maga legyen. Ez azt jelenti, hogy minden tagja egyformán fontos: az is, aki szemüveges, féllábú vagy beteg, mert ő is a közösség tagja, és közösségként mindenkit meg akarunk tartani. A szervezet abban különbözik ettől, hogy valamilyen funkciót lát el, csinál valamit, szolgál valamit, fenntart és véd valamit, oktat...

– *És nem egyes csoportok, hanem a közösség egésze számára határozza meg a funkciókat?*

– Meghatározhatja csoportok számára, meghatározhatja mindenki számára, akár egyének számára is: a lényeg az, hogy a szervezetben fizetnek. A szervezet célja nem önmaga fennmaradása, hanem az, hogy a célját, a társadalmi funkcióját beteljesítse. Ha kenyérgyártó üzemet csinálsz, még ha ez csak egy kis pékség vagy akár egy nagy kenyérgyár is, annak az lesz a funkciója, hogy minél gazdaságosabban állítson elő minél több kenyeret. Akik ebben részt vesznek, nem úgy kerülnek oda, hogy eleve ott vannak, és az életük végéig ott kell lenniük; hanem az lehet ott, aki közreműködik ennek a funkciónak a teljesítésében. Aki nem működik közre, azt egyszerűen kirúgják. Ahol fizetés van, ott nincs közösség, ott szervezet van. Messzemenő következményei vannak annak, amikor a közösségek helyett szervezetek jönnek létre és működnek. Az állam rengeteg szervezetet tart fenn, a minisztérium is szervezet, annak is meghatározott funkciója van.

– *A vallási intézmények is szervezetek? A művészetiek is?*

– Ha a vallás hatalmi pozíciókra tör, olyan funkciókat akar, amely nem a sajátja, akkor mindenképpen. A közelmúltunkban ilyesmit lehetett kifejeletten látni például a Horthy-rendszerben, amikor is a vallás eredeti funkciója mellé hatalmi funkciókat is szerzett, így tehát a válasz bizony igen.

A művészetek eredetileg arra szolgáltak, hogy a közösségnek a világra, az egészre vonatkozó felfogását, megértését szolgálják. Mostanra azonban már nem létezik olyan, hogy „egész”. A művészet kisebb csoportok partikuláris belső elképzeléseire esett szét, és már nincsenek meg azok a közösségek, amelyeket szolgálni lehetne. Hogy mit is tekintünk jó írásnak, versnek vagy képnek, az mostanság nem valamilyen közösségi funkció alapján dől el, hanem önérvényesítő csoportok véleménye alapján alakul ki. Ennek már nincs köze ahhoz, ami a művészet eredetileg volt. Szétfoszlott az ember természetes igénye, hogy a közösségét, az egyén és a közösség viszonyát valamilyen kreatív módon megfogalmazza, amire egykor a művészetek szolgáltak.

– *De mik azok a tényezők, amelyek meghatározzák ezek tartalmát? Ezek szerint nem csoportok, nem is közösségek – talán szervezetek? És mik is azok a normák, amelyeket én rakok a saját életembe, ha nem a család, a munkahely, a vallás, a kortárs csoport, még csak nem is az állam?*

– Azt hiszem, hogy nincs kizárólagosan meghatározó, mintegy „törvényt adó” közösség vagy intézmény. Mind együtt hatnak. Egyébként minden szervezet szeretne közösség lenni, mivel az ember vonzódik a közösségekhez. Hisszük, hogy közösségben lenni jó, mert nem látjuk azt a hihetetlen korlátot, amelyet a közösségi szabályrendszer jelent. Sokan csak a pozitív oldalát látják, és boldogok, hogy na, ha valahol van egy közösség, akkor oda kellene tartozni.

Van egy ember, aki két évente eljön hozzám, és elmeséli, hogyan nem sikerül létrehoznia egy közösséget. Vett egy birtokot óriási házzal és rengeteg helyiséggel. Ide bárkit befogad, aki jön, és nagyjából csak annyi szabályt állít, hogy aki belép, nem lehet agresszív, iszákos vagy drogos, és segítenie kell a házimunkában. Megtermelik a zöldséget, mindent, amit lehet, és próbálnak önálló gazdaságként létezni. Jönnek a szerencsétlen emberek, akik azt hiszik, hogy a közösség majd megoldja az ő problémáikat, de hamar konfliktusokba keverednek; alkalmatlanok, mert az előző életüket ettől egészen eltérő kultúrában töltötték, és ezt nem tudják levetkőzni magukról. Aztán egy-két év után elmennek. Azért nem sikerül ez a közösségesdi, mert az ember képtelen leválni a kultúrájáról. Nincs olyan, hogy ha belépek egy közösségbe, akkor egyik napról a másikra mindent hátrahagyok, és egyszerre barátságos, megértő, összetartó, a másikat segítő valaki leszek. Ilyen egyszerűen nincs, ez olyan, mint a tízparancsolatos miniszter betegségeket elűző képzelgése.

– *Tehát az ember legtöbb eredményének és kudarcának a saját személyisége az oka. Ha ez igaz, akkor az is az, hogy az önismeret némelykor hozzásegíthet a sikerhez, a kudarctól pedig megóvhat. Te ezt tapasztaltad?*

– Igen, ezt én is megtanultam. Magamon, a saját magam elemzése során. Eleinte, egy-egy eseményt követően nagyon

izgatott, hogy most mi lett volna, ha korábban másként teszek valamit, ha máshogyan alakulnak a körülmények; de a második, harmadik alkalommal rá kellett jönnöm, hogy az adott eseménynek nincsenek véletlen, tőlem független okai. A tőlem független okok csak apró adalékok, amelyek felgyorsították vagy lelassították az eseményeket, esetleg olykor kicsit eltérítették a dolgokat. Alapvetően nem a külső okok határozták meg a velem történeteket, legalábbis az én elemzésem alapján – hanem én. Mert például olyan undok fráter vagyok, amilyen, és ennek megvannak a következményei.

– *Valóban ennyire elhanyagolhatóak a körülmények? Másodlagos a szerepük?*

– Nem akarok mindebből általános igazságot levonni. Azt gondolom, megvan az a szabadságom, hogy válasszak a különböző dolgok közül, és én élek ezzel. Ezáltal pedig én hozom létre a helyzeteket. Az, hogy egy későbbi fordulatot nem lehet kikövetkeztetni, a dolgok természetéből adódik. A világ öt évvel ezelőtt egészen más volt, és öt év múlva is merőben más lesz. Azt pedig egyszerűen nem lehet kiszámítani, hogy valaki mitől beteg, milyen elfoglaltsága lesz, és mindez hogyan befolyásolja a körülményeit. Mindezek adottak, szembejönnek az emberrel, és reagálni kell rájuk. Ez persze nem azt jelenti, hogy vitatnám a szerencsétlenségek, tőlem függetlenül kialakuló, lehetetlen helyzetek szerepét. Nyilván bármikor rám eshet egy téglá, járóképtelenné válhatok, gyógyíthatatlan beteg lehetek, és persze ilyenkor is alkalmazkodnom kell, de most az átlagos ember lehetőségeiről beszélek. Ebben nem a külső hatásokat tartom lényegesnek, hanem azt a viselkedési normát, amelyet az ember saját magában talál meg. Azt látom, hogy végső soron mindent szépen vissza lehet vezetni erre. Azzal kiegészítve, hogy ha az ember még egyszer hasonló helyzetbe kerül, akkor ismét ugyanolyan lesz a reakciója.

Egyetlen konkrét példát mondok: volt egy periódus az életemben, amikor nyakig merültem a molekuláris biológiába és annak népszerűsítésébe. Egyetlen szabad percem nem volt, és úgy éreztem, fuldoklom. Akkor egy évre elmentem Amerikába dolgozni,

ahol az elején minden nagyszerű volt: nem csörgött a telefon, üres volt a határidőnaplóm, és nem volt semmi dolgom, kizárólag a tudományos munka élvezete. Aztán telt az idő, megismerkedtem emberekkel, kapcsolatokat alakítottam ki. És háromnegyed év múltán arra eszméltem, hogy ismét állandóan csörög a telefon, mindenféle megbeszélésekre kell menni, és olyan cikkeket írok, amelyek nem feltétlenül fontosak. Ugyanabba a helyzetbe kerültem, mint amikor elmentem itthonról. Ezt kielemezve arra jöttem rá, hogy mindennek én vagyok az oka. Én vagyok az, aki alkalmat ad rá, hogy felhívjanak. Én fogadom el a meghívásokat, megbízásokat és egyebeket, és ezzel a természettel kell együtt élnem. És nem az volt a következtetésem, hogy jaj de jó nekem, hogy meg kell a saját természetemmel békélnem.

– *Ki vagyunk szolgáltatva a saját személyiségünknek?*

– Abszolút mértékben.

– *Nem tanulunk egy-egy kudarcból, legfeljebb csak a hiba természetét, esetleg a hibában való szerepünket tudjuk érzékelni?*

– Mi az, hogy hiba?

– *Amit te annak érzel, a szocializációd és az értékrendszered alapján.*

– Abból, amit elmondtam, az következik, hogy hiba nem létezik – viselkedés van és annak következményei. És az, hogy bár aktuálisan el lehet kerülni egy-egy konkrét dolgot, de, hogy is mondjam...

– *Hosszú távon nem lehet. Mások ezt a sorsnak mondják.*

– Mivel nem ismerik fel, hogy a dolog róluk, saját magukról szól. Más dolog megalkudni azzal, hogy olyan vagyok, amilyen, és ennek ezek a következményei, mint egy ismeretlen, tőlem független, rajtam hatalmat gyakorló sorsként elképzelni azt, ami én vagyok. Hát ez elég naiv dolog, amely nemigen vezet sehová, csak leveszi a terhet arról, akinek cipelnie illene...

– *Ugyanaz az algoritmus működik a személyeknél, mint a társadalom esetében.*

– Amikor valaki a sorsban gondolkodik, igen. Hát ahelyett, hogy azt látná be, mire alkalmas, mire nem, mely típusú kapcsolatba érdemes belemennie és melyekbe nem, vakon megy előre, és

minden negatív vagy pozitív dolgot a sorsnak tud be. Én nem látom ezt a fajta sorsszerűséget. Egy kicsit valószínűleg a szociális térben való létezés is befolyásoló erő itt, hathat a szociális tér dinamikája, de szerintem a dolgok fő alakítója az egyén. Sokféle társaságnak voltam tagja, és sokféle társaságot hagytam ott – pontosan tudom, hogy amikor egy társaság az ember felé nyújtja a kezét, annak milyen következményei vannak. Nem áraszt el az öröm, hogy oda fogok tartozni, ehelyett inkább azon gondolkodom, hogyan fogok viselkedni, és egyáltalán mi lesz ennek a következménye. Érdemes-e belépnem?

Fontosnak tartom, hogy az önismeret ne csupán egy öncsaló képzet legyen. Lehet, hogy valaki azt képzei, ismeri magát, és közben mégsem. Ez veszélyforrás. Ennek a mindennapi élet a próbája, ha az önismeret megvan, és működik. Igaz, ha valaki Napóleonnak képzei magát, az is egyfajta önismeret, csak virtuális, és nincs konkrét kapcsolata a valósággal – tehát hamis. Amikor valaki szabadnak érzi magát, az is egy virtuális építmény.

– *Az is egyfajta elmebaj.*

– Igen, ezt nem vitatom. A kérdés az, hogy mikor kerülök miatta konfliktusba.

– *Abban a társadalmi pozícióban, amelyben te vagy, lehet ilyesmi...*

– Az önismeret, a reális önkép egy építmény, amelyet csak egy bizonyosfajta személyiség képes létrehozni. Az ember olyan, amilyen. Nem azért olyan, mert szerencséje volt vagy nem volt, vagy mert a sors segítette, vagy nem segítette – hanem azért, mert ő maga olyan, amilyen. A magam részéről egyébként én tudok nulláról indulni, tudok semmiből valamit csinálni; azt gondolom, ezek lényeges alaptulajdonságok.

– *Ez az alapvonásod, hogy újra tudod építeni magad, a legtöbb emberből hiányzik? Nem az a titka a dolgoknak, hogy soha nem kellett vesztesé válnod?*

– Nagyon sokszor kellett vesztesé válnom. Hogy most ez valami különlegesen jó dolog-e, vagy különlegesen rossz, azt nem tudom. Azt látom, hogy az életpályám – az apám villanyszerelőségétől azon át, hogy nem akartak egyetemre engedni, mivel a családnak kellett

volna a keresetem, az akadémiáig vezető útig –, hogy is mondjam, a külső világ szemében rendellenes. Engem nem kergettek az asztal körül, hogy nyelveket tanuljak, így nem is beszélek nyelveket, az angolt kivéve – a nyelvtudás pedig nagyon hiányzott. Nekem nem volt otthoni könyvtáram, olyan, amelyből elolvashattam volna az alapdolgozatot, ami olyan, mint a Bosnyák téri könyvtár-állomás – én egyébként azt olvastam végig tinédzserkoromban. Sok dolog hiányzott a jó induláshoz. A felsőbb kulturális réteg rendelkezik egy közös olvasmányélménnyel, közös elképzeléssel a világról – ezzel szemben az én közegemnek kevésbé volt ilyenje. Én állandóan otthagytam a rétegeimet, minduntalan másik rétegbe kerültem, ami bizonyos szempontból ugyan emelkedés, de közben hihetetlenül nyomasztó egyedüllét is volt, hiszen ilyenkor az eredeti, otthonos kulturális közeg is elveszett. Hogy egy idő után a környezetem úgy tesz, mintha mindezt nem venné észre, az egy járulékos dolog. Állandó probléma volt az életemben, hogy nem abban a kulturális térben mozgok, amelyben a szocializációm alapján lennem kellene. Ezzel csak úgy tudok együtt élni és megbirkózni, hogy nagyon is tudatában vagyok annak, mi hiányzik nekem. Olyan dolgok ezek, amelyek utólag nem pótolhatóak. A szocializáció az embert a korai, első tizenkét életévében majdnem végleges állapotba hozza, formálja. Ezt nem lehet húsz évvel később egyszerűen visszacsinálni vagy felülírni, másképpen tenni – teljesen reménytelen próbálkozás volna.

– *Azok, akik csoportot vagy réteget váltanak, személyes választás elé kerülnek. Dönthetnek úgy, hogy váltanak, és akár feljebb is kerülnek a társadalmi hierarchiában, de bizonyos szempontból az idegenség érzetét is vállalják, vagy pedig az általad oly sokat hangsúlyozott egyszemélyes közösséget választják.*

– Rengeteg olyan barátom volt, akikkel azért tartottunk össze, mert azonos volt a szocializációnk. Már az egyetememen is jelentős volt az értelmiségi környezetből származók aránya, és ott voltunk mellettük mi, a munkásszármazásúak. Hozzám hasonlóan egy csomó kollégám is alacsonyabb sorból került oda.

Miután igen kaotikus korban születtem, a társadalomba való beilleszkedésnek soha nem voltak egyértelmű feltételei. Könnyű volt

kívül állni, nehezebb volt bekerülni. Én túlságosan nagyot ugrottam a társadalmi ranglétrán, ami nagyon keveseknek sikerült a barátaim, egyetemi társaim közül, akik hasonló módon megpróbálták ezt. Mindenhol felbomlott házasságok, depresszió, öngyilkosság, ital, drog vetett véget a normális életeknek. Kevesen maradtunk, akiknek sikerült talpon maradnunk. Hogy miért? Az ember fényeskedhet magának, hogy neki azért sikerült, mert elkerülte ezt is, azt is meg amazt is. A másik szerencsétlen, aki pedig ugyanolyan tehetséges volt és ugyanabból a társadalmi körből származott, iszákos lett, elhízott, és belekeveredett mindenféle olyan ügybe, amibe nem kellett volna. Ezt nehéz szétszálazni, és azt mondani, hogy most mi az, ami a korral jár, mi az, ami véletlen, és mi az, ami szükségszerű. Nem hiszem, hogy egy egyedi, egyéni történetet könnyedén oksági viszonyokra lehetne bontani. Azért, mert nincs hozzá elég információ. Visszamenőleg mindent tudni kellene az egész családról. Mindenkiről mindent, és rólam is mindent. És akkor esetleg össze lehetne rakni, hogy ezen a ponton vagy azon a ponton történt-e valami változás, ami megmagyarázza ezt vagy azt. Szóval ezt nem tudom megtenni, mert a szükséges információknak csupán kis részével rendelkezem. Ráadásul magammal szemben még elfogult is vagyok. Nyilvánvaló, hogy én nem tudom ezt a folyamatot feltérképezni. Illetve feltérképezni még csak tudom, de megmagyarázni már nem. Meg annyira nem is érdekel. Ehhez tedd hozzá, hogy az apám villanyszerelő volt, akit azután kiemeltek, elektrikus lett, majd egyetemre kezdett járni, így aztán párttitkár lett, végül pedig osztályvezető. Az történt, hogy eltávolították a saját társadalmi közegéből. Azok, akikkel villanyszerelőként együtt lehetett volna, eltűntek, az újak pedig nem fogadták be. Ez még nekem is komoly probléma volt, hogy az egyetemen azokkal a fiúkkal, lányokkal, akik az én társadalmi csoportomhoz tartoztak, bár természetesen jóban voltunk, kapcsolatot tartottunk és összetartottunk, mégsem voltak értelmiségiek. És ott voltak az értelmiségi, orvos, mérnök meg más népségek gyerekei, akik gyanakodtak, mert a politika már akkor is mérgezte a levegőt, hogy mit akarunk mi tőlük, és elzárkóztak. Ha az ilyen gyerekek beszélgettek, és én odaléptem, akkor elhallgattak. Tudtam, hogy

nem vagyok közjük való. Ez teljesen egyértelmű volt, hogy én kívül vagyok. Féltek, mert az értelmiségiekből eleve kevesebbet engedtek egyetemre. És minden módon éreztették velük, hogy kegyelemből vannak itt. Mi meg, ugye, a munkásosztályból jöttünk, és nincs kultúránk, nem tudunk nyelveket, nehézségeink vannak a tanulásban... Azzal kezdődött, hogy volt húszszázaléknyi úgynevezett szakérettségis, ha tudod, hogy ez mit jelent... Akik az első évben kihullottak, mert egyszerűen nem bírták. Na most, én vegyipari technikummal rendelkeztem, de nem volt kultúráim. Nem olvastam eleget, nem ismertem a magaskultúrát. Emlékszem, mentünk vonattal Kiskunfélegyházára, a katonai táborba, ami akkor olyan hét-nyolc órányi út volt; és az értelmiségi fiúk ott ültek, és arról beszéltek, hogy az Operaházban az előadás most épp hol tart. Én speciel akkor már jártam operába, és én is tudtam volna, de egyedül én értettem, hogy miről beszélnek, a barátaimnak fogalmuk sem volt a témáról. Viszont az, hogy én tudtam, nem jelentett belépőt, mert ez csak véletlen volt, hogy nekem volt operabérletem. Közben meg nagyon sok mindent nem tudtam, például nem tudtam megfelelően viselkedni. És akkor jöttem rá, hogy az oktatás, az alap- és középfokú oktatás elsősorban nem a tudásról szól, nem arról, hogy most valami olyat tanítanak, amit aztán a tudása alapján használhat az ember. Ez inkább afféle szociális felkészítés, amelynek az a lényege, hogy egy társaságban megtaláld a partnereidet, akiket ugyanúgy tanítottak, mint téged, és tudjál velük kapcsolatot létesíteni. Kizárólag ez az értelme, és teljesen mindegy, hogy most harminc évvel ezelőtti anyagot tanítanak, vagy kurrens anyagot. Hiába folyik erről annyi vita – ugye, én sok ilyen oktatásjavító bizottságban meg kuratóriumban meg egyéb helyen szerepeltem. Teljesen érdektelen, hogy mi a konkrét tartalma egy adott oktatási periódusnak. Az az értelme, hogy az a generáció majd felismerje egymást. Passz. Nyilván ízlés kérdése, hogy most akkor ebben a tananyagban mennyi az irodalom, vagy mennyi a tudomány. Hosszú távon a maga konkrét tényanyag teljesen lényegtelen. Ki emlékszik az algebrára? Még ha természettudományokkal foglalkozik is, de nem fizikával, matematikával, hanem mondjuk biológiával, fogalma sincs róla. De ha azt mondod, hogy kétismeretlenes egyenlet, akkor

úgy nagyjából tudom, hogy az micsoda, akkor is, ha nem biztos, hogy meg tudom oldani. De hát nem azért tanították, hogy meg tudjam oldani, hanem hogy tudjak róla beszélgetni.

– *Mindez szocializációs probléma, sokunknak meg kell vele küzdenünk.*

– Ugye a szocializáció végső soron arról is szól, hogy megtartanak téged bizonyos keretek között: szóvá teszik, ha áthágsz a határokat, megjegyzéseket tesznek, te meg elfogadod mindezt, mert odatartozol. Ha viszont kilépsz a közegekből, többé nem törődsz az onnan érkező megjegyzésekkel. Az új közegben azonban idegen betolakodó vagy, ahol nem várják el tőled az igazodást, pont azért, mert idegen vagy – te pedig azzal küzdesz, hogy ezt hogyan lehet kezelni. Erre nem mindenki képes, nyilván kell hozzá valamiféle tartás, hogy az ember ezt így csinálja. Persze sokaknak sikerül, és biztos, hogy ha akarnám, ki tudnám elemezni, hogy például nekem miért sikerült...

– *Ha valakinek nem sikerül, amögött mindig a személyiségben rejlő ok húzódik meg?*

– A tényleg kívülről jövő dolgokat leszámítva azt hiszem, hogy igen.

– *És ha csoportot váltok, szükségszerűen elmagányosodom?*

– Ez tőled függ! Hogy mindenkit ellöksz-e magadtól, és elmagányosodsz, vagy keresel magadnak olyanokat, akikkel összhangban tudsz lenni, és velük végül képes leszel kapcsolatot létesíteni.

Még most is vannak tanítványaim, nagyon értelmes emberek. Az a szabály, hogy jöhetnek, bármikor kérhetnek időpontot. Ha nem érdekelnek, akkor nagyon távoli időpontot adok, és ők végül szép lassan lekopnak. Ha érdekelnek, akkor viszont közeli időpontot kapnak. Addig jönnek, amíg kérnek időpontot. És ne azért keressenek, mert tisztelnek, ennél azért intimebb a dolog. Ezeknek az embereknek egy része idővel a barátommá vált, van tíz-tizenkét ilyen ember. Válogatott társaság, ők jól érzik magukat velem, és én is jól érzem magam velük. Régebben, Budapesten volt egy időszak, amikor január elején bablevesestét tartottunk: mindenféle fiúk és lányok jöttek hozzánk, Gábor fiam is ott volt velünk. Valamelyikük

egy alkalommal felvetette, hogy milyen érdekes, mennyire különböző területekről verbuválódtak: van köztük fizikus, matematikus, vegyész, közgazdász, mindenféle emberek, és tíz perc alatt mégis azonos nyelven lehet velük beszélni. És ezt nekem tulajdonították: külön-külön mindegyükkel jó viszonyban vagyok, és ők a közvetítésemmel pillanatok alatt szót értenek egymással. Később aztán tőlem függetlenül is egy csomó baráti kapcsolat alakult ki ebben a társaságban.

– *Mi a közös bennük?*

– Azt hiszem, hogy egy nyelv, egyfajta gondolkodásmód. Az, hogy miként szemléljük a dolgokat, és mennyire szabadon gondolkodunk. Ahhoz, hogy az ember a gyorsan változó világban meg tudja tartani a helyét, nagyon szabadon kell gondolkodnia. Mindenféle morális, szociális és kulturális kötöttségtől mentesen. És persze abban a tudatban, hogy bár mindent el tudok képzelni, nem mindent csinállok meg. A lényeg az, hogy felismerjem, amit én gondolkodási szabadságnak nevezek: hogy ami az én fejemben van, az nem a valós világ működési szabályai szerint létezik, hanem az én szabályaim szerint. A valós világ olyan, amilyen, és én csak kerülgetem a korlátokat, és keresem a kerülőutakat. A kultúra a szabadság és a korlátok funkcionálisan összehangolt rendszere, amelyben bizonyos dolgokat elvárnak, másokat meg tiltanak – de mindez megkerülhető. Ha az ember valamit nagyon el akar érni, megtalálja azokat a kultúra által engedélyezett utakat, amelyek sokszor kerülőutak, sőt a választásuk sokszor visszalépést is jelent, illetve olyan dolgok elfogadását, amelyeket egyébként nem szeret az ember. De ha nagyon szeretnék elérni valamilyen célt, akkor képes vagyok rá, mert minden kultúra határai átjárhatók. Csak ehhez el kell különítened egymástól a kultúrát és magadat. Talán ez a legfontosabb ebben a dologban: hogy az ember el tudja-e különíteni saját magát a hiedelmeitől. Sokszor beszélgetek mélyen vallásos emberekkel. Én tisztetem a vallást, mert fontos, társadalomformáló tényező; de ezek az emberek nemigen tudják elkülöníteni a saját létüket és gondolkodásukat a hitüktől. Ami valószínűleg normális, tekintheted akár a kudarckerülés hatékony formájának is. Ha hiszel,

akkor csak részed van a sorsodban, de magasabb erők irányítják, és így a felelősség is kevésbé terhel.

– *Az embert bármelyik készen kapott vagy szerzett gondolkodási kerete is képes korlátozni. A tudományba vetett hit is lehet ilyen? Megszabadulhatunk önmagunk béklyóitól?*

– Sokan próbálják a tudományt valamiféle valláspótléknak tekinteni, hisznek benne, és akkor természetesen elhiszik a korlátokat is. A hiedelmekre való képesség nagyon fontos része az emberi természetnek. Tóth Balázs tanítványommal közösen írott könyvünk²⁹ éppen erről szól. Én nem a tudományban hiszek, hanem a gyakorlatban, ha ez talán mulatságos is. Azt a folyamatot tekintem valódi tudománynak, amelynek eszmefuttatásai valamilyen, a gyakorlatban is megfigyelhető eredménnyel járnak. Van elméletünk az atomok szerkezetéről, az elektromos áramról, de ebből csak annyi biztos, hogy égnek a lámpák, forognak a villanymotorok, működnek a dinamók. A hozzájuk fűzött elmélet mese, ami folyamatosan változik. Mindig a legutolsó változatot hisszük el, mert ez éppen a legjobb, és ha egy újabb módosítással a gyakorlat is megváltoztatható, akkor a régi elméletet eldobjuk, és a módosítást tartjuk meg. Ez alapvetően különbözik a bölcsészettől, ami ugyanannyira fontos része az emberi kultúrának, mint a tudomány, csak ne keverjük össze őket.

Vénülünk

– *Ha visszaemlékszem a nagyszüleim és a szüleim állandó panaszaira, az öregedés kapcsán mindenkinek az volt az előrejelzése, hogy felgyorsul az idejük. Minden rövidevé válik. Amióta nincs munkahelyem, magam is azt tapasztalom, hogy gyorsan megy az időm, képtelen vagyok kordában tartani.*

– Én is hallottam ezeket a panaszokat, sőt magam is panaszkodom erről, hiszen öregszem én is.

– *Nyolcvannégy éves vagy...*

– Igen. Az ember úgy kezdi érezni magát, mint egy Trabant a végső lerobbanás előtt: az alkatrészeivel már sok a probléma, de még nem kell szervizbe vinni, hogy szétszedjék, és az alkatrészeket más Trabantokba építsék be. Most még meg lehet valahogy buherálni. Az elmélet arról szól, hogy a buherálás egyik állandó tárgya a memória. Az embernek a középtávú memóriája romlik a leggyorsabban. Elveszíti az eseményeket, mert elfelejti őket, és ezért üresedik ki visszafelé az élete. Harminc-negyven éves koromban hosszú hónapokra visszamenőleg el tudtam mondani az eseményeket, teljesen pontosan. Ha olvastam egy könyvet, és később valami felmerült vele kapcsolatban, meg tudtam mondani, hogy az a dolog a bal oldalon vagy a jobb oldalon volt-e olvasható.

– *Ez inkább a képi memória, nem?*

– Igen, de ez is a memóriák egyike. A lényeg, hogy kiüresedik az a memóriatér, amely mintegy kikövezi az időt az ember elméjében. Egyre inkább csak a nagy dolgokra tud visszaemlékezni. Az ember azt érzi, hogy egy öt évvel korábbi nagy esemény csak tegnap volt, és azóta nem nagyon történt vele semmi – holott csak elfelejtette. Emiatt érzi felgyorsultnak az időt. Ez azért érdekes, mert ez azt jelzi, hogy az ember élete megélésekor a memória ezen funkcióját használja. Ez pedig nem csupán a hiányában, az öregedésnél fontos, hanem az egész normál életben. Az embereket nem tanítjuk arra, hogyan bánjanak a memóriájukkal. A memóriát lehet

fejleszteni, karbantartani és erősíteni, de el is lehet hanyagolni, akkor azonban degradálódik és minimalizálódik. Ezzel nem törődik senki, sem az iskolarendszer, sem a társadalom. Pedig az embereket meg kellene tanítani arra, hogyan rendezzék el a napi élményszükségletüket úgy, hogy el ne felejtsék. Emlékszem, gyerekkoromban egyetlen délután milyen óriási időtartamnak tűnt, milyen sok tennivaló és esemény fért bele. Ma már minden pillanatokon belül elmúlik.

– *Nem végzel ugyanannyi munkát, mint annak idején, vagy csak szétmosódnak a részletei?*

– Nyilván ez is, az is belejátszik. De amiről éppen értekezem, az a memóriával való gazdálkodás. Ehhez az szükséges, hogy az ember mindent el tudjon rakni a memóriájába, és minél többet meg is tudjon őrizni belőle. A memóriát lehet fejleszteni, gazdagítani. Én is sokáig csináltam: esténként, amikor lefekszem, és már csönd van, elkezdem végiggondolni a napi eseményeket, attól kezdve, hogy reggel felkeltem. Ezt visszafele is lehet csinálni – az nehezebb, de szintén arra szolgál, hogy konzerválja a memóriát. Manapság az iskolában, ahol a memóriával törődni kellene, úgy gondolják, hogy a memoriter valami szörnyű dolog. Pedig ez olyan, mint az edzés az izmoknak; a memória ugyanúgy tréningre szorul. Ha visszagondolok, hogy mire is emlékszem az iskolából, főleg a memoriterek jutnak eszembe. Veszélyes és hibás dolog volt ezt kíntárássá minősíteni. Nemcsak azt kell memorizálni, ami fontos és érdekes, hanem szinte mindent.

– *Voltak időszakok az európai kultúrában, amikor a szellem embereinek az volt a kritériumuk, hogy a közösségi ismeretek minél nagyobb szeletét tudják memorizálni. Mondjuk a második században, amikor a könyveknek még nem volt tartalomjegyzékük, a könyv elolvasása után a fejükben tudták tárolni, hogy mi és pontosan hol volt a könyvben. Az viszont, hogy valaki valamiféle szintézisét is megteremtse ennek a sok ismeretnek, már nem volt kritérium. Manapság azzal, hogy jóformán mindent külső memóriatárolókban tartunk, azt is elérjük, hogy az agyunkat felszabadítsuk a gondolkodáshoz. De az is igaz, amit te említasz, hogy tényanyag nélkül a gondolkodás szabályaival nem lehet sok mindent elérni.*

– Volt egyszer egy vitám ennek a nézetnek talán az utolsó, ma már nem élő képviselőjével, Vekkerdi Lászlóval. Írt egy cikket, amely arról szólt, hogy mindenki ostoba, senki nem tud semmit, és mindenki olyan dolgokat csinál, amelyekhez az alapokat sem ismeri. Az eszmefuttatás lényege az volt, hogy az információ a legfontosabb, és csak úgy lehet döntéseket hozni, ha mélységes mély ismeretekkel rendelkezünk a döntéssel kapcsolatos világról. Mert különben link szörnyetegekké válunk.

– *Ez így nem teljesen igaz.*

– Egyáltalán nem igaz. De elindult róla a vita, és a bölcsészek kétségbeestek azon, hogy ők ezek szerint tényleg mennyire ostobák. Megkértek engem is, szóljak hozzá. Az enyém volt a vita utolsó cikke, az volt a címe, hogy *Az enciklopédista tévedése*. Arról esett benne szó, hogy az enciklopédista igyekszik mindenről tudni mindent: nem csupán a fontos dolgokról, hanem az apróságokról is. Ez lehetséges eljárás ugyan, de senki ne gondolja azt, hogy ez az átlagember számára is irányadó. Azt fejtettem ki, hogy a modern időkben a televízióval kapcsolatban az a legfontosabb, hogy ismerjük a kapcsolókat: hol lehet be- és kikapcsolni a készüléket, miként kezeljük a csatornaváltót. Ennek birtokában már nézni tudjuk a tévét, és ennyi elég is. Semmivel sem lesz jobb az adás, ha az ember tisztában van a mikroelektronikával is. Vekkerdi oldalakat szentelt annak, hogy milyen lehetetlen alakok a népszerűsítők, mert téveszméket közvetítenek a laikusoknak, akik mindezeket elhiszik. Ez ellen is szóltam, mert úgy tartom, hogy a társadalomban fontos az információáramlás, az, ahogy a magyarázatok tudósok felől a laikusok felé haladnak. Elméletek, eszmék éppen a népszerűsítésen keresztül terjednek, és még valamennyi kérdés is visszajut a tudósok szintjére. De mindez nem azt jelenti, hogy az volna az ideális, ha minden ember mindent tudna. A döntések nem lesznek megalapozottabbak attól, ha mindenki enciklopédikus tudással rendelkezik.

– *Mintha ellentmondásba kerültél volna magaddal. Talán a legfontosabb, hogy nem tagadtad, bizonyos tényismeretek kellenek ahhoz, hogy kellő megalapozottsággal tudjunk következtetéseket levonni. Én úgy gondolom, Arany János Családi kör című versének*

megértéséhez ismerettel kell rendelkeznem a cserebogárról és az eperfáról is, mert anélkül a vers üres marad, vagy az Öszikék olvasásához szükséges a vénségről némi tudás. De mintha először te is ezt állítottad volna.

– Nem azt mondtam, hogy semmit sem kell tudni, csak élni a világban behunyt szemmel és becsukott füllel. Én azt mondtam, hogy nem szükséges mély tudásra szert tenni ahhoz, hogy bizonyos döntéseket meg lehessen hozni. Vekerdi alapállása az volt, hogy nem lehet úgy tüntetni a nagymarosi erőmű sorsáért, hogy nem ismered a paritást...

– *Vekerdi nézete ebből a szempontból lényegtelen.*

– Ha most újraírnám a cikket, ez is benne lenne: természetesen ismernünk kell bizonyos tényeket, de állandóan változik, hogy melyek is a fontosak. Nem kell azzal rémisztgetni az embereket, hogy mennyire elengedhetetlenek a társadalomban bizonyos specializált tudások, vagy azzal hitegetni őket, hogy mondjuk egy politikusnak valamilyen résztudományban való jártasság alapján kell meghoznia a döntéseit. Azt mondom, hogy időről időre minden korszakban, minden kultúrában jelentősen megváltozik az, hogy mit érdemes tudni. Azt kellene megvitatni, hogy kinek milyen ismereteket kell birtokolnia. A specialistáknak speciális tudásra van szükségük, ezt egyáltalán nem vitatom. A vitában viszont az átlagemberről volt szó, neki pedig egészen minimális dologra van szüksége a speciális tudásból.

– *Azt nem érdemes kétségbe vonni, hogy annak a mentalitásnak, világképnek, amelyben most létezünk, a gyorsaság a legfőbb jellemzője. Életünkben többször is újrateremtjük magunkat: szakmát váltunk, lakhelyet váltunk, és végső soron a sejtjeink cseréje által még testet is váltunk. Sokkal nagyobb a dinamikánk, mint mondjuk a száz évvel ezelőtti embereknek. Ahhoz, hogy biztonságosabban és kiegyensúlyozottabban tudjunk váltani, valamifajta széles, ha nem is túl mély műveltségre van szükségünk.*

– Én is erről beszéltem.

– *De az enciklopédista nem mély tudású, neki széles és meglehetősen felszínes a tudása. Ezeket a humanistákat lenézték a korabeli szaktudósok, mert semmifajta speciális ismeretük nem*

volt... Tulajdonképpen azt állítod, hogy a tények elvesztése az maga az öregedés?

– Ezt állítom, de ennél többet is. Nyilvánvaló, ha az ember öregszik, egyszerűen elveszíti azoknak az adatoknak a nagy részét, amelyekhez ragaszkodott. De mindezek helyett megjelenik a szintetizálás képessége, és ez az, ami igazából a vekerdilászlóság ellen szól: a tudománynépszerűsítés lényege az, hogy az átlagember elméjébe belekerüljenek olyan fogalmak, amelyek nélkül nem tud korszerű világképet kialakítani.

– *Marx György és Tóth Eszter taneszközökkel kapcsolatos konferenciáján hallottam egy kritikát, amelyben felrőtték nekik, hogy a fizikát nem annak aktuális tudományos struktúrájának megfelelően közvetítik a tankönyvekben, hanem csak azokat a részeit, amelyeket a tanuló biológiai, pszichológiai státusának megfelelően taníthatónak gondolnak. Vagyis náluk sem az volt a tanítás alapelve, hogy az anyagnak kellő tudományos mélysége és elrendezettsége legyen, hanem az, hogy a tudás átadása a korosztály szintjén történjék. Válaszukban azt állították, hogy a gyerek fejében létrejövő struktúrájának nem kell homogénnek lennie, elég, ha olyan, mint egy téglafal: ha a falban lukak vannak, attól még nem omlik össze, állni fog. Annak, amit a gyerekeknek adnak, elég, ha csak imitálja a tudományt. Tanórákon nem kell tudományt tanítani – a részeit kell tanítani, amelyekből utóbb a gyerek fejében összeáll a tudomány.*

– Én ebben kezdettől fogva együtt voltam a Marxszal. Az MTA Fehér Könyv ének írásakor én feleltem a biológiai részért. De amikor egy egri konferencián ilyesmiket mondtam, többen szóba se álltak velem.

– *Kik?*

– Marxék. Nem ez volt az ő elképzelésük, hanem az, hogy a szakmát igenis meg lehet úgy tanítani a gyerekeknek, ahogy az igazi szakértők is tudják. Csupán a módszer tekintetében kell másképp tanítani.

– *Ezt egy füredi konferencián mondtad, a nyolcvanas évek legelején...*

– Sok éveimet áldoztam erre a mozgalomra. Úgy kezdődött, hogy a Szovjetunióban egyik évről a másikra menesztették Liszenkót,³⁰ és

a felszabadultabb légkörben előállt egy orosz akadémikus, ha jól emlékszem, Kedrov.³¹ Közölte, hogy az egész Liszenko-féle genetika egy baromság. Nincs két genetika, ahogy ezt nálunk próbálták félremagyarázni, a liszenkoizmus pedig egyszerűen tudománytalan. A tankönyveket egy év alatt lecserélték, és beemelték a modern genetika, illetve a molekuláris biológia eredményeit. Akkoriban az egész itthoni biológia-, kémia-, fizika- és pszichológiaoktatás szörnyűséges állapotban volt. Marx elindított egy mozgalmat: az MTA felülvizsgálja a komplett középiskolás tananyagot, ő pedig ez alapján ajánlásokat tesz, hogy hogyan korszerűsítsék azt...

– *Jól emlékszem, hogy ez csupán a természettudományra vonatkozott?*

– Eleinte csupán a természettudományra, aztán később az irodalomtudomány is csatlakozott hozzánk. Ennek a munkálkodásnak volt a része, amikor húszan elmentünk két hétre a Szovjetunióba, hogy az elit iskolákat tanulmányozzuk. A hazai pártközpontnak akartuk bizonyítani, hogy lehetséges az elitképzés – akkoriban itthon még azt gondolták, hogy ez népellenes elképzelés. Nem létezik olyan, hogy elit, hiszen minden gyerek egyenlő, így minden gyereknek ugyanazt is kell tanulnia. Ez persze baromság. Elmentünk a komplexitás definíciójának megalkotójához, Markovhoz,³² aki akkoriban működtetett egy elitiskolát. Megkérdeztem tőle, hogyan válogatják ki a tehetséges gyerekeket. Azt állította, hogy megkérik a tanárokat, mondják meg, kik a tehetséges gyerekek, és ez alapján jönnek ebbe az intézménybe. Mondtam, hogy mi is csinálunk hasonlókat, de a tanárok nem feltétlenül a tehetséges gyerekeket választják ki, hanem a tanárt elfogadó gyerekeket, és ezért ez nem tűnik a legjobb módszernek. Rám nézett, és látszott, hogy megértett, de újra csak annyit mondott, hogy náluk a tanárok ki tudják választani a legokosabb gyerekeket.

Itthon ez azért másképpen ment. Tóth Eszter, Hámori József és egy csomó olyan ember végezte ezt a munkát, aki nagyon jól értette a dolgát. Kidolgoztuk a tanterveket, a tankönyveket, mindent. Egy darabig úgy tűnt, hogy az egész egy győzedelmes sikertörténet lesz. Amikor azonban elkészültek és a tanárok kezébe kerültek a

tankönyvek, elképedtek, felháborodtak, idegenkedtek a reformtól. Számukra teljesen ismeretlen, kétszáz oldalas könyveket kellett volna megtanulniuk, hogy onnantól fogva ezekből tanítsanak. A minisztérium magyarázó kurzusokat szervezett nekik. Én a biológusoknak meséltem el a molekuláris biológiát, illetve azt az anyagot, amelyet ezen a címen kellett volna tanítani. Több évig tartó folyamat volt, és időközben rájöttem, hogy amit csináltunk, közülünk is főleg Tóth Eszter, az csak egy szűk elit számára felfogható, a szélesebb tömegek számára viszont reménytelen. Elsősorban a tanárok miatt, mert a tanárokat is át kellene képezni – egy reform esetében a felsőoktatás átalakítása a kezdő lépés. Nem lehetett elérni, hogy a tanárok öt-tíz évenként kötelezően továbbképzésen vegyenek részt, és vizsgálzzanak az új anyagból, ahogyan például Romániában már akkoriban tették. Egerben zajlott a nagy értekezlet, ahol kifejtettem, hogy nemcsak a szaktárgyak fontosak a gyerekeknek, hanem az irodalom, a történelem, azaz a társtárgyak is. Nem a tudás megszerzése az elsődleges, hanem egyfajta kultúra kiépítése...

– *Az algoritmus, a módszeres gondolkodás elsajátítása valóban nagyon fontos. Ma már a modern neveléstudomány és a művelődéstörténet is ugyanazt állítja: a kultúra átadásához valójában kétfajta képességet kell kifejleszteni. Az egyik az írás-olvasással, tehát az önálló szerzéssel kapcsolatos technológiák összessége, a másik pedig a rendszerszemlélet, amelyet leginkább a matematika képvisel.*

– Sokan azt gondolják, hogy ha a gyerek az iskolában képes tagoltan felolvasni egy szöveget, akkor már tud is olvasni. De közben egyáltalán nem biztos, hogy érti is, amit olvas. És aztán csodálkoznak, hogy a gyerekek maguktól nem olvasnak könyveket. Ennek az a legfontosabb tényezője, hogy a gyerek akkor kezd el saját kedvére olvasni, ha már elég gyorsan megy neki ahhoz, hogy ne unja meg. Amíg ezt nem éri el, az olvasás taszító elfoglaltság lesz neki.

– *Meg kell érteniük a mondat tizennyolc szavának a közös jelentését...*

– Igen. Először meg kell tanítani a gyereket olvasni, és utána gyakoroltatni kell vele, amíg olyan gyorsan megy neki az olvasás, hogy már hozzájuthat a szövegben rejlő élményhez. Erről az iskola sajnos még mindig nem tud eleget. És a fontosságához képest nem is veszi elég komolyan.

– *A képzés megreformálása, ahogy mondod, a tanárképzésnél kezdődik, de ez valahogy sehogy se megy át.*

– Azért nem megy át, mert az ELTE-n a kutatóbiológusi és a biológiatanári szakok felvételi pontszáma között húszpontnyi különbség volt – a tanárképző rovására. A tanárképzősök kétharmada aztán még csak nem is tanárnak ment, hanem újságírónak, egyébnek. Az is teljesen tönkretette, illetve ma is tönkreteszi az oktatást, hogy egy olyan szakmában, amelyben a minták és a mintakövetés az egyik legfontosabb eszköz, a férfiak kihullnak, mert annyira alacsonyak a fizetések. A politikusoknak azt kellene megérteniük, hogy előbb fel kell emelni a fizetést, és a tanári kar onnantól számítva csak harminc év múlva fog majd lecserélődni olyanra, amilyenre kell. De reménytelen – soha nem fogják megérteni.

– *Ott tartottunk, hogy nincsenek meg azok a társadalmi támogatások, amelyek felkészíthetnének minket az életünk végére. Adott esetben akár a memóriatréningre...*

– Nem az életünk végére gondoltam, az egy másik dolog. Magára az életünkre nem készítenek fel, mert nincsenek tisztában vele, mi is az iskola feladata. A család feladatának gondolják a gyereknevelést, az iskoláénak pedig a tudás biztosítását. Ötven-száz évvel ezelőtt ez talán még életképes koncepció volt, de mára már minimalizálódott a család gyereknevelői funkciója. Hosszú cikket írtam arról, hogy kétféle irányba kellene szétbontani az iskolát: kellene egyrészről egy emocionális, családpótló iskola, ahol a gyerek jól érzi magát, szívesen jár oda, és nem kényszerítik rá semminek a megtanulására, de közben megszerzi a társadalmi léthez szükséges kulturális jártasságot. A másik fajta iskolában pedig szakismereteket lehetne szerezni, modern módszerekkel.

– *Te milyennek vagy minek láttad az öregséget gyerekkorodban? Mitől láttál valakit öregnek? Az életünk során hányféle*

öregségfogalmunk van?

– Tudod, erre azt szoktam mondani, hogy az én gyerekkoromban a buszokat még bácsik vezették, most meg taknyos kölykök.

– *Nekem természetes volt, hogy amikor egy ötven-hatvan éves ember meghalt, már öregnek számított. Legalábbis ezzel csendesítettem el azt az izgalmat és rémületet, amelyet a haláluk kiváltott bennem. Ma viszont már mélyen felháborít, ha valaki hatvannégy éves korában hal meg.*

– Számomra ez nem volt ilyen racionálisan megjelölve, hogy most akkor hány éves volt, aki meghalt. Voltak öregemberek, és meghaltak. Természetes dolog volt, hogy az illető már öreg volt, és meghalt. Aztán negyvenéves koromban tudtam meg, hogy az illető akkor még csak ötven volt, ami manapság fiatalnak számít – de gyerekkoromban az ilyet öregnek tekintették. Bennem az öregség nem volt időhöz kötve, senkire nem volt ráírva, hogy ott megy egy hatvankét éves, milyen öreg, Jézus Mária... Voltak öregek, középkorúak és fiatalok, az öregek pedig meghaltak – passz. Ennyi egy gyereknek bőven elegendő.

– *Nekem az öregséghez tapadó alapélmény a kevesebb munkavégzés, a betegség, az elnyűttség, az elhasználtság. És az, hogy megszűnik az öregek családon belüli dominanciája.*

– Az én családomban mindennek az ellenkezőjét tapasztaltam. Csányi nagymama domináns és különösen épkézláb asszony volt. Gyerekkoromban sokat nyaraltam nála, és gyakran összevesztünk valamilyen tudományos kérdés megvitatásán. Ilyenkor egy-két napra hazamentem, aztán megint visszamentem, és nagyon jól éreztem magam a kecskével, a nyulakkal. Ő meg panaszkodott, hogy fáj a szíve, meg fog halni, aztán meg nyolcvankilenc éves koráig élt, és végül nem azért halt meg, amiért gondolta. Mindig egyedül élt, senkivel sem tudott kijönni, és rendkívül meghatározó személyiség volt, akin egyáltalán nem érezted, hogy öreg.

– *Egyedül élt?*

– Egyedül. Volt egy háza Gödöllőn, ott lakott: kert, disznó, kecske, nyulak. Már házas voltam, amikor rábeszéltek, hogy költözzön Pestre az egyik fiához, de két hét múltán kiderült, hogy nem bírja velük. Gyorsan építettek neki egy kis házat a kert

végében, egyszobás, WC-s valamit, a nagymama pedig átköltözött. Ki nem állhatta a családi életet, egyszerűen alkalmatlan volt rá. Mindenbe beleszólt, és ha nem úgy csinálták, ahogy mondta, akkor borzasztóan felháborodott. De a kerti házában, teljesen egyedül remekül érezte magát. Sok évvel később elkezdett egerekről beszélni: azt állította, hogy sűrű csapatokban mászkálnak a konyhában. Elvitték orvoshoz: annak ellenére, hogy egyfolytában arra panaszkodott, a szívével az égvilágon semmi baj nem volt. Valószínűleg Alzheimer-kórja volt, és az utolsó két évét úgy élte le, hogy nem ismerte meg a fiait. Szerencsére találtak Gödöllőn egy ismerős családot, akik elvállalták, hogy gondozzák. Gyakorlatilag két éven át egyáltalán nem tudott magáról. Amikor meghalt, a temetésre az egész család összegyűlt. Mentünk a gödöllői temetőben, és arról beszélünk, hogy a nagymama teljes életet élt. Hogy mindig vidám volt és humoros, lehetett vele beszélgetni, remekül el tudta tartani magát, és hogy ez milyen nagyszerű dolog. Mindenki mosolygott, és mindenkinek akadtak apró megjegyzései, hogy a nagymama tényleg milyen nagyszerű volt. Aztán odaértünk, megérkezett a pap, és az egész hangulat megváltozott. Az asszonyok öt perc múlva sírtak, az egyik elájult, mentőt kellett hívni hozzá. A pap tragikus szörnyűséggé változtatta a temetést: elmagyarázta, hogy valami borzalmas dolog történt, ami emberrel még sosem. Meghalt a nagymama, és most itt fekszik, ránk, bűnös, szörnyű lényekre pedig ugyanez a sors vár. Ebben persze igaza volt, de nem kellett volna olyan szívhez szólóan előadnia. Azzal a rossz érzéssel jöttünk el, hogy szép dolog, hogy ilyen sikeres ember volt, és megélte az életét, minden rendjén van, természetes vége lett, de most eltemettük, és ez borzalmas.

– *Az utódok szempontjait érzékeltette.*

– Úgy gondolom, hogy nagyanyámnak mindig voltak céljai, például a kecskék. Nagymama dirigálta a családot, saját magát.

A kecske külön szám az én bioszociális ismereteimben: úgy legeltettük, hogy elvittük a legelőre, a kecske meg keresett magának egy árnyas helyet, ott lefeküdt, mi meg a nagymamával ketten figyeltük. Ő mutatta, hogy a kecske melyik fűvet szereti, mert a dög természetesen nem minden fűvet eszik meg. Összeszedtük az élelmét, és odavittük elé, hogy a kezünkből etessük.

Na, aztán a másik kecsketörténet se különb. Amikor nagyanyám egyszer beteg lett, és lementem hozzá, Sanyi bácsi, a legkisebb fia volt velem, neki kellett ellátnia a kecskét, mert nagymama nem tudott felkelni az ágyból. Jött Sanyi, hogy mamuka, ez a dög nem eszik. Édes fiam, mit adtál neki? Hát egy nagy vödör korpás moslékot, ahogy mondta – azt csináltam, amit kell, letettem elé, de nem eszik a dög. Letetted? Édes fiam, hát nem kell letenni! Oda kell neki adni, közben simogatni, és beszélni hozzá, akkor majd megeszi. Öt perc múlva jött Sanyi: mamuka, simogatom ezt a dögöt, de nem eszik. De melyik oldalról? Hogyhogy melyik oldalról? Hát csak a jobb oldalról fogadja el, oda kell tenni a jobb oldalra, közben beszélni hozzá, és simogatni. Betegre röhögtem magam: Sanyika szenvedett, de végül csak megetette a kecskét. A gerince és a hasa kipúposodott az evéstől, ezzel a simogatással meg az egyéb dolgokkal sok ételt belé tudtak tömni. Mindez remekül ki volt dolgozva, nagymama nagy élvezettel csinálta, és mindenki csodálta is az eredményességét. Azt hiszem, hogy ő biztosan élvezte ezt...

– *Az öregségét elviselte?*

– Hát mondom, hogy az utolsó két évig semmi olyan baja nem volt, amivel kórházba kellett volna mennie. Nem is kezelték semmivel. Csak az utolsó két évben lett zöldség.

– *És azt, hogy az öregség egy más állapot, először nem a kívülvilágodban tapasztaltad meg?*

– A gyerek számára az öregség adottság. Vannak az öregek, és vannak a fiatalok, az ember pedig még azt az összefüggést se látja, hogy a gyerekekből lettek az öregek. Csak felnőtt korában látja az ember, hogy az aranyos, kedves gyerekekből undok felnőttek lesznek és szörnyűséges öregek. Ez egy folyamat. Aki lát egy öreget, nem látja a folyamatot – ehhez idő és felfogás kell. Idővel rájössz, hogy mindenki egy kicsit öregszik, te már nagyfiú vagy, ami nagyon jó, hát akkor biztos nekik is nagyon jó. De az a felismerés, hogy ebből a nagyfiúságból idővel szükségszerűen vénemberség lesz, már egy középkorú ember elgondolása. Ez a gyerekek számára egyáltalán nem nyilvánvaló. Legalábbis az én gyerekkoromban, a körülöttem lévő gyerekeknek és nekem egyáltalán nem volt az...

– *Nem törődtek vele. Annak, ha valaki egyszer csak elkezd öregedni, nyilvánvalóan csomó biológiai jele van, és van egy csomó társadalmi megnyilvánulása is. Mindez az állapotát és a státusát is jelzi: az ember egyszer csak elkezdik bácsizni meg papázni.*

– Hatvanegy éves voltam, és valami kertészeti cuccokat kellett vennem Szentendrén. Egy kis, tizenéves eladólánnyal intéztem a dolgot, de szóltak neki, hogy menjen segíteni valami másban. Mondta, hogy nem, amíg nem végez a bácsival. Én voltam a bácsi. És egyszerre megdöbbsentem, mert ez volt az első, és ezután már nyilván mindig mondani fogják. Valóban, négy-öt évvel később elkezdtek bácsizni, pedig nekem még most is nagyon rosszul cseng, amikor Vili bácsinak neveznek. Utálok a bácsi szót, mert én ma is az egykori, tizenkét éves személynek érzem magam. Annak a fiúnak a kiteljesedésének érzem magamat, és egyáltalán nem érzem öregebbnek magam. Csakhogy ezek a taknyos fiatalok, ugye, lebácsizzák az embert. Nem egészen értem, hogy miért, de hát az életnek vannak nagy titkai.

– *Néhány évvel ezelőtt orvosi rendelőbe jártam. Egyszer csak kicsapódott a várószoba ajtaja, és behívott a nővér. Azt mondja, jöjjön be, Géczi bácsika! Húszéves, nagyon-nagyon csinos, kicsattanó, életvidám nő. Nem értette, miért támolygok befelé olyan sápadtan, mikor az előbb még semmi problémám nem volt. A doktornő aztán még rá is tett egy lapáttal, amikor konstátálta, hogy meghíztam.*

– Belül nem úgy zajlik az egész, mint kívül. Belül nem öregszik az ember. Illetve lehet, hogy olyan is van, aki belül is megöregszik, de annak nagyon szomorú lehet az élete. Évi állandóan dühöng, hogy ezt se tudja már megtenni, meg azt se. Én pedig úgy vagyok vele, hogy egyrészt nagyjából tudom, csak nehezebben megy már, és közben azt is értem, hogy mindez azért van, mert már öreg vagyok: nehezebben hajlok le, állok föl, és már nem tudok annyit emelni. A kerti munka során az embernek mindenféle mozdulatot kell végeznie, és azt tapasztalom, hogy például a földdel megtöltött cserepekből egyre kisebbeket tudok önállóan elvinni. Regisztrálnom kell, hogy na, régen huszonöt kilót is elvittem, most meg már a

tizenöt kilóstól is kétségbe vagyok esve. Az ember nyilván észleli a folyamatot, de mindez nem változtatja meg a személyiségét.

– *De mikor észlelted, hogy öregszel?*

– Nem észleltem, könnyörgök!

– *Ötvenéves koromban tapasztaltam meg, hogy a fallabdázást már nem úgy élvezem, mint amikor elkezdtem. Majd abbahagytam a síelést, és mozgásszegényebb életvitelre váltottam át. Például nem éjszakázhattam, mert akkor másnap nem tudtam örömmel megtartani az aznapi nyolc órámat.*

– Jó, ilyeneket én is megéltem, ha ezt értjük öregedés alatt. De úgy vagyok vele, hogy most is azt hiszem, ugyanazt a teljesítményt tudom nyújtani, mint, mondjuk harminc évvel ezelőtt. Csak aztán általában nem sikerül.

– *Az öregség a hamis tudat megjelenése.*

– És amikor kiderül, hogy nem bírok fölemelni valamit, meg elfáradok, akkor dühöngök, hogy most mi az isten van velem. Pont.

– *Igen, az embernek lassan minden napja frontos lesz...*

– Természetesen ha végiggondolom, mindez azért van, mert megöregedtem. De ez olyan dolog, hogy ha elfogadom, hogy megöregedtem, akkor most mi következik ebből? Üljek le, és ne csináljak semmit, csak várjam, mikor jönnek a pléhtepsivel, hogy tessék, méltóztassék belefeküdni? Ennek nincs értelme. Azt nem lehet elfogadni átélten és belenyugvással, hogy már nem tudok annyit és úgy dolgozni, amennyit és ahogyan megszoktam. Ezt nem érzem kötelességemnek. Ameddig csak lehet, az ember próbálja élni a saját életét.

– *De közben mondjuk a gyerekeid felnőnek, és családot alapítanak, az unokád lassan nőszül. Mindez nem jelzi az életed átalakulását?*

– Jelzik, de ezek ironikus dolgok. Olykor találkozom valamelyik tanítványommal, aki két vagy három kisgyerekekkel sétál. Megismerjük egymást, és ha szerencsénk van, én is megismerem, és akkor...

– *De neked soha nem volt jó az arcmemóriád.*

– Nem.

– *Vagyis ez nem öregkori tünet, csak ráfogják?*

– Öregkoromban azért súlyosbodott, de tény, hogy mindig ilyen csökkent volt az arcfelismerésem. Egyébként a névfelismerésem is az, elképesztő történeteim vannak fiatalkoromból is. Na mindegy, lényeg az, hogy gratulálok a tanítványnak, hogy milyen aranyos gyerekei vannak. Az meg néz rám, hogy tanár úr, ezek az unokáim! Ugyancsak elcsodálkozom, milyen gyorsan öregszenek körülöttem. Látom, hogy mások hogyan öregszenek, én meg nem érzem magamon. Azt is látom, hogy egyre randább pasas néz vissza rám a tükörből, de ezt valahogy megszokja az ember. Pont azért jó, ha van tükör a házban, mert nem döbben meg annyira az ember, mint az, aki csak nagy ritkán néz bele. Ha mindennap belenézel, akkor lassan meg lehet ezt szokni: már nem olyan, mint volt, rendben. De azt gondolom, hogy ez nem lényeges. Lehet, hogy majd a végén az lesz, ki tudja, mikor. Nem az jár a fejében, mint az egyszeri papnak, hogy hát egyszer majd mindenki meghal, talán még én is... Nem ezt gondolom, hanem hogy valamennyi idő után ez egyszerűen bekövetkezik. Lehet, hogy villámgyorsan elkezd romlani az állapotom, és akkor majd egyszer csak megáll. Érdekes lesz. Sok embert ismertem, akik meghaltak, de már jóval előtte sejteni lehetett, hogy feladták: nem érdekelte őket tovább az élet, nem törődtek magukkal, vagy valami olyan trauma érte őket, amelyet nem tudtak elrendezni, és nagyon hamar elmentek. A saját apám is, a szemével.

– *Hány évesen ment el?*

– Nyolcvan.

– *Nagyon félsz a szemműtétől... apád szemét nem tudták sikeresen megoperálni.*

– Ez a kedves doktor úr, akihez járok, azt mondta, hogy természetesen magával is előfordulhat, hogy sikertelen lesz a műtét, bár kisebb a valószínűsége, mint az apja idejében, mivel akkoriban durvább volt a sebészeti beavatkozás. Majd az operáció előtt szóljon nekem, hogy figyeljek... Ezt megérinti az embert. A látszerész egyszer megjegyezte, hogy az egyik szemem retinaképe sokkal rosszabb, mint a másiké. „De professzor úr, fél szemmel egyetemet lehet végezni!” Szeretem, hogy nem akarnak átverni, és nyíltan közlik, hogy nem látok jól, és az is helyes, hogy elmondják, a fél

szememtől ne várjak sokat – de persze hogy félek. Nem magától a műtéttől, hanem attól, hogy kikerülök a saját felügyeletem alól.

– *Hogy előbb érkezik a testi változás, és azt követi a szellemi?*

– Valószínűleg egyénre szabott, hogy kinél mi és mikor jön. A szellemi állapotomat nem óhajtom megváltoztatni. Természetesen észreveszem, mindenféle apró jel adódik: az előbb említettem a Trabantot, amelynek minden részével baj lehet, de a legtöbbször házilag is van mód javítani. A Trabantnak az volt az óriási előnye, hogy autószerelőt csinált az emberből: mindenki egy darab dugóra vagy csőre cserélte a hibás vagy hiányzó darabot, és az autó egy darabig megint működött. Így van az emberi szervezettel is – látni, hogy itt is baj van, ott is baj van, de mindenféleképpen lehet valamennyit kezdeni.

– *Amikor befejeztem a Vadnarancsokat, lett egy csúnya nyombélfekélyem, és a belgyógyász kezelőm ugyancsak ezzel a Trabanttal példálózott. Azt javasolta, egyszerűen fogadjam el a Trabant-helyzetet. De én nem voltam hajlandó elfogadni. Egy teljes hónapot töltöttem Sopronban, életem első szanatóriumában. Éppen akkoriban vált ismertté, hogy ez a fekély nem szervi baj vagy neurózis, hanem egy fertőzés eredménye, ami számomra nagy elégtételt jelentett. Ez a testi szenvedés az első öregedési élményem, és ennek emléke a Trabant-metafora.*

– Időnként előfordul, hogy segíteni akarsz föllépni, lelépni, kiszállni. Én meg mindig mondom, hogy hagyj békén, mert nem akarok rászokni, hogy a környezetem tagjai segítenek, és úgy élek. Nem, ameddig lehet, addig egyedül csinálom.

– *A szaglásod mikor ment el?*

– Hát, nem tudom pontosan megmondani, talán négy-öt éve.

– *Tényleg?*

– Fokozatosan.

– *Én azt hittem, sokkal régebben.*

– Nem.

– *Hát, amióta ismerlek, te mindig panaszkodtál rá.*

– Az után ismertelek meg nem sokkal, hogy kirúgtak az egyetemről, hetvenéves koromban.

– *Akkor találkoztunk, amikor megjelent ez a történet az ÉS-ben. Meséltél arról a barátodról, aki hosszú litániát írt, hogy milyen bajai vannak, miután elpanaszoltad neki, hogy neked milyen bajod akadt.*

– Ugyan egyetlen konkrét műtétemet vallottam neki be, de ő hosszú listát írt arról, hogy milyen bajai vannak – azt hiszem, így akart vigasztalni. Én nem szeretem a mások orrára kötni a bajaimat, nem soroltam fel neki a teljességet. Hiszen ezek személyes dolgok.

– *Az orvos orrára sem kötöd?*

– Csak akkor, ha tényleg bajom van. A családnak másik fele orvoshívó. Ez egy külön emberfajta: mindenféle panasz van, de ha orvoshoz megy, vagy az orvos jön házhoz, akkor a betegségei kilencven százaléka hirtelen elmúlik. Tanítottam orvosokat, tudom, hogy mennyire hülyék (tisztelet a kivételnek). Vannak köztük specialisták, akik tudnak valamit, értenek valamihez: sebészek vagy belgyógyászok, és ha olyan problémád van, és odakerülsz, tudnak segíteni. És vannak az általános orvosok, akik igazából mindössze emberismerettel és pszichés technikákkal dolgoznak: tablettákat adnak, vagy azt mondják, hogy tornázzál, esetleg sétáltasd a kutyát, amit anélkül is megtennél, közben meg fogalmuk sincs róla, hogy voltaképpen mi is a bajod. Ma kifejezetten divattá vált, hogy az emberek mindenféle bajukkal az orvoshoz mennek. Persze ha vakbélgyulladásod van vagy rákod, esetleg a fogadat kell kihúzni, akkor ez helyes. Igaz, ismertem egy borbélyt, aki még húzott fogat, úgyhogy ez sem olyan régóta orvosi feladat... Szóval vannak konkrét betegségek, amelyekkel valóban orvoshoz kell menni, de csak azért, mert most itt fáj, ott fáj, teljesen felesleges rögtön orvoshoz menni, hogy az majd biztos segíteni fog – nálam ez nem működik. Nem hiszek benne. Konkrét betegség esetén talán, ha lehet rajta segíteni, akkor igen. De az, hogy menjünk az orvoshoz, mert fáj a derekam – nekem ez nem nyújt megoldást.

– *De ilyenkor utána nézel, hogy mi okozhatja a problémát?*

– Ha nagyon irritál, akkor utána nézek. Az orvosokkal való kapcsolataim lényege az, hogy akkor érdemes hozzájuk menni, ha én már kiderítettem, mi is a bajom. Akkor ahhoz kell menni, aki ehhez ért. Itt ez a szemész, aki kiszedi a szememet – ez egyszerű

dolog, tudom, hogy mit akar, ő is tudja, én is tudom, megcsinálta. Majd meglátjuk, használt-e.

– *Akkor az a szemész tulajdonképpen sebész...*

– A szemészet az egyik legjobban kikutatott terület, tehát érthet hozzá. De a többi... ne értse félre senki, ha valakinek szívpanaszai vannak, és szívbeteg, ami miatt bypasst kell nála csinálni, az persze hogy forduljon orvoshoz. Aki már nem tud pisilni, az is menjen el az urológushoz. Megvannak azok a tünetek, amelyekkel orvoshoz kell fordulni. Csak annyit állítok, hogy ez ma már divat is. Évezredekig nem jártak orvoshoz az emberek, és mégis megvoltak.

– *Nem is éltek ennyi ideig. A reneszánsz idején harminckét-harminchat év volt az emberek átlagéletkora.*

– Ez statisztikai játszma is: a dajak törzseknél ugyanúgy vannak hetven-nyolcvan éves emberek, mint köztünk, csak iszonyúan magas a gyerekhalandóság, tehát az átlagéletkor nem azért harminc-negyven év, mert akkor hal meg mindenki. Az átlagember nagyjából hetven-nyolcvan évre van hitelesítve.

– *Genetikailag is?*

– Azt gondolom, igen.

– *Tehát nem igaz, hogy az ember számára elérhető a százhuszszáznegyven év...*

– Hát az lenne az optimum. Azt nem hiszem, hogy egy Gauss-görbe írná le az elérhető életkort.

– *Az én dédnagyapám elérte a százat. Egy évvel száz fölött halt meg, testileg megrokkanva, de szellemében frissen.*

– Igen, ezért sem kell hinni, hogy ha állandóan orvoshoz járkálsz, az majd meg fog menteni. Egy idős ismerősöm, Bözsi néni orvoshívó volt. Hetenként legalább kétszer mentőt hívott, és kijöttek, én meg nem is értettem, hogy tudja ezt elérni, vagy pedig a házi orvos jött ki, no meg persze ő maga is ment a legkülönbözőbb orvosokhoz. Évekig figyeltem. Aztán kilencvenakárhány éves korában meghalt szegény. Egyszer fordult elő, hogy valóban orvoshoz kellett mennie, és tiszta véletlenségből egy olyan fiatal orvoshoz került, aki az összes panaszát elhitte. Mindenki más haza akarta volna küldeni, hogy öreg már, hagyja őket békén, de ez valamiért nem. Segíteni akart, ott tartotta, és tíz nap alatt mindenféle

vizsgálattal kiderítette, hogy probléma van a mellékpajzsmirigyével, amire viszont létezik gyógyszer: ha beveszi, attól kezdve minden rendben lesz. Segített rajta, kiderítette a baja okát. Végignéztük, hányféle vizsgálatot csináltat, megszállottan meg akarta gyógyítani a Bözsi nénit, és sikerült is neki. De ez volt az egyetlen ilyen alkalom, hiszen nem volt beteg, semmi baja nem volt, mégis állandóan orvoshoz járt. Nem szeretem az ilyesmit: kultúra kérdése, hogy rendben tudod-e tartani saját magadat, vagy pedig arra szorulsz, hogy egy fehér köpenyes valaki mondogassa, a korodhoz képest egész jól nézel ki.

– *Te mondogatod?*

– Ha valaki saját magától nem tudja jól érezni magát, én nem mondom neki.

– *Az öregség, az öregedés nem ad egyre nagyobb tekintélyt? Nem biztosít bizonyos kiváltságokat?*

– A magam részéről rémülten veszem észre, évtizedes áttekintésben látom, hogy egyre jobban elhiszik, amit mondok.

– *Vagy esetleg te magad hiszed el?*

– Dehogya. Én tudom, hogy mennyit tudok, és igyekszem a tudásomnak csak egészen kis százalékáról beszélni. Mindig többet kell tudnom, mint amiről beszélek. Régen kételkedtek abban, amit mondtam, vagy vitatták, és vitatkoztunk. Ez jó dolog volt, az ember ilyenkor elemében van, mert érzi, hogy egy vitában tényeket tud felsorakoztatni, érveket hoz, és jó esetben meggyőző. Ez nagyszerű érzés. Most viszont akármit mondok, elhiszik. Nagyon kínos, mert én nem vagyok magamban annyira biztos, hogy ez jólessen. Annak örülnék, ha most is mondanák olykor, hogy vén hülye, az nem úgy van! És persze azt is megmondanák, hogy miért nem.

– *Voltak azért olyan blogbejegyzések, ahol levénhülyéztek...*

– De az csak a szokásos, trollkodó érzelmi hullám jele, nem érvekre alapozott szájalás. Az egészen más, ha azt mondom neked, hogy vén hülye vagy, független attól, hogy mit mondtál, csak a kinézetedre.

– *Miben látod az öregség előnyeit? Van ilyen?*

– A személyiség alapvonásai tizenkét éves korig fejlődnek ki. Ezután hosszú időbeli folyamat kezdődik, az elején sok kudarccal,

amíg az ember meg nem tanulja, miként működik a társadalom. És közben azt is megtanulja, ő maga hogy működik, hogyan képes beilleszkedni a társadalomba. Ezek hallatlanul személyes ismeretek, nem átadhatók. A saját története, kapcsolatai, kudarcai és sikerei egy sajátos építményt képeznek, és mindez köré van elhelyezve, ő van legbelül. Amikor pedig eljön az időskor, az ember ennek a tanulási folyamatnak köszönhetően jobban eligazodik ebben az építményben, anélkül hogy megváltozna. Ő változatlan, de az építmény sem változtatható, mert ami elmúlt, azon már nem lehet változtatni. Ezért az ember ekkor már úgy teszi meg a következő lépést, hogy tekintettel van arra, milyen építményen belül mozog.

– *Ennyire koherensnek látod az ember sorsát és személyiségét?*

– Hát, ha figyel magára, akkor igen.

– *Nem gondolom, hogy mindez az emberek többségére jellemző lenne. Az emberek többsége sodródik.*

– Én azt gondolom, hogy ez a világ bűne, a kultúra rossz oldala. Mindig mindenki jelen időt akar kiépíteni, ahelyett, hogy egy ívet, egy folyamatot próbálna megvalósítani. Az élet egy láncfolyamat, amely a téridőben zajlik. Szerkezete van, amit fel kéne ismerni. Az ember valami célt akar elérni, hogy aztán, ha ez megvan, akkor csak örülni kelljen neki, és kész, vége. De a valóságban a folyamatok nem ilyen lineárisan működnek, azokban nincsenek célok, hanem csak változás van. Állandó felépülés és leépülés, illetve ezek pillanatai. Az egyes időpontok egy-egy szeletét adják ennek a folyamatnak, lehetnek jók vagy rosszak, lehet örülni nekik, vagy bánkódni rajtuk, de mindig gyorsan jön a következő, és egy év elteltével a dolog már teljesen múlttá válik. Annak, aki el tudja fogadni ezt a folyamatjellegét, nagyon könnyű lesz. Megint biológiai párhuzamot tudok felhozni. Rengetegféle növény és virág van, de ezek nem egyszerre virágok és növények: a csíranövény az elején még ki se bújik a magból, aztán egyszer csak kibújik valami, majd az év egy bizonyos periódusában megjelenik rajta a virág, nem is feltétlenül akkor, amikor a többi is ilyen állapotban van. A kert egésze, a szépsége egy év alatt úgy tárul föl, hogy közben el is múlik. Az ember élete is ilyen. Annak, aki kerttel dolgozik, ez a folyamat teljesen egyértelmű és világos.

– *Vekerdy Tamás mond hasonlókat...*

– Nem tudom. Néhány éve Révai Gábor beszélgetett mindkettőnkkel. Teljesen eltérő alapokon és más felfogásban beszéltünk, de Gábor meglepetésére sok mindenben azonos állásponton voltunk, azt leszámítva, hogy Tamás mindenhol szeret lebegni egy kicsit. Hajlik az ezotériára, amit én nem tudok elfogadni. Az a világkép, amelyet beszéd közben körvonalaz, számos ponton kicsit labilisabb, homályosabb, elmosódottabb. Ehhez persze minden joga megvan, mert a világ valóban labilis, homályos és elmosódott, amilyenek egy folyamatnak lennie kell. Én bizonyos dolgokat élesebben szeretek megfogalmazni.

– *Érzékelhető-e számodra, hogy az etológiához képest a pszichológiának mennyire más a nézetrendszere az öregedésről, nem is beszélve a vallásról vagy az ezotériáról?*

–A pszichológiának nincsenek biológiai alapjai, ráadásul nem is homogén rendszer. Van külön gerontológia, gyermekpszichológia, szexuálpszichológia, munkapszichológia. Mindenféle pszichológia van...

– *De kifejlődött az evolúciós pszichológia is.*

– Igen. De az meg éppen rossz időszakban kezdődött el, akkoriban még azt gondolták, hogy az ember kifejlődésének az individuális szelekció az alapja. Ami egy komplett baromság. Akkor kapcsolódtak rá az evolúciós gondolatra, amikor még nem volt általánosan elfogadott, hogy létezik csoportszelekció, kulturális szelekció és egyebek. Ez a tudás aztán újabb csapást mért a pszichológiára. Várni kellett volna még tíz évet, akkor már egyértelmű lett volna az evolúciós pszichológia és a humánétológia összekapcsolhatósága. Ami a pszichológiában igazán értékes és jó, az a gyakorlat. Ha beszélsz egy pszichológussal, aki ért a gyerekekhez, az öregekhez vagy a nőkhöz, a tudása sok évtizedes tapasztalatokra épül, és az természetesen elfogadható. Tudják, hogy hogyan kell segíteni a bajba jutott emberen, és hogy a különböző lelki eseményeket milyen keretben lehet elfogadhatóan magyarázni. A pszichológia mint tudomány egészéről viszont azt gondolom, hogy kell negyven-ötven év, amíg úgy összeáll, hogy a szakágak visszavezethetők legyenek a közös alapokra: konkrétan a

humánétológiára, amely egyáltalán nem azonos a pszichológiával. A humánétológiának van véleménye az öregedésről és az öregségről, de ez nem azonos azzal az óriási tapasztalati anyaggal, amellyel a pszichológia részeként felfogott gerontológia rendelkezik.

– *Miben a legélesebb a különbség?*

– A pszichológiának nincsenek nagy elméletei, sem pedig alapelmélete, pedig ilyenjei minden igazi tudománynak vannak – és ez okozza a problémáit. Azt, hogy, mint mondtam, különböző szakágak vannak, és mindegyik különálló, saját nyelvvel rendelkezik. Nem vagyok gerontológus, és nem is tudom, hogy a kurrens gerontológia most mit gondol magáról. A humánétológiáról tudom: azt gondolja, hogy az archaikus társadalmakban elfogadták az élet ívét. Azt, hogy valaki először gyerek, majd felnőtt lesz, és erőfeszítést kell tennie ahhoz, hogy befogadják a felnőttek közösségébe. Próbákat, rítusokat kellett végrehajtania, mindenki fokról fokra beavatásokon esett át – ez egykoron magától értetődő volt. Akkoriban hosszú ideig mindenki felnőttnek számított, végezte a dolgát, majd amikor már nem volt képes ellátni a dolgait, a memóriájával szolgálta tovább a közösséget. Nem volt írás, nem létezett külső memóriatárolás. A közösség legfontosabb kincsének az öregek memóriája bizonyult, a megtörtént események ennek révén szolgálhattak példaként. Tudták, hogyan zajlottak régen a dolgok, miként menekültek meg ettől vagy attól. Ez értékes tudáskincs volt, és újra meg újra elmesélt történetekkel adták át mindezt a fiatalabbaknak. Ez volt az öregember természetes funkciója: a tapasztalataival és a memóriájával szolgálja a közösséget. A modern társadalomban azonban annyira felgyorsult a fejlődés, hogy ez a memória haszontalanná vált, egyszerűen funkciótlan lett. Ez okozza a társadalmi problémák egy jelentős részét: az öregek már nem tudják betölteni az eredeti tisztségüket, mert fáradtak, mindenféle bajuk van, és minden, amit tudnak, gyorsan elértéktelenedik. A modern egyetemeken nagyon jól megfigyelhető mindez: harminc-negyven éves korra vagy még korábbra, folyamatosan egyre korábbra tolódik az az életkor, amikor a szakemberek még olyan energiákat tudnak gerjeszteni, hogy a szaktudományukban hasznosulni tudjon a tudásuk. Az etológiában

például napi tizennégy-tizenhat órányi munkára van szükség ahhoz, hogy valaki egyáltalán labdába rúghasson. Amikorra hetvennyolcvan éves leszel, vagy akár csak hatvan, már nem vagy képes erre – egyszerűen fizikailag nem megy. Nem jutsz hozzá a legfontosabb információkhoz, a régi információk pedig elavultak, le kell váltani, nem is kell emlékezni rájuk. Ez megint a memóriával kapcsolatos jelenség: nem mindegy, hogy valamit úgy tudok, hogy tudom, régen hogy volt, mostanra pedig már megváltozott, vagy pedig beleszülettem az újba, és úgy tudom, hogy ez meg ez így van. Ez óriási különbség. A régi időkben ennek semmiféle jelentősége nem volt, de a modern időkben már azt jelzi, hogy a fejlődés sebessége miatt megváltozott a fiatalok és az öregek szociális viszonya. Van egy barátom, akinek a fia azt mondta, hogy „én jobban tudom, mert én nemrég születtem”.

– *Ki ő?*

– Dénes, aki hatéves korában egyszer csak ezt mondta. És teljesen igaza volt. A nagymamájával vitatkozott valamin, és igen, ő csak nemrégiben született, így tényleg jobban tudja. Nézd csak meg az internet, a számítógép vagy az okostelefon használatát: azoknak, akik nem olyan régen születtek, nincs ezekkel semmi problémájuk. Nekünk, öregeknek meg, ha sikerült is elfogadnunk, és tudjuk is valamennyire kezelni, ezek sose lesznek olyan eszközök, mint amilyen az utánunk jövő generációnak. Azt pedig ki tudja, hogy velük mi lesz egyszer! Mi jön még, mi mindenféle jöhet még itt! Ezek társadalmi válságokhoz vezető dolgok, de az alapjuk biológiai: emberi léptékkal mérve egyszerűen túl gyors a fejlődés.

– *Mindez az öregek vagy az aktuálisan öregnek számító emberek kiiktatódását, jobb esetben a család közösségébe való visszaszorulásukat jelenti.*

– A ti családokat rendkívül összetartó család, az apátokat például olyan gondossággal és szeretettel veszitek körül, ami másfelé nem norma. A tiétek ritka kivétel. Hogy a szemműtét után Gábor hazajött néhány napra, ez is kivételes dolog. Nem vártam volna el tőle, és nincs is rá racionális indoka; ez a mi különleges érzelmi kapcsolatunk következménye. Mint mondtam, régen el tudtak fogadni egy életívet, ma azonban már nem. Most mindenki a

középidőt, a jelent akarja meghosszabbítani. A férfiak például festik a hajukat, nem akarnak ősznek látszani: ez számomra abszolút röhejes dolog, mert a biológiai idejük még nem változik meg attól, hogy a hajuk fekete, vagy esetleg hajbeültetéssel, parókával élnek. Az érettségi találkozón az egyik fiú, aki Kanadából jött, parókát viselt! Nem úgy nevetséges ez, hogy nevetni kellene rajta, sokkal inkább sírni való. Hogy lehet az, hogy valaki azt hiszi, ez a műszőr változtathat a személyiségén? Hogy gondolhatja azt, hogy ettől ő most más lesz?

– *Az ifjúság ilyenfajta mítosza a huszadik század találmánya. A látható egészség, a túlfejlesztett test, a fiatalság önmagáért való értékévé vált.*

– Idetartozik az is, hogy az orvoslásban ma iszonyatos pénzeket költenek arra, hogy a nyolcvanhat éves még további két évet élhessen. Nem arra, hogy a tizenhat éves ne haljon meg idő előtt, hanem kezeljék a bajait, amitől majd ő is elélhetne nyolcvanhat évig. Ha befolyásolhatnám a társadalmat, akkor egy bizonyos idő után már csak fájdalomcsillapítást engedélyeznék és olyan műveleteket, amelyek nem különösebben pénzigényesek. Tehát nyilván a vérnyomás-szabályozást, altatót meg fájdalomcsillapítást – ilyesmire korlátoznám az öregek orvosi ellátását, és nem arra fordítanék iszonyatos pénzeket, hogy egy-két nyomorult évvel meghosszabbítsam az életet. Ennek nem látom értelmét.

– *A jelenlegi kormányzatnak, mondják némelyek, ez a hitvallása.*

– Ez normális dolog. Ha ettől az ellátástól elveszük a pénzt, az rendben van, de aztán az egészségügybe kellene visszatenni, nem pedig ki tudja, hová! Az, hogy a fiataloknak hónapokig kell várniuk a vérvizsgálatra, azért abszurd. Azt gondolom, hogy az öregeknek nem kell annyi pénz költeni, mert minek, de a rájuk nem fordított pénzt nem lenne szabad kidobni az egészségügyből. Ez a gyakorlat minden szempontból rossz, mert ha a fiatalokat nem tartják kellő erőben, azt a gazdaság is meg fogja szenvedni.

– *Nem gondolod, hogy ez a nézeted sok emberből ellenérzést válthat ki?*

– Biztos, persze, tudom. Mindenki ragaszkodik az életéhez, és biztos azt gondolják, hogy majd én is kapaszkodni fogok belé. Majd

ha ott leszek, meglátjuk.

– *A közösségi és az egyéni érdek ellentétéről van szó, ahogy te is mondd, és te az előbbi prioritását vallod. Ez az evolucionista szemlélet része.*

– De nem csak a közösség érdeke ez! Ha el tudod fogadni, hogy az élet az egy folyamat, amelynek van vége, akkor nem idegenkedsz attól, hogy egyszer tényleg véget ér.

– *Attól sem, hogy a lehetségesnél két évvel korábban halj meg?*

– Az eutanázia lelkes híve vagyok. Ha már teljesen lerobban a Trabant, ha már ágyhoz vagy kötve, mennyivel egyszerűbb szépen, békésen eltávozni.

– *Persze hogy egyszerűbb. Pláne a környezetnek.*

– Annak is, nekik is. Minden este elalszol, és nem tudod, hogy mi lesz. Karinthy Frigyes megírta: kedves, bohókás, kissé illuminált állapotban lévő valakiként fekszik le, és reggel undok, másnapos, morgolódo valakit talál az ágyban. Fölháborító! Igaza van. Amikor lefekszel, elalszol, akkor az egy kicsi halál. Nem tudod, hogy felébredsz-e másnap, és ha igen, akkor éppen mi következik. De miért is olyan borzasztó, hogy ma úgy fekszel le, hogy esetleg nem fogsz felébredni? Én minden fontos dolgot megcsináltam, és semmire sem vagyok kíváncsi, ami miatt még egy évet, két évet, öt hónapot kellene élnem. Ha holnap kell elmenni, akkor holnap, ha öt év múlva, akkor öt év múlva. Nem ragaszkodom hozzá. Főként pedig nem szeretnék küzdeni érte mindenféle különleges orvosi beavatkozással, csak azért, hogy még egy kicsit élhessek. Hát milyen élet az, amely már csak orvosi felügyelet mellett zajlik? Nekem az a borzasztó lenne.

– *Van egy szociológus barátom, már a munkától és a közélettől is visszavonult. Néhány éve azzal keresett meg egy levélben, hogy a feleségével úgy döntöttek, ha lerobbannának, közösen akarnak elmenni, úgyhogy ajánljak nekik valami szert. Barátság ide vagy oda, képtelen voltam válaszolni a levelükre. A szavaid kapcsán nem tudom eldönteni, hogy mindezt a magad életére vonatkoztatod-e, vagy pedig másokéra is, azaz hogy a normádnak mekkora hatókört adsz.*

– Elsősorban magamra vonatkozik, amit mondtam.

– *Anyám egy agyi műtét következtében sztrókot kapott. De némán is, bénán is, az utolsó pillanatáig élni akart.*

– Ha az ember elveszíti a saját élete irányítását, akkor minden előfordulhat. Engem is megüthet a guta, és ha akkor úgy ébrednék fel, hogy ragaszkodom az életemhez, az már nem én lennék. Akkor majd tudjátok, hogy az ott egy másik ember, aki kicsit ütődött, ezért nem kell komolyan venni, amit mond. Most kell komolyan venni, amíg úgy érzem, hogy minden rendben van.

– *Amíg te azt érzed.*

– Igen. Hát az a fontos, nem? Én senkitől nem akarom elvenni az élethez való jogát. Sokszor mondom, hogy az embernek nem kell tudnia tojást tojni ahhoz, hogy a tojáról beszélgethessen. Nem gondolom, hogy mindenkinek úgy kellene viselkednie, ahogy én, meg azt se, hogy nekem valami iránymutatást kellene adnom másoknak. Másoknak más az életük, másképp nőttek fel, mások a kötődéseik. Szörnyű lenne, ha most nekem valaki olyan irányokat akarna mutatni, amelyek az én eddigi életemmel nem férnek össze, és csak azért kellene követnem, mert az illető olyan nagyon okos valaki.

A halál egyszerű

– *Mit gondolsz a hosszú életről?*

– Mi, biológusok tudjuk, hogy ez az evolúcióban szabályozott folyamat. Valaki egyszer az évelő halakat vizsgálta: ezek Afrikában élnek, mocsaras helyeken, de az élőhelyük évente kiszárad, és olyankor minden elpusztul. Amikor megérkezik a következő nedves évszak, a mocsárból láp lesz: a halak ebben a vizes periódusban szaporodnak, ikráznak. A gyorsan jövő szárazság miatt összesen csupán néhány hónapig élnek. A megtermékenyített halikrák a mocsár mélyére kerülnek, és száznyolcvan-kétszáz napnyi pihenés után kelnek ki. Két-három hét alatt ivarérett halak válnak belőlük, mert ideális körülmények alakultak ki. Ez a ciklus évmilliók óta ismétlődik. Két kutató, aki az öregedést tanulmányozta, arra gondolt, hogy mi van, ha kifogjuk a halakat, és optimális körülményeket teremtünk nekik a laboratóriumban. Talán nem fognak megöregedni vagy gyorsan elpusztulni, ha minden rendelkezésre áll, amire szükségük van. Bevitték a halakat az akváriumokba, ahol azok remekül éltek. De amikor eljött az idő, amikor a természetben kiszárad a mocsár, akkor a laboratóriumban a halak is elkezdtek öregedni. Lesoványodtak, nem ettek, szabályos öreg hal képét mutatták, és nagyjából abban az időben, a harmadik hónap vége felé a szabadban élő társaikhoz hasonlóan ők is elpusztultak.

Ez a kísérlet alátámasztja azt a biológusi vélekedést, hogy a hosszú életnek komoly hátrányai lehetnek a faj egészére nézve. Az optimális bioszférában egyensúly van az erőforrások és az erőforrást fogyasztók között. A ragadozók hozzájárulnak a növényevők egyensúlyához, a növényevők létszámcsökkenése szabályozza a ragadozók egyensúlyát – ez a rendszer erőforrásoldala. Másfelől van egy olyan oldala is, hogy akinek kevés utóda van, az nagyobb testű lesz, és általában tovább is él, mint az a kicsi, aki sok utódot csinál. Ezt is lehet modellezni. Ezek egyensúlyi állapotra törekvő rendszerek, és ebben szerepe van az életkornak is. Ha a

modellezésben, mondjuk, kétszeresére növeled az élettartamot, akkor összeomlik az egész rendszer, mivel az egyensúly felborul.

Az élet az elejétől a végéig genetikailag remekül szabályozott. A hasonló vizsgálatokból még az is kiderült, hogy a mutáció valószínűsége is genetikailag szabályozott. A mutáció bizonyos mértékben véletlenszerű, de nem annyira, ahogy az ember az iskolában tanulta. Vannak úgynevezett melegpontok a DNS-láncon, amelyek gyakrabban mutálódnak, és vannak olyanok, amelyek ritkábban. De ezenkívül más, a mutációt befolyásoló folyamat is zajlik. Például egyes fajok genetikai állománya olykor megduplázódik. A genom ekkor négy szál DNS-ből áll, az egyébként halálos mutáció megmaradhat az egyik szálon, és ezzel különös evolúciós változások kiindulópontjává válhat. A pontynak például pár millió évvel ezelőtt duplázódott meg a genomja, és új enzimek keletkeztek a mutáció révén. A régiekre is szükség volt még, de a megnégyszereződött DNS-szálon keletkezett, új mutáns gén elkezdett valamilyen pozitív irányban változni. Összefoglalva, a lényeg az, hogy az élet hossza genetikailag szabályozott az evolúcióban.

És ehhez jön, hogy visszakérdezzek, az ember kultúrája: az ember esetében hogyan is állunk mindezzel? Szeretnél-e ezer évig élni, de úgy, mondjuk, hogy valamilyen rendszer megváltoztatja a szervezeted működését? Ez elvileg, tudományosan lehetséges. Itt vagy, most éppen nyugdíjba mentél, de ezer évig leszel még nyugdíjas. Ha hirtelen megvalósulna, mit csinálnál?

– *Nem tudom. Számomra teoretikusan sem érdekes az, amiről megbizonyosodtam, hogy irreális. Ami, hogy úgy mondjam, a képzelgés birodalmába esik, csupán a logika vadhajtása. Az ilyesmi a mítosszal határos, és legfeljebb a leírására vállalkozom – de nem játszom el az elgondolásával. A racionalitás birodalmához minél közelebb húzódom.*

– A nők, a gyerekek, a család, mindenki elmegy, te pedig ezeréves leszel!

– *Jó, ezt nem szeretném, hiszen bele vagyok gyökerezve a saját környezetembe, a saját viszonyaimba. Másrészt azt is látom, hogy az ilyen agytornák mi mindennel jártak az európai gondolkodás*

múltjában. Ilyesmikkel a filozófiai érzékenyítetttségű gondolkodók foglalkoznak, akik a saját maguk mentalitásának a foglyai, és ha ezt felismerik is, nem találnak kiutat a saját maguk által létrehozott ketrecből. Közelebb állnak hozzám azok a korai mediterrán kultúrák, amelyekben a világ és az élet ciklikus modelljének elképzeléséről értekeznek. Körforgás van, mondják, többféle formában, de a dolgok egymás után következve ismétlődnek. Én nem hiszek a saját biológiai élet folytatásában, csakis a testem elemeinek kémiai, fizikai öröklétében. Ez az én világképem része. Másoknak van teremtés, van végítélet, lineárisnak vélik a dolog folyamatát, és a halál feloldására, a rendszerprobléma feloldására elképzelnek egy paradicsomot, mintegy a bennük lévő jó részlet, a lélek számára, az örök élet helyszínéként.

– A kereszténység ilyen. Az iszlám is.

– Persze, hiszen az iszlám világképe a keresztényekéből is alakult ki, gyakorlatilag ugyanazt az elképzelésrendszert tapodják körbe. Fő irányában ugyanarra a hagyományra alapul ez a két világvallás, hasonló gondolkodás eredményei. Abból a szempontból például nincs köztük semmi különbség, hogy az ember teremtett lény, és a belé telepített lélek elpusztíthatatlanságát vallják. Szerintem a halálhoz való viszonyulásunkban, de a halálig történő öregedésben is kitapintható a vallásos-mitikus képzetrendszer kényszere. Én a természettudományos magyarázatot követem, és nem szívesen törődöm a nem természettudományos gondolkodás felvetéseivel, azon túl, hogy igyekszem kimutatni, az miért is vinne hamis útra. Az más kérdés, hogy érzékelem, az élet és a halál problémaköreire való tépelődést senki nem ússza meg. Nem véletlen, hogy olyan nagyon sok ezoterikus elképzelés vagy egyéb mitikus magyarázat él egymás mellett.

Ha a Föld bioszférájának, annak a néhány kilométernyi vastag víz-föld-levegő rétegnek az össztömegét nézzük, amelyben az ember él, akkor ki lehet számolni, hogy ez a tömeg hány ember tömegével egyenlő. Szemléletesen látható, hogy idővel az egyre szaporodó emberiség testtömege felül fogja múlni a bioszféráét. Azaz az anyagtömeg többször is megfordul a emberi faj testében. Ha az összes élő anyagot tekintjük, akkor még inkább igaz ez.

– De ez így csak elmejáték! Könyörgök, az eddig élt fajok kilencvenkilenc százaléka kipusztult, ez a tömeg-dolog azokra is érvényes. Ilyen mesterséges összehasonlításokat lehet ugyan tenni, de ez nem tartozik az örök körforgáshoz, se a lineáris fejlődéshez. Ez pusztán logikai játék, amit ki lehet számolni: ha egy légy ideálisan szaporodna, milyen gyorsan növekedhet a legyek összömege tízmillió tonnára. Nekem az *Esherichia coli* baktérium tetszik a legjobban! Az néhány óra alatt eléri a Föld tömegét, ha minden feltétele megvan a szaporodásának. De ezek csak játékok.

– *Amelyek rámutatnak az elmejátékok leegyszerűsítő voltára.*

– A bioszféra úgy van szervezve, hogy ezek a játékok lehetetlenek, mert egyszerűen nincs annyi hely, energia és tápanyag, hogy egy elefánt, egy légy vagy bármi más megtegye ezt.

– *Az összes többi nem elmejáték? Például a halál utáni élet?*

– Arról mondom a saját véleményemet. Azt gondolom, hogy a ciklikus gondolkodásnak lényegi eleme, hogy az életet, vagyis azt, hogy születünk, gyerekek és felnőttek vagyunk, aztán meg öregek, majd végül meghalunk, ciklusként látjuk, amit végig kell élni, és ennek minden pontja normális, minden pontjának létezik funkciója. A közösség kultúrájának olyannak kell lennie, hogy mindenki megtalálja a funkcionális helyét és a másokkal való összhangját az életciklus bármelyik szakaszában. Ha ez nem így történne, mondjuk a meddő nőket agyonvernénk, akkor hasznos kezeiktől fosztanák meg a törzset vagy a közösséget. Ha a felesleges férfiakat távolítanák el, például mert tízszer annyi férfi lenne, mint amennyi a közösség reprodukciójához szükséges, a közösség akkor is elpusztulna, mivel nekik is megvan a maguk funkciója. Dolgoznak, vadásznak, mindenfélét csinálnak. Rengeteg adat van arról, hogy az ősi közösségekben a felnőtt férfiak és a nők aránya 1,3:1 volt. Tehát a férfiak többen voltak, mint a nők. A születési arány természetesen 1:1. Azt gondolják, ennek az oka a közösség védelmi szükséglete és a táplálékszerző vadászat lehetett. Ezek eredendően jobban elapasztották a férfiakat, amit pedig a megnövekedő szexarányal lehetett kompenzálni. Végeztek érdekes, modern vizsgálatokat is. Ezek, ha nem abszolút bizonyítékok is, mindenképp nagyon figyelemreméltóak. Különböző országokban – Nigériában,

Japánban, az Egyesült Államokban – az új házasságokat arról kérdezték, hogy milyen nemű gyereket szeretnének. Mindenhol 1,3:1 arányban akartak fiút és lányt, függetlenül az adott kultúrától! Tehát úgy néz ki az egész, és ezt komolyan veszem, mert a rendszer szempontjából értelmes mechanizmusnak tartom, hogy ez az 1,3-es nemi arány évmilliók alatt genetikai háttérrel kapott. Ennek a köznapi logika szerint normálisan 1:1-nek kellene lennie, és a születéskor majdnem ennyi is.

– *A többi élőlény esetében is léteznek ehhez hasonló, összehasonlításra lehetőséget adó adatok?*

– Vannak, de általában 1:1 az arány. És léteznek például nemet változtató halak is: ha elfogynak a hímek, akkor valamelyik nőtény átalakul hímmé, és menten megoldódnak a szaporodási problémák. De az emberre visszatérve, tudható, hogy nagy háborúk után megugrik a gyerekek, főleg a fiúk száma. Egykoron a *baby boom*-ról azt gondolták, hogy a második világháború következménye volt, ami után szintén nagyobb arányban születtek fiúk. Aztán akad ennek egy furcsa, kulturális vonzata is. Kínában sikerült megállítani a rendkívül nagy mértékű szaporodást, még hozzá kemény kulturális, állami beavatkozással. És kiderül, hogy Kínában ma több a fiú, mint a lány. A fiúk 1,15-1,20 aránya állt a lányok 1-ével szemben. Ami mögött mindenféle sötét dolgot sejtenek, például titokban, tömegesen elvégzett abortuszt. De ahhoz azt is tudni kellett volna, hogy a magzat fiú-e, vagy lány. Azt gondolom, hogy ez a gyanú nem jogos, mert nem is olyan régen még nem volt olyan fejlett az egészségügyi ellátás, hogy ultrahanggal nézték volna, milyen nemű a baba, hogy abortálhassák, ha nem a kívánatos.

Ezt csak azért mondom el, hogy szóljak az evolúciós szabályozás alatt álló jelenségekről, amelyekbe természetesen a kultúra is bele-beavatkozik. Az ősi állapot az, hogy ha nagy a közösség, ahol mindenkire szükség mutatkozik – az öregebbekre elsősorban a memóriájuk miatt. A tudáskincset a hiedelmek tárháza jelenti, és a hiedelmeket leginkább a tapasztalt, idős emberek tudják fenntartani. Ezért fontos kulturális funkció, hogy az öregek meséiből tanulunk. Ez szűnt meg, amikor felfedeztük az írást.

– *Itt a válasz arra, amit kérdeztél tőlem: akarok-e ezeréves lenni. Ha időszakoktól függ, hogy az ember funkciója hogyan alakul... azt gondolom, hogy ha ezeréves koromig élnék, akkorra az én emlékezetem már haszontalanná válna. Azaz felesleges lennék.*

– Na de várj, ne úgy képzeld el magad, hogy egyre öregebb leszel. Hanem hogy a jelenlegi, hatvannégy éves állapotodban konzerválnak.

– *Na, ez aztán végképp spekuláció.*

– Pedig ebbe az irányba megy a kutatás. Volt egy periódus, amikor az életet akarták mindenképpen meghosszabbítani, és élethosszító csodakenőcsöket meg italokat ajánlottak drága pénzért. Ma az életminőség megőrzését ajánlják sok pénzért. De ez legalább normális. A legnormálisabb persze az lenne, ha idős férfiak nem festenek sötétre a bajszukat és a hajukat, és nem akarnák elfedni a ráncaikat, hanem a társadalom elfogadná ennek az életkornak a bekövetkezését, azaz a változást. Ma már nem csupán az a probléma, hogy az öregekkel nem tudunk mit kezdeni, mert nincs funkciójuk, hanem az, hogy pillanatokon belül a középrétegnek, a harminc-negyven éveseknek sem lesz mit tenniük, mivel mindent megcsinálnak helyettük a mesterségesintelligencia-rendszerek. Megoldást kell keresni arra, hogy ez a réteg azt érezze, van neki itt helye. A te problémád az ezer évvel ugyanez. Ha el akarsz is hessegetni, ez az emberiség problémája. Itt vagyunk nyolcmilliárdan, és a populáció elkezd csökkenni, mert mi a fenének ez a sok ember? A szerveződési szintek problémája jelentkezik itt! Magasabb szerveződési szinten mindez a populáció egyensúlyi problémája: tudunk-e ennyi ember eltartására elegendő élelmet, szállást adni? Ha igen, akkor jó, ha nem, akkor lejjebb kell menni a létszámban. Személyes szinten nem az a probléma, hogy jönnek a gépek, és kilökdösnek a szobából, egy számítógép pedig elveszi az ágyamat. Ez az egész, a mesterséges intelligenciától való félelem, hogy a mesterséges intelligenciát biológiai hatalomra, uralomra, birtoklásra törekvő lénynek képzeljük el, a mesék világa. A valódi probléma az, hogy pillanatokon belül előállítható lesz annyi erőforrás, hogy minden létező ember tisztességes lakóhellyel és problémátlan élelmiszer-ellátással éljen, ráadásul ehhez dolgozni se kelljen, és az

erőforrásokat tisztességesen kellene elosztani, hiszen a piaci mechanizmusok erre nem alkalmasak.

Ugye, az ember lusta állat, ez része az ősi természetének. Képes nagy erőfeszítésekre serkenteni magát, de aztán szeret két-három napon át semmit sem csinálni, mert az jó. Adva lesz egy olyan helyzet, amelyben ezt a lustaságot majd tömegméretekben élvezhetik az emberek. De időnként kell valamit csinálniuk, mert különben úgy érzik, hogy nincs értelme az életüknek. Régen élelmet kellett szerezni, meg kellett védeni a csoportot, vagy el kellett menni valamerre.

– *Az is energiát igényel, amikor a csoport igényeinek szolgálatára várakozunk. A lustálkodás felkészülés valamilyen új feladat ellátására, nem?*

– Igen, de az embereknek hamarosan el kell majd magyarázni, hogy az égvilágon semmi szükség rájuk, mert nélkülük is feltalálnak mindent, nélkülük is megcsinálnak mindent. Nekik az a dolguk, hogy legyenek, ameddig jólesik nekik. Fejlesszük ki az eutanáziát, hogy ha már nem esik jól a semmittevő létezés, akkor bárki szabadon elmehessen! És közben lássuk el a szexualitásra, agresszióra meg primitív történetekre épülő virtuális világokkal, hogy a televíziózással legyen elfoglalva. Úgy tűnik, ez a közeljövő. Mert az, hogy meghódítjuk a Marsot, néhány tíz vagy néhány száz embernek lesz a feladata és problémája, nem pedig nyolcmilliárdnak. Ez a világ úgy van elrendezve, hogy tömegméretekben nem lehet innen egy másik bolygóra katapultálni, arról nem beszélve, hogy ott ugyanez a populációs probléma keletkezne. A kultúrának kell olyan módon megváltoznia, hogy az emberi lét értelmét ebben a céltalan világban is megadja. Ezek lehetnek új vallások, de lehetnek – egy kisebb százaléknak – a tudományok, a művészetek meg mindenféle speciális elfoglaltság, hobbi. És mindeközben a nagyobb százalék számára értelmesen el kell magyarázni, hogy rengeteg kapcsolati lehetőség létezik a világban, ezzel kell élni. Azé a jó élet, aki sokfelé kapcsolódik, aki sok emberrel találkozik. Ez az élet értelme, és passz. Ha a kultúra mindezt elfogadja, és majd az iskolán és a médián keresztül is ezt fogja sugallni, akkor a világ megnyugszik. És ezt már lehet látni.

Itt van a turizmus. Teljesen értelmetlen dolog. Azokat az ismereteket, amelyeket régen a nagy utazók elmeséltek, mi pedig körbeültük őket, és tátott szájjal hallgattuk, ma mindenki maga akarja megszerezni. Régen egyikünk sem gondolt arra gyerekkorában, hogy utazó akar lenni, helyette inkább mozdonyvezetőnek meg tábornoknak készült. Az, hogy valaki ma elmegy Párizsba egy turistacsoporttal, és megnézi az Eiffel-tornyot, majd visszajön, megnyugszik, hogy ő most volt Franciában, művi dolog. Rengeteg pénzbe, energiába, mozgásba kerül, és nincs semmi funkciója.

– *Egy célképzet szerinti cselekvés önmagában valóban nem funkció. De kell-e az embernek célt adni? A céltalanságtól mindenki retteg – legalábbis a mi korunkban. A halált, azt hiszem, azzal jellemezzük leginkább, hogy általa az ember minden célja megszűnik. És nyilván ennek a rettenete hozta létre az ember túlvilági képzetét, illetve azt az igényt, hogy megteremtsen egy, a földinél jobb, igazságosabb, a halál után vigaszt nyújtó világot.*

– A célnak a rendszer energialehetőségeihez kell illeszkedni. Nem kell repülővel rengeteg kerozint elpufogatni ahhoz, hogy úgy érezzem, jól élek. Gazdaságosabban is előállítható ez az érzet. Műveljen kertet, készítsen valamilyen gyűjteményt – annyiféle lehetőség van, csak a társadalomnak okosan kell kezelnie az erőforrások és a kívánságok egyensúlyának kérdését.

A napokban láttam valamelyik netes újságban, hogy van egy vasmunkás, aki elment itthonról ezeröttszáz forinttal, és ötvennégymillióval tért haza. Pusztán azáltal, hogy egy nemzetközi kártyapartin olyan fapofát tudott vágni, mint senki más. Ezt jó dolognak tartom, ennek nincsenek ártalmi!

– *Csak azokra nézve az, akiktől elvette a pénzt.*

– Volt nekik. Aki pókerezni megy, az nem a nyereményért nyújtózik, nem kenyérre meg vajra keres, hanem játszani akar. Addig érdekes a játék, amíg vannak nyertesek és vesztesek. A számítógép éppen azért veszélyes, mert mindig ő nyer – ebben az esetben a játék máris érdektelen. Ha nincs esélyem arra, hogy néha én is nyerjek, akkor nem akarok játszani. Minden nyert játszmahoz tartozik egy vesztes. Az ember nem tud pozitív nullszaldót csinálni,

nincs olyan, hogy minden ember jól jár, és mindenki csak pozitív élményekben részesül.

Azt már számosan megírták, milyen borzalmas világok azok, amelyekben az embereket mesterségesen, drogokkal meg egyebekkel tartják örömallapotban, és amelyek mögött nincs semmi. A veszély az, hogy ma pont ebbe az irányba lódul a társadalom. De, gondolom, annyi beleszólásunk még van, meg lesz is egy darabig, hogy ezt ne engedjük. Hogy ne hagyjuk kialakulni ezt a céltalan, érzéki kielégülést mint lehetséges célt.

– *Bármifajta értelmet csak a közösségek szintjén lehet megszerezni? Te azt mondd, hogy ezt a kapcsolati háló kialakításával és fenntartásával lehet elérni. A család valahogy vesztesnek tűnik az ilyen helyzetben, nem?*

– Igen. Már régóta vesztes. Széthullott, mert elvesztette a funkcióját. A közösségek is azért hullottak szét, mert a nagy társadalmakban elvesztették a funkciójukat.

– *A család nem tud hálózatossá alakulni? Említetted, hogy Nyugat-Európában a szoros párkapcsolatok helyett megjelent az állandó egyezségekkel szabályozott poligámia.*

– Én ezt játéknak gondolom. Annak, aki ezt elmesélte nekem, azt mondtam, hogy ez ugyan szép történet, és biztos, hogy még tíz évig virulni fog, de gondoljon a kommunákra, amelyek az ötvenes-hatvanas években terjedtek, és mégsem váltak jellemzővé. A probléma maga a párkapcsolat volt. A kommunákban azt gondolták, hogy ha a párok elkülönülnek benne, az majd szétrombolja a kommuna szerkezetét, ezért tiltották. Például kisorsolták egymást, vagy naponta váltogatni kellett a szexpartnert. Úgy gondolták, hogy a szex demokratikus, és így majd mindenki mindenkihez hozzájut. Aztán kiderült, hogy nem, mert mindig alakultak párok. A párkapcsolatra való igény genetikai adottság az emberben – szeret illet létrehozni. Akkor a párok egymás után váltak ki, a kommunák pedig felbomlottak, és végleg eltűntek. Nem lehet végérvényesen megerőszkolni az ember biológiai tulajdonságait. Időlegesen vissza lehet fordítani, sőt meg is lehet erőszkolni, mindent lehet vele csinálni, de megszüntetni nem. Hogy hálózati szex lépjen a családok helyébe? Érdekelne, mi történne ilyenkor a gyerekekkel. Kitől van a

gyerek? Akarnának-e egyáltalán tudomást szerezni a rokonsági kapcsolatokról, fontos-e tudni, hogy ki a gyerek apja? Ha fontos, akkor az máris repedést jelent a dolgon. Meg vagyok győződve róla, hogy idővel ez egy olyan fluktuáló hálózat lesz, ahol párok, párkapcsolatok alakulnak, és folyamatosan elhagyják a hálózatot. Azt látom fontosnak, hogy a társadalom és az emberiség akkor gondolkodjék rajta, mit kell csinálni, amikor még van erre lehetősége, és ne akkor, amikor bizonyos megoldások már elvannak temetve. A társadalom egyfolytában elszalasztja a lehetőségeket.

– *Ami a halállal kapcsolatban is igaz.*

– A halál és az elmúlás problémája szorosan kapcsolódik a cél és a céltalanság problémájához. Mert addig értelmes az élet, amíg van funkciója a társadalomban – ha már nincs funkciója, akkor vége. Azt gondolom, hogy ha te sok-sok évig élnél, és írnád a verseidet, az érdekes lenne, hogy elmegyünk az öreg, mondjuk, háromszáz éves Géczi bácsihoz, és megnézzük, éppen milyen verseket írt.

– *A feladat és a feladattalanság lenne a választóvonal? Mind a társadalom, mind az egyén szempontjából?*

– A társadalomban is nagyon fontos, de személyes oldalról sem más, hogy érezzem, fontos vagyok, szükség van rám. Egyébként egy *science fiction* olvasmányomban már csak mesterséges intelligenciák voltak a Földön.

– *Igen, lombikokban lötyögtek.*

– Nem, gépek voltak! Kutatták a világegyetemet, mindent tudni akartak. És háromszáz évenként mindegyik memóriáját kitörölték, mert úgy gondolták, hogy a meglévő tapasztalat akkor már túlon túl befolyásolja azt, hogy miként gondolkodik.

– *Tehát a tapasztalat lelassítja a világot?*

– Természetesen. Nyilvánvaló, hogy az az ember, aki nem tudja elfelejteni a gyerekkorát, felnőtt korában mindent annak a szűrőjén keresztül fog nézni.

– *A gerontokrácia ezek szerint káros is lehet?*

– Attól függ, meddig tart. Az a nyolcvan-száz év, amely most az embernek adott, nem hiszem, hogy annyira gázos lenne. Ha ezt

felviszik százharminc-százötvenre, és a társadalom nagy része ilyen lesz, annak speciális hátrányai lehetnek.

– *A politikában a kínaiaknál láttuk, milyen az, ha a vezetés aggá válik. Aztán megküzdöttek érte, hogy végre a középnemzedék pozicionálja magát. Amúgy a kommunizmus a vezetőkkel együtt öregedett meg, halt el.*

– Hatvanéves korom körül biztosan tudtam, nem szeretnék a tanszék nyakán ülni, mint általában az egyéb tanszékek vezetői. Át kell adnom a tanszéket a fiataloknak, függetlenül attól, hogy továbbra is vidáman tudnám még vezetni. Láttam azonban rossz példákat is. Azt a vezetői munkát napi tizennégy óra intenzív tevékenységgel lehetett folytatni – nyilván egy nyolcvanéves ember legfeljebb napi egy-két órában képes ilyet csinálni. Ha ott marad hatalmi pozícióban, általában elzavarja az értelmes, feltörekvő fiatalokat, és tönkreteszi az egészséget. Hatvan körül elkezdtem átadni a kutatás irányítását a fiataloknak, ami kemény és nehéz dolog volt. Nem hitték el, hogy ők dönthetnek. Kudarokat kellett megélniük, hogy elhiggyék, miattuk van a kudarc, és ők a felelősek. Megakadályozhattam volna ezeket a hibákat, de nem tettem, mert már nem én irányítottam. Így hát amikor végül elmentem, mondhatom, észre se vették. Mert a cikkírás, a pénzszerzés, a tanítás az évek alatt az utódok kezébe került. Természetes volt számukra, hogy nyugdíjba mentem. Lehetne a szobámat használni valamire? Igen, lehetne. És akkor természetesen kerestem magamnak más célt.

– *Más funkciót.*

– Más funkciót. Ami részben az írás. A kert. A kutya. Efféléket. Az embert arra kell megtanítani, hogy maga találja meg azt a célképzetet, amely az életéhez szükséges. Ez persze azzal jár, hogy az ilyen ember az elmúláshoz is másként viszonyul.

Elsősorban a felkészítetlenség a probléma. Biológiaiilag lehetséges, hogy az ember elméje hosszabb ideig aktív maradjon, mint ahogy eredetileg az öregedés megszabja. Goethe agg korában írta a legszebb verseit. Lehet az úgynevezett öregkorban is olyan dolgokat találni, amelyekben az ember elméje aktív. Nekem az öregedéssel kapcsolatos egyetlen problémám az, hogy mindig azt

hiszem, ezt is meg azt is képes vagyok megcsinálni, közben este lesz, és egyszerűen hullafáradt vagyok, le kell feküdnöm. Átalszom az egész éjszakát, pedig valaha azt gondoltam, az öregembereknek kevesebbet kell aludniuk – de én reggel nyolcig alszom. Az, hogy hatvanéves korom körül elkezdtem ezzel foglalkozni, nem kizárólag a tanszék átadására vonatkozott, hanem arra is, hogy miként töltöm a mindennapjaimat. Ott volt például a nógrádi kert, most meg az almádi kert, az, hogy kutyám van – ezek mind olyan eszközök, amelyekkel ha nem rendelkeznék, akkor legfeljebb Évi unszolására mennénk el időnként moziba vagy valahova. Mit kellene egész nap csinálni? Dögunalmas lenne. Tegyük fel azt is, hogy nem tudnék főzni. Mert, ugye, sajnos azt is tudok valamennyire. Ha készen kapnám az ennivalót, hónapok alatt meghalnék. Elviselhetetlen állapot lenne számomra, hogy reggel felkelek, megreggelizem, aztán jön az ebéd, a vacsora, és lehet tévét nézni. Dögunalmasak a műsorok, meg amúgy is annyit néztem már az elmúlt hatvan év alatt, hogy már mindet ismerem. Tehát ez nem, ez így nem jó. Ráadásul az ember öregszik és fárad, energiaszegény lesz, a motiváció is problémává válik. Olyan feladatokat érdemes találni, amelyek serkentenek, hogy foglalkozz velük. Számomra a kert feladat, mivel nem bírom elviselni, hogy az állatok vagy a növények szenvedjenek.

– *Ámbár nekimesz metszőollóval a rózsáknak.*

– Igen, mert elvégezte a dolgát, és jövőre is ki fog nyílni. Lehet, hogy rosszul csinálom, de ez részletkérdés. Csinálom, mert van még húsz dolog, amit meg kell tennem. És ez motivál. Ha ez kiesne az életemből, nagy bajban lennék.

– *Nekem furcsa, hogy a hatvanadik életéved környékén kezdted el gondolkodni a munkahelyi utódlásról. Előtte miért nem? Nem ezt láttad, vagy egyszerűen csak nem vált központi kérdéssé? Én magam vagy harmincéves koromtól kezdve foglalkozom ezzel a kérdéssel, amely a szokásos felnőtté válási krízist okozta nálam is. Harmincéves koromban vezetődtem be az öregedésbe.*

– Apám rendkívüli ember volt. Politikailag zűrös helyzetben lett munkáskáder. De amikor választás elé került, úgy gondolta, hogy alkalmazni kellene a kirúgott fősztolgabírókat és Rajknét, illetve Rajk valamelyik rokonát, akiket sehova nem vettek fel. Nem tisztességes,

hogy sehova nem veszik őket fel. Felvette valamennyit, és meg is tudta őket védeni. Aztán amikor apa meghalt, két vagy három nappal később felhívott a személyzeti osztály vezetője. Teljesen ismeretlen úr volt, és azt mondta, hogy Vili bácsi húsz éve ment el tőlük, de még most is annyira hálásak neki, és szeretik. Legalább azt a szolgálatot szeretnék megtenni, és engedjem, hogy megtegyék, hogy minden, a halálával, illetve anyámmal kapcsolatos adminisztrációt elintéznének. Ezen teljesen meghatódtam, és természetesen beleegyeztem. Nekem szinte már semmit nem kellett csinálnom.

– *Hány éves is volt apád, amikor meghalt?*

– Nyolcvan. Az mégiscsak ritka, hogy valakire húsz évig emlékezzenek. Otthon, a családban apám abszolút szabadságtisztelő volt. Én voltam, aki vagyok: mindenfélét akartam, volt, amikor ötven akvárium állt a lakásban, és az is előfordult, hogy majdnem leégett a konyha, mert alkalmatlan módon bástyáztam körbe a tengeri akvárium levegőztetőkészülékét. Az egész lakás zúgott tőle, emiatt könyvekkel raktam körbe, azok pedig fogták magukat, és kigyulladtak. Szóval problémás gyerek voltam, de apa minden hobbimat, minden különleges kívánságomat elfogadta, és mindenben maradéktalanul támogatott. Egyszer kötöttünk egy egyezségfélét: sokszor egész éjjel olvastam, és aztán másnap nem volt kedvem iskolába menni, ehhez pedig apa igazolása kellett. Erre ő azt mondta, hogy amíg nem kapok hármasnál rosszabb jegyeket, addig ő bármit igazol. Nekem kevés hármasmom volt, mindig jól tanultam, szóval ezzel nem volt probléma. Tizenkét és tizenhét éves korom között szereztem meg az irodalmi kultúrámat, amely nyilván hézagos és spontán szervezett volt. De én akkor azon vitatkoztam a Bosnyák téri villamoskönyvtár vezetőjével, hogy hány könyvet szabad egy tizenhárom éves gyereknek elolvasnia egy héten. Mondta, hogy egyet, mire mondtam, hogy legalább ötöt. Aztán idővel belátták, hogy nekem van igazam: beengedtek, én meg szabadon válogathattam a könyvek között, bármit levehettem a polcról, ami csak megtetszett. Ezek nagyon rendes emberek lehettek, mert amikor elkezdődtek velem a kölcsönzési problémák, nem csináltak botrányt, csak elkezdtek kikérdezni, hogy mit olvastam a múlt héten

kivitt könyvekből. Amikor kiderült, hogy mindenre tudok válaszolni, megnyugodtak, hogy valahol máshol van a baj, akkor engedni kell – és hagyták, hogy szabadon művelődjem.

Apától mindent lehetett csinálni, ami nem ütközött nagyobb etikai tilalmakba: a könnyű betegség hamis igazolása például még elment. És semmiről sem kellett számot adnom. Tehát nem úgy volt, mint sok helyen, hogy csinálhatod, csak meséld el, mi volt, mert akkor egy bizonyos kontrollunk van fölötted, és akkor tudunk szólni. Amikor a vízvezeték-szerelő barátommal, Pleva Vilivel haltenyésztő farmot csináltunk, minden apró részlet az én dolgom volt, és nem a családra tartozott. Egyszer szóltak egyes-egyedül: amikor az első feleségemet mentem eljegyezni. Reggel korán keltem, busszal kellett Bajára mennem, és kérdezték, hová indulok. Felriadtak álmukból, én meg mondtam, hogy megyek, feleségül veszem Margitot.

– *Anyád sikoltozott?*

– Anyám nem, mert ő úgy vélte, ideje, hogy most már lányokkal is foglalkozzam. De apám megjegyezte, hogy azért mondhattad volna. Én végletekig szabad voltam.

– *Ez azért tényleg túlzás, hogy az eljegyzés napján szólsz a tervedről.*

– Biztos az, persze. De ez a szabadság kellett nekem.

– *A fiaddal milyen a viszonyod?*

– Gáborral némileg más volt a viszonyom. Átvettem apától azt az elvet, hogy a gyerekek szabadnak kell lennie, de ezt azzal párosítottam, hogy én tudni is szeretnék sok mindenről. Ennek egyetlen módja van: ha otthon nincs korholás, amikor valamit rosszul csinált az iskolában. Rosszallás nélkül el lehetett mondani bármit, és ennek az lett az eredménye, hogy amikor hazajött az iskolából, már az ajtóban mondani kezdte, mi történt vele aznap. Ha valami disznóságot csináltak, mi azt mondtuk, ebből nektek sok problémátok lesz – de azt is, hogy szeretünk téged, mi mindig veled vagyunk, akkor is, ha rosszat csinálsz, de féltünk, hogy bajod lesz, és nem tudunk megvédeni. Én úgy gondolom, hogy a gyerekeknek erre nagyon nagy szükségük van. A kritika jóindulatú, védő célú figyelmeztetés, nem pedig előírás. Nem merném azt mondani, hogy

ez bárki számára járható út, de a mi számunkra tökéletesen bevált. Én nagyon sokáig tényleg mindenről tudtam.

– *Meglehetősen rosszul és nehezen fogadtam el anyám halálát, holott a sztrókja után évekig gondoztuk, az orvosok pedig mindig jósolgattak, hogy végül be fog következni valami apróság, amely végzetes lesz. Egyszer, épp amikor kijött a kórházból, rögtön vissza is került csípőtöréssel, és ott nemigen gondoskodtak róla... Te hogy dolgoztad fel apád halálát?*

– Nagyon nehezen. Bélinfarktust kapott, és már kómába esett, amikor végre beszállították az Uzsoki utcai kórházba. Az történt, hogy kora reggel rosszul lett. Fájlalta a hasát, és lefeküdt. Mondta anyámnak, hogy hívja ki a doktornőt, aki adott neki egy B-vitamin-injekciót. Az anyám elindult receptet kiváltani, és amikor visszajött, apa teljesen úgy nézett ki, mint aki már meg is halt. Az anyám elkezdett sikoltozni, miközben csöngettek. A doktornő jött vissza, talán eszébe jutott, hogy mégsem segít ezen a nyolcvanéves emberen a B-vitamin-injekció. Életben tudta tartani, és a mentő elvitte. Azt diagnosztizálták, hogy ez egy bélelzáródás, és azonnal műteni kellene. Igen ám, de ha egy kómás beteget megműtenek, abba kilencven százalék valószínűséggel belehal. Muszáj lett volna megvárni, hogy kihozzák a kómából, de három nappal később meghalt.

– *Gábor hogy fogadta?*

– Gábor nagyon szerette apámat. Amikor kisgyerek volt, akkor voltak jó viszonyban. Aztán a szüleim elkezdtek bezárkózni.

– *Van apádról különösen fontos történeted?*

– Van egy különleges kutyatörténetünk, amelynek nincs általam elfogadható magyarázata, pedig hónapokat adnék az életemből, ha találnék ilyet. Amikor apámékhoz mentünk, Bukfencet is magunkkal vittük. Kéthetente mentünk, akkor, ha jól emlékszem, épp Évivel. Bukfenc jó viszonyban volt apámmal, illetve később már anyámmal is, aki rájött, hogy Bukfenc mutatja, hol van a pogácsa, amiből kér. Szóval jó viszonyban voltak. Hozzá tartozik, hogy a lakás utcára néző ablakait mindig zárva tartották. Akkoriban volt apám szemműtétje: meglátogattam a kórházban, rendben volt, hazament. Másnap vagy harmadnap mentünk hozzá Bukfencel. Kiszálltunk az autóból, és

elindultunk a ház felé, de Bukfenc lecövekelt a kapuban, és egyszerűen nem akart bejönni. Ilyet korábban soha nem csinált, teljesen érthetetlen volt. Mindenhová velünk ment, ott is sokszor járt, szeretett apáméknál lenni. Most meg ennyire határozottan nem akart bejönni. Elkezdtem ráncigálni, és erélyesen rászóltam, hogy ne hülyéskedjen, jöjjön már. Fölmegyünk a második emeletre, kopogunk, csöngetünk, nyílik az ajtó. Az anyám jön ki, és mondja, hogy apa elnézésekért kéri, de ne hozzátok be a kutyát, mert fél, hogy a szemébe megy a szőr. Ez nekem eszembe se jutott, mennyire hülye vagyok! Mindegy, leesett állal visszavitettem a kutyát a kocsiba. Na, most adjál erre nekem elfogadható, racionális magyarázatot: honnan tudta előre a kutya, hogy itt ő most nemkívánatos vendég? Nekem egyetlen ötletem van, ez a legracionálisabb, de semmi bizonyítékom nincs rá, és ráadásul majdnem hihetetlen. Ugye azt el tudom képzelni, hogy közvetlenül az érkezésünk előtt a szüleim megbeszéltek, hogy a kutyát ne engedjék be, és ezt a Bukfenc pont meghallotta. De ehhez olyan kifinomult hallás szükséges, amelyet nem merek feltételezni. A telepátiában nem hiszek, így az efféle ezoterikus magyarázatok kiesnek.

– *A kutya ellenállása és apád kérése összekapcsolható esemény lenne? Egymástól függetlenek is lehetnek.*

– Ha intim kapcsolatban vagy egy kutyával, akkor egyszerűen felfoghatatlan, hogy a sokszor látogatott, őt mindig szíves fogadtatásban részesítő helyre, ahol mindenfélét kap, és szeretik, egyszer csak nem mehet be. Megáll, és nem akar bemenni! Vállalom a felelősséget a kijelentésemért: ez nem lehet két, egymástól független esemény. A tizenöt évnyi életében ilyen még egyszer sem fordult elő, soha. Ha a Janka lett volna, akkor elfogadnám. Most nem volt kedve bemenni, passz – de Bukfenc nem ilyen volt. El nem vált volna tőlünk, Buborék kutyádon is túltett a gazda iránti lojalitásban. Úgyhogy ez abszurd feltételezés, biztosan nem függetlenek egymástól. Itt most nem is fogjuk ezt a problémát megoldani. Kértél egy különleges kutyatörténetet, ezt tudom nyújtani.

– *Tudsz-e mesélni nekem a kutyáid haláláról?*

– A kutyáknak van egy nagyon jó tulajdonságuk, amely nyilván a háziasítás hatása: örök ifjúságban élnek. Csak a nagyon öreg kutyák kezdenek mentálisan olyan tüneteket mutatni, mintha öregek lennének. Ráadásul az ő lefelé menetelük nem is olyan hosszú ívű, mint az emberé. Sokkal tovább maradnak játékosak, kedvesek. Aztán, úgy nyolc-tíz éves korukban (néhány fajta meg sem éri ezt a kort, de akadnak, akik tizenkét-tizennégy évig is élnek), egy-két évvel a végük előtt elkezdenek mogorvák lenni: nincs kedvük játszani, meg ilyesmi. Igazából egyes-egyedül enni meg aludni van kedvük. Ilyen szempontból is hasonlítunk egymásra. Mit nevezsz?

– *Hát azon, hogy hasonlítunk.*

– Hát hasonlítunk! Te hogyan mondanád? Én nem kerülöm ki, mert nagyon is komolyan gondolom. Közelebb érzem magamhoz az állatokat, mint te, és ezért nekem teljesen jogosnak tűnik az összehasonlítás. Na, szóval Bukfenc tizennégy évig élt, és főleg az utolsó évben lehetett látni, hogy nincs nagy kedve, az ízületeivel is problémák voltak. Szedett rá gyógyszert, de egyébként jól megvoltak Jeromossal. Tizennégy éves volt akkor. Egyszer a következő történt: Évi külföldön zenélt, nekem pedig haza kellett jönnöm Nógrádból... azt hiszem, még június lehetett, mert valami egyetemi dolgot muszáj volt elintéznem. Hétfőre tettem a feladat elvégzését, így úgy tűnt racionálisnak, hogy reggel elintézem a sétáltatást Nógrádban, utána hazamegyek dél körül, és délután intézem az ügyeimet. Vasárnap délben azonban minden racionális ok nélkül mehetnékem támadt – nem szokott ilyen lenni, és ma sem értem. Bepakoltam a két kutyát az autóba, és az előzetes tervvel ellentétben vasárnap délben hazamentünk. Ami azt jelentette, hogy az esti sétát Pesten kell megejteni, a reggelit is: teljesen észszerűtlen módon. Hazaértünk, megálltunk. Ki akarom engedni Bukfencet, aki viszont nem tud leszállni a hátsó ülésről. Azt hittem, hogy elzsibbadt a lába, hiszen öreg. Jó, várjatok; hívtam a házmestert, aki nagyon szerette a kutyákat, és megkértem, hogy segítsen nekem ajtókat nyitogatni. Fölvettem Bukfencet, ő meg pórázon hozta Jeromost, és így mentünk. Bukfencet Évi szobájába tettem le, ott szokott aludni, amikor Évi is otthon volt. Gondoltam, biztos szomjas, úgyhogy hoztam neki vizet. Ivott. Látszott, hogy teljesen szét van esve.

Jeromos odaült mellé, és nyalogatta. Ami szintén különös dolog volt, mert nem szokott ilyesmit csinálni. Soha életükben nem veszekedtek, de ahogy odaült, és nyalogatta, az olyan érthetetlen dolog volt – látszott, hogy most nagy a baj. Telefonáltam a fiúknak az állatorvosi rendelőbe, hogy valaki jöjjön át. Mondták, hogy jó, de éppen benne vannak egy kutyában, úgyhogy harminc perc múlva tudnak jönni. Bukfenc tíz perccel később egyre mélyebbet lélegzett, aztán egyszer csak nagyot sóhajtott, és vége volt. Én bögttem, Jeromos meg azonnal felállt, kiment a szobából, és fél évig nem ment be oda. Így halt meg szegény. Betekertem egy lepedőbe, szóltam az orvosoknak, hogy ne jöjjenek, és felhívtam Tamás barátomat, aki akkor épp Pesten volt, hogy holnap gyere, mert el kell temetnünk Bukfencet Nógrádban. Másnap megjött Tamás. Amióta egyszer Nógrádban három hétig vigyázott a kutyákra, Jeromos imádta őt, és amikor csak jött, a kutya üvöltött, és a plafonig ugrált örömeiben. Most azonban egy hangot sem adott: feküdt az asztal alatt, nem mozdult a helyéről, messziről nézte, hogy mit csinálunk. Összefogtuk a lepedőbe burkolt testet, én meg szóltam Jeromosnak, hogy elmegyünk, de ő nem jött, nem is kérte, hogy jöhessen. Csak feküdt, mindent figyelemmel követett, de semmiféle kommunikációs jelet nem adott. Eljöttünk, ő pedig ott maradt – ki se kísért, semmi ilyesmi, amit máskor szokott. Eltemettük Bukfencet, aztán a következő nap jött haza Évi. Nem mondtam meg neki előre a rossz hírt, mert nem akartam, hogy ott sirassa el utazás közben – nyilván kellemetlen lett volna. Rendesen, amikor Évi megjött a fesztiválos turnékból, Jeromos természetesen szintén mindig nagy örömmel üdvözölte, kiabált, ugatott, és nézte, hogy mit hozott. Erre most semmi, még egy kis farkcsóválás se, csak int neki, hogy jöjjön. Elkezdi vezetni, Évi megy a kutya után – teljesen egyértelmű volt, hogy hívja, és utána kell menni. Én közben mondom, hogy mi történt. Jeromos megáll az ő szobája ajtajánál, és a fejével int, hogy menjen be.

Jeromos általában úgy aludt, hogy nálam kezdett, majd átment Évihez, az éjszaka közepén visszajött, aztán pedig megint átment – tehát váltogatta a helyét. Ettől fogva viszont egy fél évig be se tette oda a lábát.

Aztán volt egy másik eset is, de azt már könnyű magyarázni. Amikor Bukfenc, Jeromos meg én hármásban mentünk sétálni, az útelágazásoknál mindig a kutyákra bízta az irányt, kérdeztem, hogy merre. És végig Bukfenc döntött, mindig nagyon megfontoltan. Beleszimatolt a két lehetőségbe, és látszott rajta, hogy az összes szempontot alaposan megfontolja. Egyszer megpróbáltam átverni, hogy menjünk arra, mert ott egy cica. Akkor azt csinálta, hogy kicsit előrement, alaposan körbeszimatolt, aztán visszajött; végigmért, mintha azt mondaná, hogy ekkora hülyét még nem látott, és elindult az ellenkező irányba. Ezután soha többé nem próbáltam átverni... Na, szóval Jeromossal ketten maradtunk, és amikor először kérdeztem tőle, hogy most merre, akkor iszonyú mérgesen leült, és elkezdett ugatni. De nem úgy, ahogy szokott, hanem kifejezetten haragos hangon – nem rám, hanem furcsán, de az agresszió minden jele nélkül. Csak az ugatás. Keserű, szörnyű ugatás volt. Jó, hát menjünk valamerre, beletörődtem. De aztán rájöttem, hogy ha én azt akarom, hogy ő is önálló legyen, akkor ezt nem lehet bevezetni, hogy mostantól majd mindig én fogok választani. Így hát továbbra is ragaszkodtam hozzá, hogy minden elágazásnál ő döntsön, és továbbra is őt kérdeztem, hogy merre tovább. Néhány nap elteltével már elfogadta, de villámgyorsan döntött, nem úgy, mint korábban Bukfenc. Pontosan tudta, hogy merre kell menni, és arra mentünk. Na, ezt tudják a kutyák a halálról.

Illetve van még egy történet. Bukfenc imádta a cicákat. Kétszer is előfordult, hogy elkapott egyet, aki nem menekült el, mivel kutyabarát cica volt – ő pedig agyonnyaldosta őt egy sarokban. Egyszer ősszel Nógrádba mentünk. A nógrádiak nyáron folyton etetik a macskákat, ezért sok kiscica születik, így ősszel sok finom falat van a rókáknak, a nyesteknek meg a menyéteknek. Most is ez volt. Húsz kismacska rohagált és nyivákkolt éhesen-szomjasan az utcán. Bukfenc észrevette őket, és boldogan rohant az elsőhöz, hogy na, most nagy nyalogatás lesz. De a cica mindkét mancsával az orrába kapott, és a természetes válaszreakció az volt, hogy elkapta, és megrázta – a cica pedig elpusztult. Akkor Évi elkezdett sírni, hogy „gyilkos vagy!”. A halott kiscicát otthagytuk az út mentén. Hazamentünk, és Bukfenc egy vagy két órával később jelentkezett,

hogy el akar menni. Nagyon ritkán fordult elő ilyesmi, ha pedig mégis, akkor rendszerint ment a hasa, vagy ilyesmi. Mi mindig szót fogadtunk, ő meg sose élt vissza ezzel. Jó, menjünk. Hová akarsz menni? Hát hová, ha nem a cicához. Amikor odaértünk, akkor nézegette, még a lábával is biztatta kicsit, hogy ugorjon el, de az persze nem ugrott. Akkor hazamentünk, másnap viszont, a reggeli sétánál nem arra mentünk, amerre én akartam, hanem megint oda kellett visszamennünk – de csak megnézte, és többet nem törődött vele. Délután és másnap azonban már nem volt ott semmi. A kutya viselkedéséből arra következtettem, az a gondolat foglalkoztatta, mi is történhetett ott. Hogyan fogalmazódhat meg ez a dolog szavak nélkül egy kutya elméjében? Nem tudom, mindenesetre azt gondolom, hogy a halál fogalma Jeromosnál és Bukfencnél is megjelent, mert olyan gazdag és fejlett elmék voltak, hogy már fel tudták fogni ezt a koncepciót, ami nyilván el is gondolkodtatta őket. Egyszer megfigyeltem, hogy Bukfenc néz valamit a földön, olyan hosszan, hogy engem is érdekelni kezdett, mi az isten lehet ott. Odamentem: egy hangya mászott a kövön, azt figyelte. A hangya nem szalad el, nem is lehet utána szaladni, nem lehet vele játszani, nem lehet megenni. Arra, hogy valaki azt nézi, ahogy a hangya hosszan megy valahová, tudományos ésszel csak azt tudom mondani, hogy bizonyára azon gondolkodik, mi ez, és hova megy. Mert a normális az lenne, hogy odapillant, látja, hogy valami mozog, aztán egyszerűen elnéz másfelé, mert ez nem érdekes: a hangya nem az ő dimenziójához tartozik, illetve annyira apró része az ő térbeli dimenziójának, hogy már teljesen érdektelen. Hiszen vannak legyek, rovarok, millió dolog: az agynak hozzá kell szoknia, hogy ezek mind érdektelen információk. Megállni és nézni egy hangyát: ez azt jelenti, hogy valamiért érdekes, gondolkodni kell rajta... hogy mit, azt persze nem tudom.

– *Hogy visszatérjek a kutya és gazda megmagyarázhatatlan kapcsolatára: amikor a pulim, Dugó haldokolni kezdett, épp Tihanyban voltam, az egyetemistáim táborában. Egyik hajnalban, fél négykor felébredtem, és kényszeresen, minden előzetes megfontolás nélkül beültem a kocsiba, hazamentem. Mint kiderült,*

otthon haldoklott a kutyám. Felvettem az ölembe, és utoljára még képen nyalt.

– De fura, látod! Ez ugyanaz, mint hogy nekem haza kellett mennem. Nem kényszeríteném magam arra, hogy bármiféle telepátias dologra gondoljak, de azért ez mégiscsak furcsa. Persze van valamilyen magyarázatom, mert a három különböző feleséggel való kapcsolatomban gyakorlottá tett: mintegy természetes környezet gyanánt őket is folyamatosan figyeltem, ahogy téged is. Általános tapasztalat, hogy hosszas, sokéves együttlét után nagyon pontos elgondolásunk alakul ki arról, éppen mire is gondol a másik. Persze nem akkor, ha én például a molekuláris biológia apró részleteire gondolok, az természetesen nem ilyen; de ahogy a kutyák sokszor a szociális megértés jeleit mutatják, úgy mutatják a feleségek is annak a jelét, hogy tudják – hogy „na, tudtam, hogy ezt fogod mondani”. Sokszor előfordul, hogy egyszerre ugyanazt mondjuk valamire, hogy idézünk egy viccet, vagy csak valami azonosat mondunk. A másik modellezése tehát nagyon precíz. Ennek evolúciós jelentősége van, mert annak, hogy tudod, a párod az adott helyzetben hogyan fog viselkedni, óriási előnye van. Valamilyen veszélyes helyzetben nem kell arra számítani, hogy valami lehetetlen dolgot fog tenni, hanem pontosan tisztában vagy azzal, hogy például sikoltani fog, megáll, visszaszalad, vagy hozzád bújik, esetleg elbújik, vagy fölmászik a fára. Ez a képesség valamikor kifejlődött az emberben, és el tudom képzelni, hogy hosszú távon is működni fog. Vegyük azt az esetet, hogy valakit felhívok telefonon: az csak a nagyon közeli és a barátság belsőbb tereibe tartozó emberekkel fordul elő, hogy nagyjából azonos időpontban akarják felhívni egymást. Idegenek között ilyen soha nem fordul elő, de veled, Balázssal és még néhány emberrel igen, mert abban a viszonyban, amelyben vagyunk, ketyeg egy olyan óra, hogy mikor beszélünk utoljára, és mikor kellene megint beszélünk. Őbenne is ugyanaz az óra ketyeg. Aztán hogy ki nyúl előbb a telefonért, az már véletlenszerű. Ugyanígy el tudom képzelni azt is, hogy a kutyák nem felfogott, nem tudatos viselkedése jelezte, hogy itt baj készül. Anélkül, hogy tudtuk volna, úgy, hogy nem is gondoltunk arra, hogy esetleg ilyen gyorsan és váratlanul kell meghalnia – ezek a jeleket az agy valahogy fel tudja

fogni. És akkor olyan viselkedést indít el, amely ezzel van szinkronban.

– *Bukfenc sejtette, tudhatta, hogy meghal?*

– Gusztiék, az állatorvosék állandóan karbantartották Bukfencet, aki így tizennégy évig élt. Igaz, ez még mindig jó két évvel elmarad a végső kutyakortól, de ez már nyilván a körülményeinek volt betudható. Szóval nem hiszem, hogy tudta, hogy meg fog halni.

– *És Jeromos?*

– Jeromosnak az volt a baja, és erre már korán figyelmeztettek, hogy az artériája egy bizonyos ponton nagyon szűk volt, ami miatt már korán gyógyszereket kellett szednie. A lényeg az, hogy ő is nagyjából a tizenötödik életévében volt, amikor meghalt. De ő azért halt meg, mert az artériaszűkület miatt a szíve elkezdett nagyobbodni, mígnem végül elnyomta a légcsövét. Az utolsó előtti napon, amikor Nógrádon még feljött szólni, hogy kész a vacsora, már csak úgy tudott levegőt venni, hogy föltartotta a fejét – borzasztó volt. Fel is jöttünk emiatt az állatorvos Gusztihoz. A történethez az is hozzátartozik, hogy mintegy két évvel azelőtt, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ez lesz a vég, de még volt hátra egy év vagy még több is, akkor Guszti, anélkül hogy megbeszéltük volna, elintézte, hogy a kardiológiai intézetben éjjel megműtsék a kutyát, és betegyenek oda neki egy sztentet. De mivel addig még soha nem csináltak ilyesmit, semmilyen felelősséget nem tudtak volna vállalni, Guszti pedig azzal fogadott, hogy na, ő ezt megbeszélte ugyan az ottani barátaival, de nekem kell eldöntenem, hogy odaviszem-e Jeromost, vagy nem. Megkérdeztem, hogy akkor most mennyivel lesz több az életideje. Egy-két év, válaszolta Guszti, amikor Jeromos még tizenhárom volt. És akkor itt van ez a lehetőség: odavisszük, pedig látszólag még semmi baja nincs. Csak az ultrahang, a röntgen és a biokémiai adatok alapján tudtuk, hogy ez a baj ott fejlődik benne, és nem fog javulni, legfeljebb rosszabbodni: nagyobbodik a szíve. Arra kellett gondolni, hogy ha odaviszem, megkínózzák, elaltatják, és lehet, hogy esetleg nem lesz többé. Egyik lábamról a másikra álltam, és megkérdeztem Gusztitól: tedd félre az állatorvosi tudásod, őszintén mondd meg nekem: ha a tiéd lenne, elvinnéd? Rázta a fejét, hogy nem. Magam is úgy döntöttem, hogy nem lesz műtét. Lehet, hogy ez

csak fél évet adott volna, esetleg egyet, nem tudom, mert hát semmi egyéb baja nem volt, mentálisan pedig különösen jól volt. Bukfenc mogorvává vált az utolsó másfél évben, de Jeromos, mondom, jött szólni, hogy elkészült a vacsora, menjek enni.

– *Jól emlékszem Jeromosra, és én sem tapasztaltam nála rohamos öregedést. A velem való kapcsolatában legalábbis nem volt ennek semmi jele.*

– Ez volt.

– *A társadalom kegyeleti intézményei, illetve intézkedései nyilvánvalóan rítusok – de nem túlhajtott rítusok ezek?*

– Én sajnos csak evolúciós, humánológiai álláspontokat tudok megfogalmazni, hamis is lenne, ha másképp tenném. Azt gondolom, a közösségben nagyon fontos, hogy el tudjunk válni attól a személytől, aki elmegy. Mert él ott – a gyerekeket is beleszámítva – százötven-kétszáz ember, aki ismerte az elhunytat. Amíg él, mindenkinek akad valamilyen funkciója, mindenki gondol valamit a többiekéről. És ha egyet agyoncsap a villám vagy elvisz az oroslán, akkor rengeteg apró dolog és betöltetlen hiány marad utána; ezek miatt, ha nem tudatosítják közösségileg a halált, az ember egyszer csak, anélkül, hogy egyáltalán végiggondolná, felkiálthatna, hogy jaj, hol a Józsi? És számos ilyen „hol a Józsi” fogalmazódna meg, ami zavarná a közösség működését, hiszen Józsi már nincs – tehát a közös hiedelemrendszer részévé kell tenni ezt a tényt. Elment, senki ne számítson rá, a vele való fizikai kapcsolat minden formájának vége. És ezt kizárólag egy emocionálisan felkavaró, mindenki részvételével megrendezett ceremóniával lehet átélhetővé tenni. Ezek minden közösségben megvoltak, és ma is megvannak.

Ma az a sajátos különbség, hogy a társadalom hihetetlenül gyorsan eltünteti a Józsi nyomait. A társadalom nem közösség, hanem egy jól szervezett struktúra, amelyben Józsinak egy ideig volt funkciója, aztán meghalt, és egyszerűen kiradírozzák. Apám halálával kapcsolatban az a legmegdöbbentőbb élményem, milyen gyorsan megszűnt minden. Talán két hivatalba kellett bemenni, és még csak nem is nekem: az egyik ügyet, amint meséltem, apám régi vállalatának osztályvezetője intézte, a másikat pedig a feleségem. A papírokat pillanatok alatt kitöltötték, részvétet nyilvánítottak, és kész.

Megszűnt az ügy. Minden kapcsolat szétfoslott. A társadalom nem érdeklődött tovább, nem küldött behívót, se szavazócédulát meg más értesítéseket, felszólításokat – a rendszer tökéletesen működött. Mint a számítógépben a *delete* gomb: egyszerűen ki lett iktatva. Temetés persze volt: ceremónia az ismerősöknek, a barátoknak – de engem zavart és megdöbbsentett, hogy ilyen egyszerű ez. Tegnap még volt: budapesti lakos mindenféle jogokkal meg kötelességekkel, erre most egyetlen papírral el van rendezve: nincs többé, végeztünk vele. Ez a modern társadalom. Ez természetellenes. A közösségi ceremónia lezajlik ugyan a temetéskor, összegyűlnek a régi barátok és ismerősök; de ők nem egy helyen laknak. Az ország különböző területeiről jönnek, és amikor visszamennek, a lakóhelyükön a továbbiakban semmi sem emlékezteti őket arra, hogy valaki kilépett az életükből. Ha én szerveznék ilyen, akkor ott kellene lenniük a kerületi önkormányzat képviselőinek, a nyugdíjasok egyesületének is – hogy mindenki vegye tudomásul. Igazi búcsúzás lenne: Józsi elment, és nincs. Ez hiányzik. A barátok természetesen elbúcsúznak, de a teher arra a kevés közeli emberre hárul, akinek a hiány érzelmi probléma, mert egyedül maradnak. Az emberek nem szeretnek arról mesélni, hogy most halt meg valakijük. Ilyenkor sajnálkozni kell. Nem is csinálja senki. Az is kiment a divatból, hogy kis gyászszalagot tesznek a kabátjuk hajtókájára. Annak idején én is ehhez tartottam magam: hogy kész, apa nincs többé. A legbelső baráti körnek természetesen elmondtam, de senki másnak: se kollégáknak, se másnak az egyetlen – senkinek. Az emberi pszichének persze ez nem tesz jót, hiszen így az egyén nem tudja rendesen feldolgozni a veszteséget. De azt én sem tudom, hogyan lehetne jobban...

– *Nekem két megrázó élményem volt a halállal. Első gimnazista koromban, amikor Bulgáriában, Sumenben, a testvériskolánkban nyaraltam, egyik délután, a keskeny főúton temetési menettel találkoztunk. Mondták a tanárok, hogy délelőtt tizenegy óra körül meghalt egy kisgyerek, és délután, tehát nyolc órán belül már temették is. Ott vonult a gyászmenet főutcán: a halott papája épp akkor szállt le a buszról az aktatáskájával, éppen csak beállt a sorba.*

– Végül is közösségivé tették az eseményt.

– *Nekünk szokatlan eseménynek tűnt. Itthon, a mi evangélikus családukban a virrasztás hozzátartozott a szokásos búcsúhoz.*

– Nem olyan rémesek az ilyesmik, ha emlékszel, írtam is erről: az első kötetemben, *A lény és az őrző* címűben *A Halottember* meséi nek második része pont ezekről a rítusokról szól. Összetörni a tükröt, hogy senki se nézhessen bele, kiengedni az állatokat, hogy ők is értesüljenek a halálesetről... szóval effélék. A régebbi korokban olyan élménnyé kellett tenni az egyes ember elmenetelét, amely érzelmileg megrázta a közösség tagjait. Aztán, ugye, a tor is ezt szolgálja.

– *A második megrázó élményem is abszurd volt, sőt már-már vidám. Nagypám fiatalon, ötvenvalahány éves korában, permetmérgezésben halt meg. A temetésén nem duhajkodás volt ugyan, de kimondottan jóízű történeteket mondtak, és mindvégig nevetgéltek. Még a nagymamám is!*

– Azért, mert a közösség így kezdett nélküle élni – és ez vidám dolog! A közösségnek együtt kell maradnia: nincs semmi baj. Valakit eltemettünk, többé nincs velünk... de mi még mindig itt vagyunk, élünk, és az a dolgunk, hogy vidámak legyünk.

– *Említeni akartam még, hogy amikor képzőművész barátom, Szabados Árpád [33](#) meghalt, a család elhamvasztatta, és az urnát azóta is a lakásukban tartják. Nem temették el, mivel Árpád – amúgy angolszász – mamájának a hamvai is a lakásban vannak. Temetés helyett inkább búcsúalkalmat teremtettek a meghívottaknak. A Nemzeti Galériában, egykori munkahelyén zajlott az esemény, amelyen Árpádra egyetlen fénykép emlékeztetett. A halottat gyakorlatilag elválasztották a búcsúzástól. Ilyet egyébként többször is tapasztaltam.*

– A közösség sokféle módon zárhatja le az élettörténetet. De ha csupán a család vesz részt ebben a rítusban, amiről az előbb panaszkodtam, az hiányokat hagy maga után, az nem elég. Az igazi és a normális az, ha a közösség a családdal együtt végzi mindezt el.

– *Én nem szívesen vagyok együtt a halottal, mindig is félttem tőlük. A nagybátyámat, a nagyszüleimet, majd az anyámat is láttam*

a koporsóban – másokat azonban nem. Pedig amúgy nálunk mindig nyitott koporsós temetés volt.

– Régen divatban volt a padmaly készítése, vagyis az, hogy nem a koporsóra szórták a földet, a köveket, hanem ástak egy üreget, egy oldalfülkét a sírgödörben, és oda helyezték be a koporsót.

– *A göröngyök hangja, a kopogás rémes. A temetés legborzasztóbb pillanata az, amikor a tekintet is elköszön.*

– De az a koporsó miatt van. A padmaly esetén normálisnak érzi az ember, hogy most ott van a halott szobája. Nem olyan borzasztó ez. De tény, hogy a gödör kialakításánál több vele a munka, mert azt ki kell ásni – és ezt meg akarja spórolni a társadalom.

– *Mostanság paplant terítenek a koporsóra, hogy a föld dobogását megakadályozzák.*

– Hogy ne lehessen hallani – ez is a farizeusság egy változata. Szerintem meg bárki ember érjen annyit a társadalomnak, hogy egy lyukat tisztességesen megcsináljanak a számára. Szörnyű, hogy miközben a modern társadalom rengeteg fölösleges és drága, technikailag komplikált dologgal látja el a tagjait, az ilyen érzelmi igények esetén minimális mértékű támogatásra számíthatunk tőle. Temesse el mindenki a saját halottját, akinek meg nincs pénze, az fogjon ásót, és maga végezze el az egészet. Ez persze tekinthető racionálisnak, már ha van fiatal hozzátartozó, aki képes ásni, és a temető földje sem túl kemény. De azért az elég szörnyű, hogy a stadionépítés mellett arra ne jusson pénz, hogy valakit tisztességesen eltemessenek. Az élőkhöz való viszonyunk azt is befolyásolja, hogy aztán miként válunk el tőlük. Azt hiszem, a modern társadalom részétől ostoba dolog a búcsú gépiesítése és az elválás gyorsá, nyom nélkülivé tétele.

– *Ez üzlet is. Rendkívül csúnya üzlet. A koporsók százezrekbe kerülnek, a mindenféle szolgáltatások nemkülönben.*

Volt egy bácsikám, nagyapám lánytestvérének a férje. Gyerekkorában balesetben kaszával levágta a kisujját. Amit azután az anyja, vagyis a dédnagymamám, majd pedig a nénikém ecetben tartott mindvégig. Gyerekkorom legrémesebb emlékei közé tartoznak azok az alkalmak, amikor Szák sógor berúgva mutogatta a levágott

ujját. Viszont aztán, amikor meghalt, ezt a gyerekujját a család nagy tisztelettel helyezte el a koporsóba, a halott fejét tartó párna alá.

– A gyerek fogát is elteszik. De várj csak, tudod-e, hogy a kórházi műtétek után mit csinálnak a levágott testrészekkel?

– *Gondolom, ha a vallás miatt kell, valamilyen formában odaadják a tulajdonosának.*

– Eltemetik! Az amputált testrészeket kegyelettel elhantolják. Legalábbis ez a szabály.

– *Szák sógoréknak azért kellett az a kisujj, hogy a feltámadásnál minden csontja meglegyen. Annak idején ugyancsak csodálkoztam, hogy van az, hogy hároméves kisujja és hetvenéves csontváza lesz a feltámadáskor. A kérdésemre anyám taslival adta meg a választ: ne illetlenkedjek a temetésen.*

– Pedig jogos kérdés volt. Érdekes, hogy a halottak tiszteletének milyen elképesztő végletei vannak. Akadnak ázsiai törzsek, amelyek kiszárítják a holttestet, és még hosszú éveken át élnek együtt vele. A papa és a nagymama ott lóg a kunyhóban...

– *Egyes indiánok évről évre kihordják a sírjukból az ősoket, és átszellőztetik őket.*

– Olyasmi ez is, mint hogy nálunk a tornál a halottnak is illik feltenni egy terítéket, egy kanállal neki is merni a levesből. Amikor nagyon fiatal voltam, és ilyesmiken kezdtem gondolkodni, az volt a véleményem, hogy teljesen fölösleges és értelmetlen eljárások az ilyesmik, hiszen nem arról van szó, aki ott van, hanem aki már nincs, és ő ezt az egész procedúrát úgysem tudja élvezni. Mit számít a méltó temetés, hogy hányan jöttek el. De aztán a tudomány, illetve az öregedés hatására rájöttem, hogy igen, ezek lényeges dolgok. Apám temetése Gödöllőn volt, mivel a család sokáig ott élt. Rengeteg ismerős eljött. Tél volt. Amikor bevégződött, és megfordultunk, szétnyílt előttem a tömeg. És anélkül, hogy bármilyen jelet adtam volna, elkezdtek odajönni hozzám kondoleálni. Én vagyok az idősebb fiú, nyilván azért. De az, ahogy a tömeg varázsütésre szétnyílt, megdöbbenett. Mindez rendezetlen módon is zajlódhatott volna. De nem, pontosan tudták, hogy ezt miként kell csinálni, a résztvevők mindegyike tudta.

– *Sok barátodat veszítetted el a haláluk miatt?*

– Nem. A barátaimat leginkább kieséssel vesztettem el. Az ember otthagyja a régi környezetét, a régi barátait, és ha mindkét részről teszünk is kísérletet a folytatásra, nem megy.

– *Láttam, hogy mind az ausztrál barátod, mind Juhász Ferenc halála megviselt...*

– Ezek különleges esetek. Tomi, akiről korábban már beszéltem, a legjobb barátom volt. A vele való barátság volt az egyetlen, amely a harmincéves távollétet is túlélte. Vannak mások, akik még élnek, de ők megváltoztak az öregséggel, és megértem, hogy nem jelentkezik, én pedig nem erőltetem. Juhással egészen a haláláig jó viszonyban voltunk, nem sokkal előtte megkért, hogy majd a temetésén mondjak beszédet. Meg is tettem.

– *A Juhász Ferencet búcsúztató beszédedben az elmúlásról, a halálról szóltál. Nagyon másként beszéltél, mint ahogy ilyen alkalmakkor megszokott.*

– Juhással különös kapcsolatom alakult ki. Feri erős, hihetetlen műveltségű, autonóm személyiség volt. Mindenről tudott mindent, lenyűgöző élmény volt vele beszélgetni. Engem leginkább az bűvölt el, hogy amikor tudománnyal kapcsolatos dolgokról írt, soha nem találtam benne hibát. Nem is értettem, hogyan lehetséges az, hogy képes ennyire átvenni a lényegét. Én mindig küzdöttem, amikor különböző tudományterületekről átmentem egy másikba. Amikor az ember kezdi azt hinni, hogy már tudja, miről van szó, akkor követi el a legnagyobb hibákat, mivel még nem tudja azt a néhány alapelvet, amelyet semmilyen körülmények között nem szabad megsérteni. Magam is sokat küzdöttem azzal, hogy amit mondok, az vajon meddig igaz, és mikor mondok olyan hülyeséget, amibe bele lehet kötni. Egyébként élete utolsó évében kért meg, hogy mondjak beszédet a temetésén. Ő is megbecsült engem.

– *Készülsz a saját halálodra?*

– Természetesen, noha nem rágódom rajta állandóan. Olyan ez, mint a lottó: lehet, hogy holnap milliókat nyersz, lehet, hogy a jövő héten, de az is lehet, hogy csak tíz év múlva. Mindenesetre jó, ha nem ér váratlanul.

Lábjegyzetek

1Weöres Sándor: *Kisfiúk témáira* (1968).

2Szűznemzés.

3Poszter: tudományos eredmények tömör, elsősorban a vizualításra építő bemutatását és megvitatását szolgáló prezentációs eszköz.

4fMRI: funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat. Az agy működésének részletes vizsgálatára szolgáló, az agyi véráramlás változásaira építő képalkotási eljárás.

5UNRRA: az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Helyreállítási Hivatala (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*). 1943 és 1947 között a háborús, illetve megszállt övezetekben élők ellátását és a háború által leginkább sújtott országok gazdasági talpra állítását segítő nemzetközi szervezet.

6William Donald Hamilton (1936–2000): az evolúciós biológia egyik legnagyobb hatású huszadik századi képviselője, a szociobiológia egyik előfutára.

7Edward Osborne Wilson (1929–): neves amerikai biológus, a szociobiológia „atyja”, a biodiverzitás koncepciójának kidolgozója.

8Robert Trivers (1943–): evolúciós biológus, szociobiológus, aki nagyban hozzájárult az evolúciós szemléletmódnak a társadalomtudományokban, főként a pszichológiában való megjelenéséhez.

9Nikolaas Tinbergen (1907–1988): holland etológus és zoológus, Konrad Lorenz mellett a modern etológia megalapítója. Munkásságáért 1973-ban – Konrad Lorenzcel és Karl von Frischsel megosztva – fízológiai és orvostudományi Nobel-díjjal tüntették ki.

10Jorge Luis Borges: *Képzelt lények könyve*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2015.

[11](#)Albertus Magnus vagy Nagy Szent Albert (kb. 1193–1280): német skolasztikus teológus és filozófus, a regensburgi egyházmegye püspöke. Enciklopédikus művéből magyarul is megjelent egy válogatás: Albertus Magnus: *Az állatokról*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.

[12](#)Hildegard von Bingen vagy Bingeni Szent Hildegárd (1098–1179): német polihisztor apátnő, misztikus filozófus és teológus, zeneszerző. A természetes gyógymódokról szóló átfogó műve magyarul is olvasható: Hildegard von Bingen: *A természet patikája*. Budapest, Duna International, 2003.

[13](#)Mary Temple Grandin (1947–): amerikai zoológus, etológus, akit Oliver Sacks neurológus-pszichiáter *Antropológus a Marson* című könyve tett az autistatapasztalatok világhírű közvetítőjévé.

[14](#)A könyvünk borítóján található grafika alkotója.

[15](#)Géczi János pumi kutyája.

[16](#)Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1996.

[17](#)Elsősorban a mai Nigéria és Benin területén élő, őshonos afrikai népcsoport.

[18](#)Noam Chomsky (1928–) a huszadik század egyik legnagyobb nyelvésze és filozófusa, a generatív nyelvészet megalkotója.

[19](#)Daniel L. Everett: *How Language Began*. New York, Liveright Pub. Co. 2017.

[20](#)Alexandriai Hérón (kb. 10–kb. 75): hellén matematikus és mérnök, az ókor egyik legnagyobb feltalálója.

[21](#)Louis Seymour Bazett Leakey (1903–1972): kenyai paleoantropológus, régész, az emberi törzsfejlődés egyik legnagyobb hatású kutatója.

[22](#)Rockenbauer Pál (1933–1987): televíziós szerkesztő, a magyar természetfilm műfajának egyik úttörője. Legismertebb alkotása a *Másfélmillió lépés Magyarországon*.

[23](#)Nyikolaj Ivanovics Vavilov (1887–1943): híres orosz-szovjet botanikus és genetikus.

[24](#)„Nyomás haza tévét nézni!”

[25](#)James D. Watson (1928–): amerikai molekuláris biológus, akit 1962-ben munkatársaival közösen orvosi Nobel-díjjal tüntettek ki a DNS-spirál szerkezetének leírásáért.

[26](#)Marshall W. Nirenberg (1927–2010): amerikai biokémikus, genetikus, akit 1968-ban munkatársaival közösen orvosi Nobel-díjjal tüntettek ki a genetikai kód megfejtéséért.

[27](#)Más néven lunda: elsősorban Észak-Európa tengerparti vidékein honos, kis méretű madárfaj.

[28](#)VITUKI: Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet.

[29](#)Tóth Balázs – Csányi Vilmos: *Hiedelmeink. Az emberi gondolatok építőkövei*. Budapest, Libri, 2017.

[30](#)Trofim Gyenyiszovics Liszenko (1898–1976): szovjet biológus, megkérdőjelezhető tudományos tevékenysége ellenére az 1920-as évek végétől Hruscsov 1964-es bukásáig a szovjet tudományos élet meghatározó alakja. Tagadta a nyugati genetika eredményeit és tudomány voltát, képviselőit pedig a pártállam támogatásával minden lehetséges eszközzel üldözte.

[31](#)Bonyifatyij Mihajlovics Kedrov (1903–1985): szovjet filozófus és fizikokémikus, 1966-tól a Szovjet Tudományos Akadémia tagja.

[32](#)Ifjabb Andrej Andrejevics Markov (1903–1979): neves szovjet matematikus, a konstruktív matematika és logika egyik megalapítója.

[33](#)Szabados Árpád (1944–2017): neves festő és grafikus, a Magyar Nemzeti Galéria Gyermek- és Ifjúsági Képzőművészeti Műhelyének egykori vezetője, a Mozgó Világ rovatvezetője, 1995 és 2002 között a Magyar Képzőművészeti Főiskola, majd Egyetem rektora.

Tartalomjegyzék

[A kérdezőről](#)

[Bevezető fecsegés](#)

[Amint a kutyák elkezdenek beszélni](#)

[Saját császárfá](#)

[A kultúra ehető részei](#)

[Utazomajom.hu](#)

[Körülbelül, körülkívül](#)

[Szabadság a korlátok felett](#)

[Vénülünk](#)

[A halál egyszerű](#)

[Lábjegyzetek](#)